

Komemorativne prakse u regionu i odnos prema ratnim zločinima 1990-ih

**Doracak mbi praktikat komemorative në rajon
dhe qëndrimi ndaj krimeve të viteve 1990**

**Commemorative practices in the region & attitudes
towards the 1990s war crimes**

Impressum

Izдавач

Inicijativa mladih za ljudska prava, Dobračina 4, Beograd

Autorka

Ružica Dević

Urednik

Marko Milosavljević

Prevod

Ivana Radović

Baškim Fazliu

Dizajn i prelom

Ivo Matejin

Štampa

Draslar List, Beograd

Tiraž

200

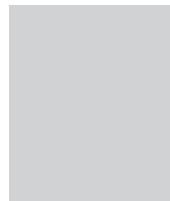
Publikacija „Komemorativne prakse u regionu i odnos prema ratnim zločinima 1990-ih“ nastala je u okviru projekta “Osnaživanje pomirenja” koji sprovode YIHR Srbija, YIHR Bosna i Hercegovina, YIHR Kosovo i YIHR Crna Gora uz podršku Balkanske mreže za razvoj civilnog društva (BCSDN) i Švedske agencije za međunarodni razvoj i saradnju (SIDA).

Ovaj dokument je pripremljen u okviru šireg projekta „Zaštita građanskog prostora – Regionalni centar za razvoj civilnog društva“ koji finansira SIDA, a implementira BCSDN. Sadržaj ovog dokumenta i iznesenih informacija i stavova ne predstavljaju zvaničan stav i mišljenje SIDA-e i BCSDN-a. Odgovornost za informacije i stavove izražene u ovom dokumentu u potpunosti je na autoru(ima).

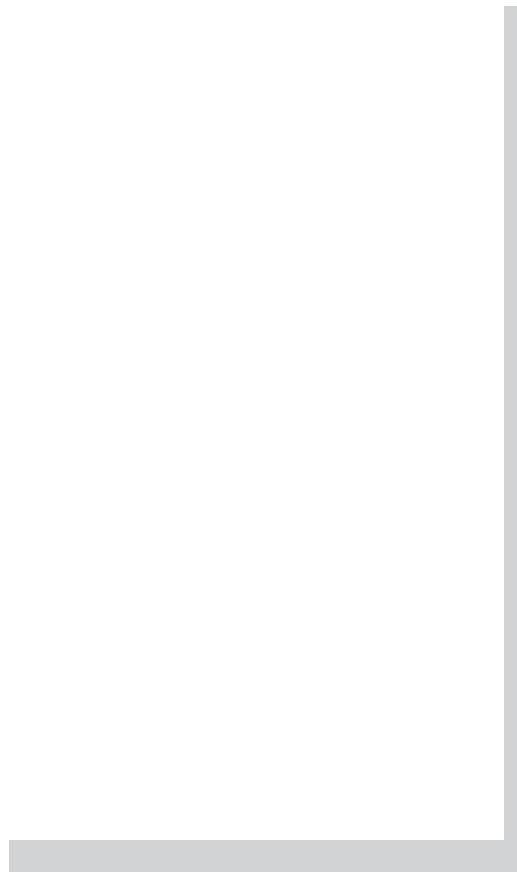
Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji,
januar 2022. godine

srp	Uvod: Šta je tranziciona pravda i kako se izboriti sa nasleđem konfliktne prošlosti?	4
	Komemorativne prakse kao oblik reparacija	8
	Komemorativne prakse u Srbiji, BiH, Crnoj Gori i na Kosovu	10
	Srbija	10
	Bosna i Hercegovina	18
	Kosovo	27
	Crna Gora	33
	Umesto zaključka	39
	Preporuke za unapređenje komemorativnih praksi	44
eng	Introduction: What is Transitional Justice and How to Deal with the Legacy of Conflicted Past?	62
	Commemorative Practices as a Form of Reparations	66
	Commemorative Practices in Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Kosovo	68
	Serbia	68
	Bosnia and Herzegovina	77
	Kosovo	87
	Montenegro	93
	Instead of Conclusion	100
	Recommendations for Improving Commemorative Practices	106
alb	Hyrje: Çfarë është drejtësia tranzicionale dhe si të trajtohet trashëgimia e një të kaluare konfliktuale?	124
	Praktikat përkujtimore si një formë dëmshpërblimi	128
	Praktika përkujtimore në Serbi, BeH, Mal të Zi dhe Kosovë	130
	Serbia	130
	Bosnjë dhe Hercegovinë	139
	Kosova	149
	Mali i Zi	155
	Në vend të një përfundimi	162
	Rekomandime për përmirësimin e praktikave përkujtimore	168

Komemorativne prakse u regionu i odnos prema ratnim zločinima 1990-ih

Uvod: Šta je tranziciona pravda i kako se izboriti sa nasleđem konfliktne prošlosti?

Društva koja su u svojoj istoriji prošla kroz ratove, oružane sukobe, represivne režime i druge oblike masovnih i teških kršenja ljudskih prava, prolaze kroz proces suočavanja sa prošlošću. Krajnji cilj takvog procesa predstavlja prevazilaženje nasleđa sukoba i sprečavanje da se ono ponovi. Ovo suočavanje predstavlja sastavni deo tranzicije iz rata u mir na putu razvoja demokratije a skup mehanizama ili praksi koja se koriste u ovom procesu čini tranzicionu pravdu.

Osnovni cilj tranzacione pravde je dvojak, s jedne strane trebalo bi da obezbedi pravdu za žrtve i da „popravi” različita kršenja ljudskih prava, a s druge strane da osigura neponavljanje sukoba i spreči kulturu poricanja zločina.¹ Kada se pitamo zašto nam je potrebna tranziciona pravda, treba uzeti u obzir da su sukobi koje prate masovni zločini i sistematska kršenja ljudskih prava naročito osetljivi i kompleksni za sama društva koja su ih doživela i da zahtevaju poseban odgovor koji regularan pravni sistem nije u stanju da iznese. U društвima nakon sukoba ostaju narušene i slabe institucije i pravni sistem koji je kompromitovan, te je tranziciona pravda tu da upotrebi odgovarajuće metode kojima se saniraju posledice sukoba u atmosferi opшte društvene nestabilnosti. Tranziciona pravda tako predstavlja primenu određenih mera koje za cilj imaju povraćaj vladavine prava, jačanje institucija i poštovanja ljudskih prava.²

Mehanizmi tranzacione pravde mogu biti pravni i nepravni i smatra se da postoje četiri osnovna stuba tranzacione pravde (u daljem tekstu TP): 1. krivična gonjenja; 2. utvrđivanje istine; 3.

reparacije; 4. reforma institucija.

Krivična gonjenja predstavljaju pravnu meru TP i imaju višestruki značaj - ona utvrđuju sistem odgovornosti kao i pravne sigurnosti što je posebno značajno u kontekstu jačanja vladavine prava. Suprotstavljanje nekažnjivosti jedna je od glavnih ciljeva TP i kroz uspostavljanje pravnih mehanizama za krivična gonjenja počinjoca zločina, omogućava se uspostavljanje pravnog sistema u kojem budući zločini više nisu mogući. Takođe, kroz krivična gonjenja počinjoca uspostavlja se pravda za žrtve. Ipak, sama krivična gonjenja nikako nisu dovoljna da zadovolje kompleksan proces TP u postkonfliktnim društвima.³

Takođe, od sudova i presuda ne može se očekivati da stvore jedan sveobuhvatan istorijski zapis o događanjima proшlosti, već je za to potreban jedan širi društveni odgovor.

Utvrđivanje istine je istovremeno i pravna i nepravna mera a njen značaj ogleda se u tome što sprečava sve dalje političke manipulacije prošlim događajima, te nudi glas žrtvama. To je moguće postići suđenjima ali i različitim neformalnim inicijativama za utvrđivanje činjenica koje ne moraju da imaju pravnu regulativu. Komisije za istinu predstavljaju najznačajniju formu utvrđivanja istine koje ne moraju da imaju pravno važenje – to su nezavisna tela koja se bave utvrđivanjem činjenica o kršenju ljudskih prava.

Reparacije predstavljaju meru koja je pre svega usmerena na žrtve kršenja ljudskih prava i teži da materijalno i moralno kompenzuje njihove gubitke. Reparacije u tom smislu mogu biti materijalne i simboličke. Materijalne reparacije se ogledaju u kompenzacijama, restituciji i različitim formama rehabilitacije za žrtve. Simboličke reparacije služe pre svega održavanju sećanja na žrtve i počinjenje zločine, a kroz komemoracije i memorijalizaciju, ali i zvanična izvinjenja za učinjenje zločine.

Reforme institucija podrazumevaju pre svega sproveđenje reformi unutar onih institucija koje su direktno odgovorne za kršenja ljudskih prava, a u cilju da se to ne ponovi. Reforme institucija podrazumevaju proces vetinga odnosno provere državnih službenika i njihove angažovanosti tokom sukoba (to se odnosi pre svega na policijske i vojne strukture). Ova mera uključuje i proces lustracije odnosno nemogućnost obavljanja javne funkcije od strane pojedinaca koji su direktno učestvovali

u kršenju ljudskih prava. Postoje mnogi izazovi TP koji mogu usporiti i otežati ceo proces. Tu se pre svega misli na političku nestabilnost, razorene i oslabljene institucije i na opšte nepoverenje koje vlada u društвima koja su preživela različite traume usled sukoba i koja su tek započela proces oporavka.

Osnovne preporuke za sprovođenje mehanizama TP odnose se na holistički pristup koji podrazumeva da proces suočavanja sa prošlošću obuhvati sve segmente i strukture društva. Potreban je jedan širi odgovor na masovna kršenja ljudskih prava, kako politički i pravni, tako i društveni i kulturni. Potrebno je i određeno prilagođavanje kontekstu odnosno da se utvrđeni mehanizmi koji se koriste u procesu TP usaglase sa specifičnom situacijom u kojem se jedno društvo našlo.

Kada govorimo o procesu tranzicione pravde u zemljama bivše Jugoslavije, tu pre svega mislimo na proces suočavanja sa posledicama oružanih sukoba u periodu od 1991. do 2001. godine, a koje se ogledaju u počinjenim ratnim zločinima i masovnim kršenjima ljudskih prava koja su se desila u tom periodu.

"Nasleđe zločina počinjenih za vreme ratova u bivšoj Jugoslaviji je ogromno – sukobi su se vodili u periodu od 1991. do 2001. godine i u njima je život izgubilo više od 130.000 osoba, oko 4,5 miliona osoba je izbeglo ili se raselilo, dok porodice i dalje traže više od 10.000 nestalih. Počinjeni su masovni i sistematski zločini u cilju sprovođenja etničkog čišćenja čitavih teritorija – masovna ubistva civila i ratnih zarobljenika, držanje desetine hiljada civila i ratnih zarobljenika u logorima, zatvorima i centrima za torturu gde su mučeni i izlagani različitim oblicima nečovečnog postupanja, žene, deca ali i muškarci su sistematski silovani i seksualno zlostavljeni, a žene i devojčice su bile žrtve i drugih oblika seksualnog nasilja poput prisilnih trudnoća, činjeni su prisilni nestanci, ali i uklanjanje dokaza kroz sakrivanje u masovne grobnice i/ili potpuno uništavanje tela ubijenih, itd. Širom teritorije bivše Jugoslavije uništavani su kulturno-istorijski spomenici, posebno bogomolje, a čitave zajednice su skoro ili potpuno zbrisane sa prostora na kojima su živeli vekovima."⁴

Iako se svaka od zemalja u regionu (Srbija, Kosovo, Crna Gora, Bosna I Hercegovina) odnosi na svoj specifičan način prema prošlosti, i istorijski je imala svoje specifično iskustvo

sukoba, može se govoriti o istim ili zajedničkim preprekama, do-
stignućima i izazovima. Iz izveštaja koje prate ove procese mogu
se uočiti određene sličnosti: 1. nedostatak političke volje za
primenu mehanizama TP; 2. nedostatak institucionalne podrške
za suočavanje s nasleđem ratova; 3. neprimenjivanje podjednako
svih mehanizama TP i izostanak jednog šireg društvenog odgo-
vora na nasleđe nasilne prošlosti.

Komemorativne prakse kao oblik reparacija

Komemoracije predstavljaju formalne i neformalne ceremonije sećanja na prošle događaje i kao takve čine bazu iz koje se generiše kolektivno sećanje.⁵ Komemorativne prakse nam govore kako se jedno društvo seća, čemu služi to sećanje ali i šta je ono što ignoriše i pokušava da zaboravi.

Komemorativne prakse deo su jedne od ključnih mera TP usmerene pre svega na zadovoljenje pravde za žrtve koja se ostvaruje kroz reparacije. Sve države, učesnice sukoba, imaju obavezu da obeštete žrtve teških kršenja ljudskih prava po međunarodnom pravu. UN su usvojile 2005. godine rezoluciju kojom se regulišu ova načela i pravo na reparaciju svim žrtvama teških povreda međunarodnog prava i međunarodnog humanitarnog prava.⁶

Treba napomenuti da postoje brojne prepreke u ostvarivanju prava statusa civilne žrtve rata u nekim od zemalja regiona, što dodatno otežava proces materijalnih reparacija ili ih potpuno onemogućava. Pomenutom rezolucijom UN regulisane su i obaveze država u sprovođenju simboličkih reparacija koje podrazumevaju priznanje i održavanje sećanja na žrtve i počinjene zločine, u šta spadaju i komemoracije.⁷

Pored javnih izvinjenja i memorijalizacije, komemoracije igraju važnu ulogu u procesu TP i deo su jednog šireg društvenog odgovora i holističkog pristupa u suočavanju sa nasleđem masovnih kršenja ljudskih prava. Javna dimenzija ovakvih simboličkih akcija ima višestruki značaj, ali jedna od ključnih uloga koju ove forme javnih akcija imaju je u očuvanju sećanja

i izgradnji kolektivnog sećanja kao jedinstvenog istorijskog pamćenja.

Očuvanje sećanja na konfliktnu prošlost deo je kulturnog nasleđa jednog društva i u kontekstu TP ono služi kao garant neponavljanja zločina.⁸

Komemorativne prakse u regionu koje se odnose na oružane sukobe '90ih godina najbolje pokazuju kakav nam je odnos prema prošlosti, koji su to dominantni narativi o oružanim sukobima i šta je ono što se izostavlja iz ovih narativa. Ovaj priručnik je nastao iz potrebe da se sagleda postojeća komemorativna kultura u zemljama regiona i da se na osnovu toga daju praktične preporuke za unapređenje komemorativnih praksi, pre svega političarima i predstavnicima institucija kao donosiocima odluka i da se na ovaj način unapredi proces pomirenja u regionu.

Komemorativne prakse u Srbiji, BiH, Crnoj Gori i na Kosovu

Komemoracije shvatamo kao različite forme obeležavanja godišnjica stradanja, zločina, sećanja na žrtve ili određene istorijske događaje koji su se desile tokom perioda oružanih sukoba na prostoru bivše Jugoslavije između 1991. i 2001. godine. Uzećemo u obzir i državne, zvanične komemoracije, kao i one lokalne, neformalne, koje se obeležavaju od strane različitih lokalnih inicijativa i nevladinih udruženja i koje imaju predznak komemorativnog aktivizma.

Srbija

Odnos društva u Srbiji prema ratovima 90ih godina koji su se vodili na prostoru bivše Jugoslavije ogleda se u negiranju uloge i odgovornosti koje je Srbija imala u ovim sukobima kao i u počinjenim zločinima. U odnosu prema žrtvama, preovlađuje isticanje stradanja srpskog naroda, a na sukobe se gleda jednodimensionalno pa se učešće u ratovima opravdava „odbranom srpskog naroda“ i „odbranom srpske teritorije“. Izostaje, kako kritički osvrt prema ovim događajima, tako i otvoreni dijalog o uzrocima koji su do sukoba i doveli, ali i jasno i nedvosmisleno distanciranje od politike rata koja je tada vođena.

Ovakav diskurs vidljiv je i u državnim komemoracijama Republike Srbije posvećenih obeležavanju sukoba devedesetih godina, gde dominiraju komemoracije za žrtve srpske nacionalnosti, prevashodno za pale borce, kao i obeležavanje godišnjica bitki. Ono što izostaje jesu sećanja i ceremonije obeležavanja

sećanja na civilne žrtve rata, žrtve druge nacionalne, etničke ili verske pripadnosti i žrtve iz manjinskih zajednica. Na zvaničnom sajtu Ministarstva za rad, zapošljavanje, boračka i socijalna pitanja u kalendaru obeležavanja istorijskih događaja oslobodilačkih ratova Srbije istaknuto je samo pet zvaničnih komemoracija koje se odnose se na oružane sukobe 90ih godina.⁹ Pored obeležavanja početka NATO bombardovanja 24. marta, tu je i posebna komemoracija za civilne žrtve bombardovanja koja se održava 7. maja. Pored ovih komemoracija, među zvaničnim državnim komemoracijama su i obeležavanje Bitke na Košarama 14. juna, Dan sećanja na stradale Srbe u akciji „Oluja” i obeležavanje smrti Milana Tepića, majora JNA koji je proglašen herojem zbog dizanja u vazduh kasarne sa naoružanjem u Bjelovaru (Hrvatska), kako ono ne bi palo u ruke „neprijatelju”. Ovako mali broj zvaničnih komemoracija kao i kome su one posvećene, najbolje govori o postojećim politikama sećanja Republike Srbije i komemorativnoj kulturi koja je selektivna, jednostrana i izrazito etnocentrična. Na ovaj način se kroz komemoracije vrši izbor događaja iz prošlosti koji podržavaju zvaničan narativ o naciji heroja i junaka a o ratu kao oslobođilačkom i braniteljskom koja treba da postanu deo nacionalne svesti i identiteta. Istovremeno, svi događaji koji ne odgovaraju ovom opisu, marginalizuju se i ostaju na nivou pojedinačnih sećanja. Kao dobar primer komemorativnih praksi koje su nastale kao rezultat pomenutih politika sećanja, jeste obeležavanje bitke na Košarama. Bitka na Košarama označava borbe koje su se vodile u periodu od 9. aprila do 14. juna 1999. godine između pripadnika VJ i OVK a na granici između Kosova i Albanije. U tom periodu poginulo prema podacima Ministarstva odbrane 108, uglavnom mladih, vojnika iz Srbije, uzrasta od 18 do 20 godina, ali i veliki broj pripadnika OVK. Bitka je okončana potpisivanjem Kumanovskog sporazuma i povlačenjem VJ sa teritorije Kosova. Do skoro u javnosti se nije govorilo o ovom događaju, niti su se održavale komemoracije.

"Skoro dvadeset godina čutalo se i o Košarama, za šta je, po svemu sudeći, glavni razlog bilo izbegavanje nezgodnog pitanja zašto su тамо послани и mesecima ostavljeni да се bore са OVK за рат недовољно обућени и неискусни младићи из радничких и сеоских породица. То незгодно пitanje пре dvadeset godina

postavila je Kata Cerna, majka Tibora Cerne, dvadesetogodišnjeg autolimara mađarske nacionalnosti iz sela Kovilovo pored Beograda, koji je kao vojnik VJ 27. aprila 1999. godine poginuo na Košarama. Sanduk sa njegovim telom vojska je dopremila do kapije kuće u Debeljači, gde stanuju Tiborovi roditelji i tu ga ostavila, uz jedno kratko „primite naše saučešće”.¹⁰

Tek od 2016. godine, ovaj događaj dobija veliku medijsku pažnju¹¹ i na predlog Odbora Vlade Srbije za negovanje tradicija oslobođilačkih ratova Srbije, Bitka na Košarama postaje deo zvaničnih državnih komemoracija. Podignuto je i više spomenika posvećenih stradalim vojnicima, a jedan bulevar u Beogradu nosi naziv „Heroji sa Košara”. U zvaničnim saopštenjima visokih državnih funkcionera, kao i u medijima, prisutan je narativ o Košarama kao „najvažnijoj bitki Srbije u novijem dobu” i izjednačavanje ove bitke sa drugim velikim i poznatim istorijskim bitkama, poput Termopila i Staljingrada. Marko Đurić, nekadašnji direktor Kancelarije za KiM u svom saopštenju povodom obeležavanja godšnjice početka bitke na Košarama, 9. aprila 2019. godine ističe upravo ovakvo poređenje i važnost Bitke na Košarama kao „izvorišta državne i nacionalne snage”.¹²

Ove godine (2021.) izostala je velika državna komemoracija koja je poslednji put za ovaj događaj organizovana 2019. godine u Centru Sava, prilikom obeležavanja 20 godina od Bitke na Košarama, kojoj je prisustvovao najviši državni vrh, uključujući i predsednika Srbije Aleksandra Vučića. Tom prilikom govorilo se o „pobedi male i slobodarske zemlje”, o „heroizmu i junaštvu” i „odbrani zemlje”:

„Postavili su svoja tela, svoju krv i svoj život između otadžbine i neprijatelja i slobode i ropstva, a prosečno su imali nešto manje od 25 godina. Zbog Srbije odbili su da imaju više”.¹³

Komemoracije održane 2021. godine organizovane su uglavnom od strane predstavnika Vojske Srbije, pa je tako ministar VS Nebojša Stefanović u svom kabinetu primio članove porodice jednog od učesnika bitke i tom prilikom ponovio poruku o žrtvovanju i otporu poginulih:

„Prošle su 22 godine od početka bitke na Košarama koju pamti svaki Srbin. Srpski vojnici su se hrabro, neustrašivo i junački suprotstavili brojnjem i jačem protivniku, ne mareći za svoj život. Večno će goreti 108 sveća i podsećati na žrtvu

mladih, neustrašivih momaka koji su branili svoju Srbiju, svoje pretke i svetinje. Heroji žive večno! Slava im!”¹⁴

Komemoracije su takođe održane i u Nišu i u Kruševcu, a tom prilikom je podignuta i nova spomen ploča na bulevaru u Nišu koji je poneo ime Bulevar Heroja sa Košara. U Nišu su tih dana dominirali bilbordi postavljeni širom grada sa porukama kojima se slave heroji sa Košara i podseća na ovu bitku. Komemoraciji su prisustvovali i učesnici bitke, vojni zvaničnici, kao i gradonačelnica Niša, koja je takođe ponovila sada već utemeljeni narativ o herojima, pobedi i otporu:

„Pre 22 godine na današnji dan otpočela je bitka kojom se i danas ponosimo. Udario je Golijat na Davida. David je uzvratio i pobedio. Srbija je pobedila, a naši heroji upisali su se u istoriju za sva vremena. Otpor koji su pružili naši vojnici i svi oni koji su štitili ovaj narod ostaće upamćen kao primer velike žrtve i nesebične borbe za svoju otadžbinu.”¹⁵

Komemoraciji u Nišu je prisustvovao i tadašnji komandant Prištinskog korpusa Treće armije, general Vladimir Lazarević, inače osuđeni ratni zločinac pred Haškim tribunalom za bivšu Jugoslaviju za zločine na Kosovu.¹⁶

Dominantan narativ koji prati ove komemoracije jeste govor o poginulim vojnicima kao herojima i junacima, i isticanje viktimizacije Srbije u kontekstu sukoba sa Kosovom. Kroz poruke koje se tom prilikom mogu čuti od državnih zvaničnika, vidljivo je slavljenje ovog događaja kao simbola otpora i borbe za slobodu, i isticanje stradanja kao junačkog i patriotskog čina a ne kao jednog tragičnog događaja i izgubljenih života. Iako je među poginulima bilo i vojnika druge nacionalne i etničke pripadnosti (Mađari, Hrvati, Romi, Rumuni), to se zanemaruje i naglašava se isključivo srpska etnička pripadnost svih učesnika bitke. Prisutna je i dehumanizacija „druge“ strane, odnosno neprijatelja u ovom sukobu, pa preovlađuje govor o „šiptarskim teroristima“ i „NATO agresorima“. Obeležavanje Bitke na Košarama predstavlja ključno mesto u konstrukciji nove politike sećanja u čijem je fokusu sukob na Kosovu koji se predstavlja jednostrano i kroz pomenute narative o „odbrani otadžbine“ i „otporu teroristima“. Iz ovog sećanja, kao i iz komemorativnih praksi, potpuno je isključeno masovno stradanje albanskih civila na Kosovu, za šta su bili odgovrni pripadnici srpske policije

i VJ. Izostavljen je i kritički odnos prema ovom sukobu kao i uzrocima koji su do njega doveli. Iz zvaničnih komemorativnih praksi isključena su i obeležavanja stradanja srpskog civilnog stanovništva na Kosovu, pa tako mnoge godišnjice ostaju potpuno neprimećene u srpskoj javnosti.

Obeležavanje Bitke na Košarama kroz mnogobrojne komemoracije predstavlja produženu komemoraciju posvećenu NATO bombardovanju Srbije, koja počinje 24. marta. Slično kao i Bitka na Košarama, poslednjih šest godina je komemorisanje ovog događaja postalo masovno i dobilo na značaju u smislu višestrukog obeležavanja širom Srbije i uz obavezne državne komemoracije na najvišem nivou. Ono što je takođe slično sa Bitkom na Košarama, u narativima koje prate ovu komemoraciju, jeste izostanak fokusa na civilne žrtve, izostanak sećanja na rat na Kosovu kroz stradanje tamošnjeg civilnog stanovništva i izostanak dijaloga oko toga šta je dovelo do bombardovanja. Takođe, kako Srbija nikada nije zvanično načinila popis stradalih u bombardovanju, prisutno je manipulisanje brojem žrtava, a malobrojni su mediji i pojedinci koji navode jedino istraživanje vezano za popis žrtava NATO bombardovanja u Srbiji koje je uradio Fond za humanitarno pravo.¹⁷

Bitka na Košarama se obeležava i na Kosovu, kao pobeda i pad Košara, komemoracijom kod izgrađenog Memorijalnog kompleksa ispod Karaule.¹⁸ Ovo je još jedan primer suprotstavljenih sećanja na jedan istorijski događaj u kojem obe strane vide jedna drugu kao agresora i kroz koji se ističe stradanje samo jedne strane, bez daljeg objašnjavanja konteksta i uzroka sukoba. Bitka na Košarama je tako postala važan nacionalni simbol, za oba društva, i upravo kroz komemoracije postaje deo utemeljnog kolektivnog sećanja i kulturnog nasleđa. Ovakvi oblici komemoracija, u kontekstu TP, ne doprinose kulturi mira i izgradnji međusobnog poverenja, već novim podelama i sukobima.

U Srbiji postoje mnoga mesta stradanja koja su potpuno neobeležena kao takva i za koje nije dozvoljeno održavanje komemoracija. Tu spadaju i logori za Hrvate koji su dovođeni sa ratišta u Hrvatskoj, a među kojima je bilo i boraca ali i civila, žena i dece. Smatra se da je kroz ove logore prošlo više od 7 000 osoba između decembra 1991. i avgusta 1992. godine.

Najpoznatiji su logori na imanjima u Stajićevu i Begejcima, u vojnom zatvoru u Nišu, kazneno-popravnom domu u Sremskoj Mitrovici, Institutu za bezbednost u Beogradu, ali bilo je i drugih lokacija širom Srbije. Ovi logori su rasformirani u avgustu 1992. godine nakon razmene zarobljenika koja je bila rezultat sporazuma između Srbije i Hrvatske.¹⁹ Pored toga što su ova mesta neobeležena, tu nije moguće održati ni komemoracije za žrtve ovih logora. Udruženja logoraša Stajićevu i Begejci pokrenulo je 2009. godine inicijativu da se ove lokacije obeleže i da se na ovim mestima omoguće redovne komemoracije. Prvi takav pokušaj desio se 2009. godine kada je predsednik Skupštine Zrenjanina obećao postavljanje spomen ploče u Stajićevu i Begejcima. Udruženje ratnih vojnih invalida Zrenjanina oštro se suprotstavilo ovoj inicijativi i organizovali su višenedeljni štrajk glađu kako bi sprečili dolazak bivših logoraša iz Hrvatske ali i postavljanje obeležja.²⁰ Sedam godina kasnije, predsednik Vlade Srbije Aleksandar Vučić, primio je bivše logoraše i obećao omogućavanje komemoracija na ovim lokacijama.²¹ Ovo obećanje je ponovljeno i 2017. godine pri susretu predsednika Srbije i predsednice Hrvatske Grabar- Kitarović. Međutim, ni do danas ovo obećanje nije ispunjeno. Pored udruženja logoraša, i brojne organizacije civilnog društva iz Srbije podržavaju ovu inicijativu ističući taj čin kao korak pomirenja i oslobađanja od tereta prošlosti.²² Ovaj primer pokazuje kako se kroz zabranu komemorisanja i memorijalizacije onemogućava institucionalizacija sećanja za one događaje i žrtve koji se ne uklapaju u vladajuće obrasce sećanja na ratove 90ih i uloge Srbije u tim ratovima. Kao jedan od retko dobrih primera komemorativne prakse u Srbiji predstavlja komemoracija za otete civile u Štrpcima. Ono što odlikuje ovu komemoraciju jeste inkluzivnost i nadnacionalnost obzirom da govorimo o nesrpskim civilnim žrtvama, kao i prisustvo predstavnika vlasti (u ovom slučaju lokalnih opštinskih vlasti), što joj daje zvaničan karakter i javni gest priznavanja žrtvi. Pored komemoracije na lokalnom nivou organizovane od strane lokalnih predstavnika vlasti, održavaju se i mnogo-brojne neformalne komemoracije od strane civilnog društva i udruženja žrtava u regionu, pa se tako ovaj događaj obeležava i u BiH i u Crnoj Gori, čineći tako jedan od retkih događaja koji se istovremeno obeležava u sve tri države.²³

27. februara 2021. godine obeleženo je 28 godina od zločina u Štrpcu kada je iz voza na relaciji Beograd – Bar oteta grupa od 20 putnika od strane pripadnika paravojne jedinice pod komandom Milana Lukića, koji su potom likvidirani. Većina žrtava bili su građani SRJ, uglavnom Bošnjaci iz Sandžaka. Suđenje za počinioce ovog zločina još uvek traje pred sudovima u Srbiji i BiH. Dve osobe su osuđene, ali se još uvek ne znaju imena nalogodavaca. Porodice otetih godinama ne mogu da dobiju status članova porodica civilnih žrtvava rata, zbog spornog Zakona o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica²⁴ koji pod civilnim žrtvama rata podrazumeva samo one koji su stradali od „od strane neprijatelja za vreme rata ili u toku izvođenja ratnih operacija na teritoriji Republike Srbije”.²⁵ Kako su žrtve otmice u Štrpcima ubijene van teritorije Srbije i od strane srpskih snaga koje se ne podvode pod neprijateljske, članovi njihovih porodica ne mogu da ostvare pravo na reparacije.

U Prijepolju je 2009. godine, na inicijativu lokalne samouprave, izgrađeno spomen obeležje žrtvama ovog zločina, sa ispisanim imenima žrtava iz Prijepolja, na kojem je stoji zapis: „Ko u ovoj zemlji zaboravi 27. februar 1993. i stanicu Štrpc odustao je od budućnosti.” Postoji zahtev većeg broja nevladinih organizacija da se na spomenik zvanično upišu i imena drugih žrtava koji nisu iz Prijepolja, a koji već godinama ostaje bez odgovora od strane predstavnika opštine Prijepolje.²⁶

Komemoracije za otmicu u Štrpcu održavaju se redovno u Prijepolju od 2008. godine. Komemorativni događaj uključuje i Komemorativnu akademiju koju organizuje Mešihat islamske zajednice u Srbiji kao i Bošnjačka kulturna zajednica, kao i komemorativni skup ispred podignute spomen ploče na mostu na reci Lim kojoj prisustvuje i delegacija opštine Prijepolje, uz prisustvo rodbine žrtava, kao i predstavnika nevladinih organizacija. Ove godine je zbog epidemioloških razloga izostala komemorativna akademija kao i mimohod šutnje koji se organizuje na ulicama Prijepolja.²⁷ Pored same komemoracije, opštinsko rukovodstvo grada Prijepolje svake godine organizuje i prijem za rodbinu otetih gde se razgovara o problemima koje imaju zbog nemogućnosti ostvarivanja statusa civilne žrtve rata, nezavršenog sudskog procesa kao i zbog toga što još uvek nisu

otkriveni posmrtni ostataci većine žrtava. Tokom komemoracije izjave koje se mogu čuti od strane predstavnika vlasti uglavnom su usmerene na solidarnost sa žrtvama i njihovim porodicama:

"Jako nam je žao što se ovo desilo našim sugrađanima, koji ničim nisu skrivili da budu odabrani i da stradaju zbog svog imena i prezimena" – navodi prvi čovek opštine Prijepolje Vladimir Babić.²⁸ „Spomen obeležje u Šarampovu je mesto gde svi Prijepoljci i prijatelji otetih, mogu položiti vence. Opština će sve učiniti sve kako bi ublažila nedaće i tugu porodicama otetih”, naglašava Esad Hodžić, zamenik predsednika opštine Prijepolje.²⁹

Ovom prilikom dolaze i druge delegacije da odaju počast žrtvama polaganjem venca. Tako su ove godine to učinili i predstavnici opštinskog i gradskog odbora SDPS-a iz Novog Pazara, koji su tom prilikom isto poslali poruku mira:

„Zločin u Štrpcima i posle 28 godina podseća i opominje koliko su strašna stradanja nedužnih i nevinih ljudi, koji su nekome bili krivi samo zato sto se drugačije zovu i prezivaju. Svaka godišnjica i ovog i ostalih zločina poruka su svima, na svakoj strani, i na svakom mestu, da je najveća vrednost koju imamo mir, a da je u svakom trenutku važno da čuvamo jedni druge, a posebno svoje susede i komšije. Nikada nismo i nećemo imati razumevanje za politiku nasilja i uvek ćemo biti ona snaga koja se suprotstavlja zločincima bez obzira na njihovu nacionalnost ili opredeljenja, jer ljudski život nema cenu.”³⁰

Komemoracija za otmicu u Štrpcima predstavlja možda jedinu komemoraciju u Srbiji posvećenu događajima iz 90ih na kojoj su istovremeno prisutni i predstavnici lokalnih vlasti, srpske i bošnjačke nacionalnosti, porodice žrtava ali i predstavnici nevladinih organizacija i sa koje se šalje jedna zajednička poruka mira koja se pre svega izražava kroz solidarnost sa žrtvama. Ipak, treba naglasiti da se ova komemoracija održava na lokalnom nivou i da ostaje ignorisana na najvišem državnom nivou. Tako, iako komemoraciju u Prijepolju posvećenu otmici u Štrpcima možemo uzeti kao dobar primer komemorativne prakse zbog svoje inkluzivnosti, nadnacionalnosti, posvećenosti civilnim žrtvama i podršci koju ova komemoracija ima od strane različitih društvenih grupa, ovaj zločin i dalje ostaje prečutkivan na najvišem državnom nivou i na sam dan godišnjice se ne pominje. Na to ukazuje i Samir Tandir, poslanik i predsednik

poslaničke grupe Stranke pravde i pomirenja, u Narodnoj skupštini Srbije, samo par dana pre godišnjice ovog zločina:

„Minimum što možemo da učinimo prema njhovim porodicama jeste da im se prizna status civilnih žrtava rata i da im se isplati puna reparacija. Što se tiče lokalnih samouprava u Prijepolju i Priboju, one su radile ono što je u njihovoј moći to zaista moram da istaknem. Stranke na lokalnom nivou, i bošnjačke i srpske, su činile što mogu da olakšaju bol porodicama. Izgradili su spomen komplekse, godišnje se organizuje komemorativna akademija, isplaćujuje se simbolična pomoć porodicama onoliko koliko je lokalna samouprava u mogućnosti. Međutim, ono što smo mi dužni kao društvo i kao država i savjesni građani jeste da poslije 28 godina pokušamo da umanjimo bol porodicama jer tih ljudi nema. Zločinac nema ni vjeru ni naciju ali ima ime i za ona ne djela koja je učinio treba da odgovara. Molim Boga da se Štrpci i Sjeverin nikada i nikome ne ponove”.³¹

Na ovaj način zločin u Štrpcima i sećanje na žrtve ovog zločina ostaje na nivou lokalne zajednice i ne postaje deo nacionalnog sećanja već sećanja jedne manjinske grupe građana, porodica žrtava i članova lokalne zajednice. Ovakav odnos vlasti prema ovom zločinu upravo potvrđuje politiku marginalizacije svih onih događaja iz prošlosti koji ne odgovaraju zvaničnim politikama sećanja koje su u službi jačanja nacionalne svesti.

Bosna i Hercegovina

Kada govorimo o kulturi sećanja u BiH govorimo o tri različite verzije prošlosti i sećanjima na rat koja proizilaze iz duboko podeljenog društva sastavljenog iz tri većinske etničke zajednice koje su prošle kroz ozbiljna i masovna kršenja ljudskih prava. Svaka od ovih zajednica održava komemoracije za svoje žrtve, dok „druge” žrtve negira ili ignoriše, iz čega proizilaze izrazito suprotstavljeni narativi koji se utemeljuju kroz ovakve komemorativne prakse. Takođe, govori i službe koji prate ove komemoracije neretko ističu neprijatelje i one koji su odgovorni za stradanja, stavljajući ih u glavni fokus sećanja, potencirajući na taj način retoriku sukoba, i produbljujući već postojeće podele. Ono što je zajedničko za sve strane, jeste održavanje komemoracija koje su postale tipične za ceo region, a koje su selektivne, etnički diskriminišuće i koje većinski slave

žrtve „heroje”, dok su civilne žrtve uglavnom zapostavljene a žrtve iz drugih i manjinskih zajednica se potpuno izostavljaju. Ove komemoracije su takođe i rodno neosetljive u smislu da ne vide posebno žene žrtve seksualnog nasilja kao žrtve rata.

Ono što nam govori proces memorijalizacije u BiH i same komemorativne prakse je da je prostor sećanja postao „bojno polje” i da je u toku „borba” u isticanju veličine žrtve i za građenje kolektivnog identiteta zasnovanog na stradanju.³² U toj borbi, ne postoji priznavanje tuđe žrtve kao ni prihvatanje odgovornosti za počinjene zločine. Kao ključni momenat za izgradnju pomirenja i kulture mira, nedostaje kultura zajedničkog sećanja, dijalog o konfliktnoj prošlosti, i jedan inkluzivni pristup u komemoracijama čija je glavna poruka – solidarnost sa svim žrtvama.

„Zvanične komemoracije događaja od velike nacionalne važnosti, kojima defiluju političke strukture, obiluju viktimizacijom i govorom mržnje. Može se čuti: „Oni su nas klali”, „Nikada nećemo oprostiti”, ali i: „Da se nikad ne ponovi.” Međutim, u kontekstu svega izgovorenog to više ima prizvuk – da se nama ne ponovi, a njih će svakako stići zaslužena kazna. Pritom su, naravno, i mi i oni nacionalne/etničke odrednice.”³³

Unutar BiH održava se veliki broj komemoracija i podignut je veliki broj spomenika od strane sve tri zajednice.³⁴ Većina spomenika podignuta je na inicijativu boračkih udruženja i različitih udruženja građana, dobrovoljno prikupljenim sredstvima ili uz pomoć opštinskih vlasti. Natpisi na tim spomenicima uglavnom potvrđuju ono što je vidljivo i kroz prisutne komemorativne prakse u ovim zajednicama, a to je isticanje etniciteta žrtve, stavljanje u fokus „neprijatelja” i simbolike rata:

„Brojni spomenici nas podsećaju ko su nam neprijatelji. Čak i kad nisu imenovani, oni se podrazumevaju. Stiče se utisak da je važnije pamtitи ko je neprijatelj nego ko su stradali. O tome svedoče natpisi: „Džamiju srušili komšije Srbi”, „... srpski fašistički agresor je granatom prekinuo 71 mladi život”, „hapšeni samo zato što su Srbi... mučki pobijeni od dušmanske ruke”, „ekstremisti HVO-a sa ciljem uništenja i progona bošnjačkog naroda”, „... da se mržnjom opijene ubice zasite srpske krvi”.³⁵

Primera duboko suprotstavljenih narativa o oružanim sukobima 90ih u BiH ima mnogo. Možda dovoljno reprezenta-

tivan primer jeste masovno stradanje bošnjačkog stanovništva u Prijedoru, aktualna komemorativna i spomenička politika lokalnih opštinskih vlasti i brojne neformalne inicijative koje se kroz komemoracije bore za istinu i pravdu za žrtve.

U Prijedoru je pre rata živilo etnički izmešano stanovništvo.³⁶ S početkom oružanih sukoba u BiH, između maja i avgusta 1992. godine, nakon uspostavljanja srpske vlasti, iz Prijedora je proteran najveći broj bošnjačkog stanovništva, dok je više od 3000 njih ubijeno.³⁷ Proterivan je i veliki broj hrvatskog i drugog manjinskog stanovništva.³⁸ Na teritoriji opštine Prijedor formiran je veliki broj koncentracionih logora za nesrpsko stanovništvo, od kojih su najveći i najozloglašeniji bili Trnopolje, Omarska i Keraterm. Kroz ove logore je prošlo oko 31.000 muškaraca, žene i dece.³⁹ Nakon rata, u Prijedor i okolinu vratio se određen broj proteranih Bošnjaka (njih oko 33.000).⁴⁰ Samo pred MKSJ osuđeno je 18 osoba u 11 predmeta za zločine u Prijedoru⁴¹. Bez obzira na razmere stradanja civilnog stanovništva i na sudski utvrđene činjenice o ovim događajima, do danas, u delovima opštine Prijedor gde većinski žive bosanski Srbi, ne postoji spomen obeležje za stradale civile, niti se održavaju zvanične komemoracije u znak sećanja na ubijene i nestale sugrađane. U isto vreme, podignuto je više spomen obeležja posvećenih palim borcima Vojske Republike Srpske (VRS) na inicijativu različitih srpskih boračkih udruženja a finansiranih od strane opštine Prijedor. Polaganjem venaca ispred ovih spomen obeležja održavaju se 30. maja zvanične komemoracije opštine Prijedor kao dan sećanja na odbranu grada od hrvatskih i muslimanskih snaga, kada je ubijeno 15 srpskih boraca a više njih ranjeno.⁴²

Na ovaj način, spomenička i komemorativna kultura igraju ulogu u isticanju samo jedne verzije prošlosti i jačanju dominantnih narativa koji govore o stradanju samo srpskog naroda i istovremeno negiranju stradanja „družih“. Većina tih spomen obeležja podignuta je u periodu masovnog povratka Bošnjaka i drugog nesrpskog stanovništva na teritoriju opštine Prijedor.⁴³

Jedan od takvih spomenika podignut je upravo na mestu logora Trnopolje. Spomenik je podignut palim borcima RS iz Trnopolja, a podigla ga je Boračka organizacija opštinskim sredstvima.⁴⁴ Spomenik se nalazi ispred zgrade nekadašnjeg društvenog doma u Trnopolju koji je za vreme rata služio kao

logor za nesrpsko stanovništvo. Ne postoji nikakav natpis, ploča ili slično obeležje koje govori da je na ovom mestu nekada bio logor. Svakog 26. maja tu se održavaju komemoracije u znak sećanja na žrtve logora Trnopolje, na inicijativu različitih udruženja logoraša iz BiH, koje okupljaju veliki broj ljudi. Oni smatraju da podizanje spomenika srpskim borcima na mestu stradanja velikog broja ljudi iz bošnjačke i hrvatske zajednice, najbolje govori o politici negiranja zločina:

„Logor Trnopolje, danas je najbolja slika i na najslikovitiji način prikazuje, odnosno govori o odnosu lokalne zajednice prema žrtvama rata iz Prijedora, odnosno bivšim logorima i logorašima. U logoru Trnopolje imamo spomenik podignut palim borcima VRS i u prostorijama u kojima su logoraši zatočeni, ubijani, logorašice silovane imamo spomen sobu palim borcima VRS. Dok ništa osim ovih naših transparenata, danas ovdje i ovih nekoliko fotografija ne govori o logoru Trnopolje kao mjestu stradanja, zatočenju, ubijanja, maltretiranja, silovanja nesrpskog stanovništva od maja do decembra 1992. godine”, istakao je Mirsad Duratović predsjednik regionalnog saveza lodoraša Banja Luka na komemoraciji 2017. godine.⁴⁵

Slično je i sa drugim logorima u okolini Prijedora, koji ni na koji način nisu obeležni kao mesta stradanja i za koje ne postoje zvanične komemoracije u organizaciji opštinskih vlasti. Komemoracije koje se redovno održavaju u znak sećanja na žrtve ovih logora, organizovane su od strane nekadašnjih logoraša, kao i drugih udruženja logoraša iz BiH. Tokom komemoracije za logor Omarska, bivši logoraši svakog 6. avgusta postave spomen ploču na jedan dan i na taj način simbolično pretvore bivšu zgradu logora u memorijalni centar.⁴⁶

Jedino je ispred zgrade bivše tvornice Keraterm, gde se između maja i avgusta 1992. nalazio logor za nesrpsko stanovništvo, 2003. godine postavljena stalna spomen ploča s natpisom: „Na ovom mjestu je u maju 1992. uspostavljen logor smrti „Keraterm” gdje je preko 3000 nevinih Prijedorčana bilo zatočeno, mučeno ili ubijeno. Do avgusta 1992. u logoru „Keraterm” ubijeno ili iz njega odvedeno u nepoznatom pravcu preko 300 nevinih ljudi.⁴⁷ Ploču je podiglo udruženje porodica ubijenih „Izvor” iz vlastitih sredstava i dobrovoljnih priloga, bez podrške lokalne vlasti i uz protivljenje privatnog vlasnika zgrade. Kome-

moracije se na ovom mestu održavaju svakog 24. jula i takođe su organizovane od strane udruženja logoraša i porodica žrtava. Natpis na ploči koji govori o stradanju na ovom mestu, jedan je od retkih koji je izbegao etničku dimenziju kako stradalih tako i onih koji su odgovorni za stradanja.

U samom gradu Prijedoru se od 2012. godine održava Dan bijelih traka, komemoracija posvećena prijedorskim žrtvama koja podseća na obavezno obeležavanje nesrpskog stanovništva, kroz nošenje bele trake na ruci i obeležavanjem nesrpskih kuća belim čaršafima, koje je započeto 31. maja 1992. Događaj je počeo kao otpor tadašnjoj zabrani okupljanja na komemoraciji ubijenim ženama i devojčicama Prijedora, koja je bila zakazana za taj dan od strane Odbora za obilježavanje 20. godišnjice stradanja nevinih ljudi u općini Prijedor sastavljenog od različita udruženja i porodica žrtava.⁴⁸ Uloga odbora bila je da organizuje više komemorativnih skupova na 20 godina od stradanja civila u Prijedoru. Fokus ovih obeležavanja bila su stradanja žena i dece, nasuprot vladajućem narativu da su bošnjačke žrtve iz ovog grada i okoline bile uglavnom borci. Zabranu je došla od opštinskih vlasti i tadašnjeg gradonačelnika Prijedora Marka Pavića, koje su tražili da se iz naziva ovog događaja izbaci reč genocid. Kao rezultat ovog konflikta, skup je zabranjen zbog: „različitih nacionalnih osjećanja i pripadnosti mogao podstići na nasilje, te da postoji stvarna opasnost od ugrožavanja bezbjednosti ljudi i imovine ili narušavanja reda i mira.”⁴⁹ Kao odgovor na ovu zabranu, jedan aktivista je izašao sam na glavni gradski trg sa belom trakom na ruci i na taj način je započeo Dan bijelih traka.⁵⁰ Već naredne, 2013. godine ovo je postao međunarodni događaj koji je uključio veliki broj pojedinaca, aktivista i udruženja širom BiH, regionala pa i sveta, koji su simboličnim činom stavljanja bele trake na ruku, virtualno učestvovali u komemoraciji. Komemoraciji prisustvuju i Srbi iz Prijedora kao i aktivisti iz cele BiH. Ova komemoracija predstavlja dobar primer nadnacionalnog komemorativnog aktivizma koji je uspeo da masovna stradanja civila u Prijedoru učini vidljivim širom sveta i da se odupre dominantnom narativu negiranja zločina. Ovaj događaj je pokrenuo i inicijativu za podizanje spomenika za 102 ubijene dece u Prijedoru, pa se na Dan bijelih traka, kao vid protesta i pritiska na opštinske vlasti od kojih se traži dozvola za

podizanje spomenika, postavljaju u krug 102 ruže koje treba da simbolizuju nepostojeći spomenik.⁵¹

Uprkos zvaničnim praksama sećanja, Dan bijelih traka pokazuje važnost neformalnih i aktivističkih inicijativa koje se odupiru dominantnim narativima o ratu i stradanju. Komemorativni aktivizam, za razliku od formalnog/državnog komemorisanja, ima snagu da nadvlada etničke i nacionalne podele i da u glavni fokus stavi upravo solidarnost sa svim žrtvama. Ipak, aktivističkim praksama sećanja nedostaje jedna šira podrška građana, bez obzira na vidljivost, i otvoreno je pitanje koliko ovakve inicijative utiču na dominantan tok kolektivnog sećanja u jednoj zajednici.

Zabранa postojanja spomeničke kulture i zvaničnih komemoracija vezanih za masovna stradanja nesrpskog stanovništva na teritoriji opštine Prijedor važi pre svega za mesta gde većinski žive bosanski Srbi. U manjim mestima gde žive povratnici Bošnjaci i Hrvati, takve komemoracije i memorijalizacija su ponegde dozvoljene. Jedno od takvih naselja je Kozarac, mesto nedaleko od Prijedora, gde je tokom par dana između 24. i 28. maja, ubijeno oko 50% Kozaraca, uglavnom Bošnjaka.⁵² Nakon rata, u Kozarac se vratio veliki broj bošnjačkog stanovništva, i danas se tu održavaju redovne komemoracije za masovna stradanja civila a 2010. godine podignut je i spomenik žrtvama na centralnom trgu u Kozarcu na kojem su ispisana imena 1226 ubijenih Kozaraca. Ceremoniji otvaranja spomenika prisustvovali su predstavnici lokalnih opštinskih vlasti grada Prijedora, među kojima je bio i tadašnji gradonačelnik, kao i entitetskih i državnih vlasti. Na komemoraciji su te godine prisustvovali i premijer Milorad Dodik, tadašnji predsednik RS kao i predsednik RH, Ivo Josipović.⁵³ Oni su tom prilikom poslali poruke mira i ukazali kako ipak jeste moguće odati počast svim žrtvama bez obzira na etničku pripadnost i osuditi sve zločine bez obzira na to ko ih je počinio:

„Premijer Republike Srpske Milorad Dodik poručio je da svi koji su počinili zločine, bez obzira na kojoj strani bili, dok su god biološki živi treba da budu proganjeni i traženi od pravosudnih institucija - „Mi ćemo takvu politiku uvijek podržavati i ne može se desiti da bilo koji zločinac ostane nekažnjen”, „On je dodao da političari moraju i na ovaj način da relaksiraju atmos-

feru i da ljudima daju dodatnu sigurnost za život i budućnost koja, neminovno, treba da bude stabilna i mirna.”⁵⁴ Pomenute komemorativne prakse na teritoriji opštine Prijedor pokazuju višeslojnost i kompleksnost sećanja na prošle sukobe koje vlada u BiH a istovremeno i upozoravaju na podeljenost i suprostavljenost koja postoji na polju sećanja. Prijedor ne predstavlja usamljen primer podeljenog sećanja i kulture poricanja unutar BiH. Ovakve prakse komemorisanja samo sopstvenih žrtava, negiranja stradanja drugih etničkih zajednica ili kontrolisanog obeležavanje ovakvih stradanja, prisutne su u sve tri etničke zajednice BiH.

Komemoracija koja takođe predstavlja kompleksnu sliku sećanja u BiH je komemoracija žrtvama ubijenim na Kazanima, nepristupačnom terenu na obroncima Trebevića, iznad Sarajeva. Tokom 1992. i 1993. godine pripadnici Armije BiH dovodili su tu uglavnom srpske civile iz Sarajeva, potom ih ubijali i bacali u jamu.⁵⁵ Broj ubijenih nikad nije zvanično utvrđen, a do 2014. ekshumirano je najmanje 23 žrtve, od kojih je samo 15 identifikovano.⁵⁶ Za ovaj događaj je osuđeno više lica za ubistvo i pomaganje u ubistvu ali do sada niko nije osuđen za ratni zločin. Do 2011. godine, ova lokacija se nije posećivala niti su se tu održavale komemoracije, što donekle govori o pokušaju da se ovaj događaj potisne iz javnog sećanja. Potpredsenik Federacije BiH i političar iz SDP-a, Svetozar Pudarić, prvi je položio cveće na tom mestu 26. oktobra 2011. godine i tako započeo ceremoniju obeležavanja sećanja na ubijene na Kazanima.⁵⁷ Iako je u početku bio usamljen u obeležavanju godišnjice ovog zločina, narednih godina je zločin u Kazanima dobio veću pažnju, pa je tako 2016. godine prvi bošnjački predstavnik Federacije BiH, Bakir Izetbegović, posetio Kazane i tom prilikom poručio:

„Nosio sam osjećaj duga u odnosu na Kazane. Trebao sam i ranije doći ovdje da izrazim svoj pijetet i saučešće s porodicama ljudi koji su ovdje na užasan način završili. To je cilj mog dolskoga. Nadam se da će to možda imati i pozitivan politički učinak i ohrabriti druge da možda učine sličan korak.”⁵⁸

Ovaj datum (26. oktobar) je izabran kao dan sećanja na žrtve Kazana jer je na taj dan 1993. godine izvedena akcija protiv pripadnika brigade Armije BiH odgovornih za ova ubistva, kao i za druge kriminalne radnje unutar opkoljenog Sarajeva.⁵⁹ Tom

prilikom je poginulo više pripadnika MUP BiH koji su vodili akciju, ali i pripadnika brigade Armije BiH, protiv kojih je akcija vođena, između ostalih i Mušana Topalovića Cace, kojeg mnogi u BiH smatraju herojem Sarajeva jer je učestvovao u odbrani grada.⁶⁰ Tako se 26. oktobra, održavaju tri komemoracije, jedna na Kazanima, za ubijene civile, druga u Velikom parku, na mestu gde su sahranjeni ubijeni policajci koji su učestvovali u akciji, i treća je komemoracija ubijenom komandiru Caci, koga mnogi smatraju i herojem i zločincem, a koja se održava u Kovačima, na mestu gde je uz sve državne počasti sahranjen 1996. godine. Trostruka sećanja nisu retka u BiH i još jednom pokazuju svu kompleksnost i slojevitost polja sećanja unutar različitih zajednica.

Ono što je takođe stavilo zločin u Kazanima u fokus jeste inicijativa za podizanje spomen ploče žrtvama na toj lokaciji, koju je prvo bitno pokrenuo Pudarić. Njegov naslednik na mestu potpredsednika Federacije BiH, Milan Dunović, nastavio je ovu inicijativu za podizanje spomenika i na komemoraciji 2019. godine na Kazanima istakao je potrebu da se grad Sarajevo ogradi od ovog zločina:

„Zločini se ne smiju zaboraviti, bez obzira ko ih je počinio i gdje su se desili. Ovdje se desio jedan zločin o kojem se popričišno malo govori. Ovdje je ubijen pripadnik Armije BiH srpske nacionalnosti, a čak i njegov sin živi u Sarajevu. Već treću godinu skrećem pažnju da se Sarajevo mora distancirati i da politika Sarajeva u ratu nije bila ovo što se ovo desilo, ali neizgradnja spomenika šalje poruku da o ovome ne treba govoriti”, poručio je Dunović.⁶¹

Poslednjih godina je ova inicijativa okupila i nevladine organizacije kao i druge predstavnike političkih stranaka unutar BiH koji sve glasnije ukazuju na potrebu da ova lokacija i sećanje na žrtve koje su tu ubijene, postanu deo javnog sećanja. Predstavnici više nevladinih organizacija održali su 2020. komemoraciju žrtvama Kazana ispred memorijala Vječna vatra u centru Sarajeva, i tom prilikom tražili da se memorijal ovim žrtvama podigne baš u centru Sarajeva:

„Mi zahtijevamo da spomenik ubijenim žrtvama Kazana bude u centru grada Sarajeva. Spomenik treba da bude primjer samokritičkog suočavanja sa vlastitim zločinima, kao i pri-

mjer moralne obaveze građana Sarajeva da odaju počast svojim ubijenim sugrađanima na Kazanima. Ovom prilikom, pozivamo vlasti grada Sarajeva da bez daljnog odlaganja podignu spomenik ubijenim žrtvama na Kazanima u centru Sarajeva. Takav spomenik bi kao mjesto sjećanja na simboličan način pokazao da je Sarajevo, koje je pretrpilo najdužu opsadu grada i iskustvo najsuvremenijih ubistava civila tokom opsade, spremno osuditi zločin u vlastitim redovima i započeti proces javnog konstruktivnog suočavanja sa prošlošću. Time bi jasno dali do znanja da u Sarajevu nema 'ali.'"⁶²

Proces suočavanja sa ovim zločinom traje dugo i prošao je kroz različite faze, od potpunog negiranja i potiskivanja sećanja na žrtve Kazana, slavljenje odgovornih za ovaj zločin kao heroja, do inicijativa pojedinaca koji su prvi skrenuli pažnju na potrebu da se otvoreno progovori o ovom događaju i da se žrtvama vrati dostojanstvo kroz redovne komemoracije i kroz podizanje spomenika koji će obezbediti da se ovaj zločin više nikad ne zaboravi i da postane važan deo javnog sećanja grada Sarajeva. Spomenik je konačno podignut 15. novembra 2021. godine ali se na njemu ne nalaze imena svih žrtava kao i počinilaca, što je udruženje UDIK ocenilo kao da je lokalna vlast „podgila sama sebi spomenik”.⁶³

Ono što je skoro potpuno izostavljeno iz komemorativnih skupova u BiH jeste odavanje počasti žrtvama kroz prisustvo sve tri zajednice samim komemoracijama. Primeri takvih komemorisanja predstavljaju izuzetak, a jedna od njih je obeležavanje Dana sećanja na 101 žrtvu u Rudom koje se održava svakog 24. avgusta. Komemoracija se održava kroz šetnju od lokalne džamije do mosta na reci Lim u koju se simbolično spuštaju ruže, kao i polaganjem cveća ispred ploče na kojoj su uklesana imena žrtava a koja je deo većeg memorijalnog centra Staro Rudo. Komemoraciju organizuje Medžlisa Islamske zajednice Rudo zajedno sa porodicama žrtava, a poslednjih par godina njima se redovno pridružuje i načelnik opštine Rudo Rato Rajak, inače član Radikalne stranke RS. On svake godine na dan obeležavanja sećanja na stradale bošnjake u Rudom, šalje jednu jasnu poruku mira koja je nedvosmisleno okrenuta ka očuvanju sećanja na žrtve:

„Bio bih ponosan na Rudo i Ruđane da su uspjeli u vre-

menu nesretnog rata i teških iskušenja sačuvati punu ljudskost prema svojim sugrađanima i komšijama, mir pred Bogom, vlastitu čast, obraz i savjest. Bio bih neizmjerno sretan da smo se bez zlog tereta prošlosti danas ovdje okupili nekim lijepim povodom, uz radost i veselje – kazao je Rajak. „Danas svu snagu srca i duše, sjećanja i molitve treba uputiti onima koji su stradali samo zato što su se drugačije zvali ili na drugi način istom Bogu molili – istakao je Rajak.⁶⁴ Drago mi je što imam priliku da izrazim svoje saučešće, da iskažem poštovanje prema stradalnicima, te da kao načelnik mogu da pošaljem poruku razumijevanja tuđe boli i tuge i poruku za bolji život naših generacija u budućnosti – kazao nam je Rajak.⁶⁵

„Smatram da je to moja i ljudska obaveza, ali i obaveza po funkciji koju obavljam. Meni je svakako dužnost da porodicama stradalih iskažem svoje iskreno saučešće, da se poklonim žrtvama i da osudim zločin, ma od koga bio”, izjavio je Rajak.⁶⁶ Ovakvi primeri nadnacionalnih komemoracija kojim prisustvuju pripadnici iz različitih etničkih zajednica a koje su podržane i od strane lokalnih vlasti na žalost su retki u BiH ali svakako predstavljaju dobar primer i putokaz kako se treba odnositi prema sećanju i kako se kroz dobre komemorativne prakse može povratiti narušeno poverenje.

Kosovo

Tokom rata na Kosovu, od 1998. do 1999. godine, kao i tokom posleratnih sukoba, počinjen je veliki broj zločina nad civilima a ukupno je ubijeno 13.535 ljudi, od čega je 10.812 Albanaca.⁶⁷ Najviše zločina je počinjeno u proleće 1999. godine, u vreme NATO bombardovanja SRJ koje je i započeto kao odgovor na masovna kršenja ljudskih prava na Kosovu. I dok se u Srbiji početak NATO bombardovanja obeležava kao „agresorski“ napad, na Kosovu ovaj događaj označava početak borbe za slobodu i tako se i obeležava svake godine. Najveći broj komemoracija za žrtve rata održava se upravo tokom proleća, kada se veliki broj ceremonija smenuje iz dana u dan, podsećajući na masovna stradanja i žrtve, kako civilne, tako i na mnogobrojne stradale pripadnike OVK. Tokom 2020. i 2021. godine, zbog epidemio-loške situacije izazvane virusom Covid-19, ove komemoracije su okupljale nešto manji broj ljudi u odnosu na ranije godine.

Većini ovih komemoracija prisustvuju i udruženja porodica žrtava, predstavnici nevladinih organizacija, lokalni meštani kao i predstavnici vlasti i političari.

Dok se u Srbiji o ovim zločinima ne govori, na Kosovu se njima pridaje velika pažnja i oni čine stub oko kojeg se gradi kolektivno sećanje kosovskog društva. Ovaj niz komemoracija započinje obeležavanjem masovnog zločina u Donjem Prekazu kada je srpska policija između 5. i 7. marta 1998. ubila 58 članova porodice Adema Jašarija, lidera OVK u Drenici, uključujući i njega. Ovaj događaj označava i početak sukoba na Kosovu i kao takav čini važan segment sećanja na rat na Kosovu. Na mestu stradanja sagrađen je veliki memorijalni kompleks koji nosi naziv „Adem Jashari” i koji predstavlja verovatno najvažniji i najveći ratni memorijal na teritoriji Kosova. Ovaj memorijal predstavlja ujedno i značajnu turističku atrakciju Kosova. Tokom tri dana, od 5. do 7. marta, održava se veliki komemorativni događaj pod nazivom „KLA Epopee” (Epopeja OVK) ili „Noć požara” koji predvode najviše državne delegacije, a koji, pored polaganja cveća, uključuje vojne parade kao i mnoge druge ceremonije ispred memorijala, ali i u selu Prekaze i na drugim lokacijama širom Kosova. Tih dana se mogu čuti mnoge izjave političara koji u prvi plan stavlju pale borce OVK koji se slave kao heroji, dok su u drugom planu civilne žrtve ovog zločina koje se uglavnom pominju kroz diskurs stradanja za domovinu i kao simbol otpora.

Zbog epidemije je u 2020. i 2021. godini izostalo masovno okupljanje a ceremoniji je 2021. prisustvovala i nova predsednica Kosova Vjosa Osmani koja je čin stradanja izjednačila sa borbotom za slobodu i kao vid otpora. „Svi oni koji su posetili Memorijalni kompleks u Prekazu, videli su da je tamo 59 grobova, jer je toliko ljudi palo za slobodu, tokom trodnevne borbe, koja danas s pravom nosi epitet epoce OVK.⁶⁸ ...Put koji smo prešli simbolizovao je otpor komandanta Adema Jašarija sa porodicom koji je bio završen u februaru 2008. godine, kada smo krunisali trud i krv onih koji su se borili i pali, čineći Kosovo državom!”

Trodnevna komemoracija za Adema Jašarija pokazuje aktualne komemorativne prakse koje su dominantno fokusirane na herojstvo i pale borce, stavljajući u drugi plan civilne žrtve rata. Kroz ovakve ceremonije sećanja ističe se pobeda nacije

u odnosu na tragično stradanje pojedinaca. Ovaj trend kontinuirano nameću pre svega vodeći političari i vladajuća elita, sprovodeći kroz komemoracije i memorializaciju politike sećanja koje su u službi jačanja nacije. U slučaju komemorisanja Adema Jašarija i njegove porodice, među kojima je bilo i žena i dece, ove žrtve su označene kao simbol otpora i žrtvovanja za otadžbinu a na njihovo stradanje se gleda kao na herojski čin. Ovaj događaj se ne predstavlja samo kao strašan zločin i tragedija, već se koristi za jačanje nacionalne svesti, ujedinjenje nacije i promociju žrtvovanja za domovinu kao uzvišenog i patriotskog čina. Na ovaj način sećanje na jedan tragičan događaj zamenjeno je sećanjem na herojstvo a sama komemoracija ima nacionalni značaj.

Ovaj trend isticanja sećanja na pale borce, bitke i slavljenje rata, ogleda se i u velikom broju podignutih spomenika i memorijala posvećenih OVK borcima širom Kosova koji upravo imaju ulogu da narativ o žrtvama transformišu u narativ o herojima. U senci ovih dominantnih komemorativnih narativa postoje i mnogi drugi agenti sećanja koje čine pre svega članovi porodica žrtava koji pokušavaju pojedinačnim inicijativama da sačuvaju sećanje na svoje najbliže koji živote nisu izgubili u borbama ili „herojskim“ događajima.⁶⁹ Pored pojedinačnih inicijativa, održavaju se i veće komemoracije posvećene isključivo civilnim žrtvama rata, poput trostrukе komemoracije za zločine počinjene u Suvoj Reci, Velikoj Kruši i Maloj Kruši koj se obeležavaju 25. i 26. marta ispred podignutih spomenika posvećenih žrtvama. U ovim mestima između 25. i 27. marta 1999. godine ubijen je veliki broj lokalnih meštana, od strane srpskih snaga, među kojima su bile i žena, deca i stariji ljudi. Ove godine (2021) komemoraciji na sve tri lokacije, pored predstavnika udruženja i članova porodica, prisustvovao je i najviši državni vrh Kosova, među kojima su bili i Albin Kurti, premijer Kosova i Vjosa Osmani, predsednica Kosova. Obzirom da posmrtni ostataci velikog broja ubijenih u ovim mestima još uvek nisu pronađeni, oni su tom prilikom pozvali da se nastavi potraga za nestalima i javno zahtevali da Srbija preuzme odgovrnost i prizna žrtve ovih zločina koje su nazvali genocidom.

„Prikrivanje zločina je zločin sam po sebi. Ne dozvoljavači otvaranje masovnih grobnica, negirajući zločine, genocid,

ne izvinjavajući se i ne privodeći počinioce pravdi, Srbija čini ovaj dvostruki zločin", istakla je Osmani.⁷⁰

Za zločin u Suvoj Reci je 2009. pred Većem za ratne zločine Okružnog suda u Beogradu osuđeno više lica, uglavnom pripadnika policije iz Suve Reke, koji su direktno bili odgovorni za izvršenje. Neki od posmrtnih ostataka žrtava iz Suve Reke otkriveni su u naselju 13. maj u Batajnici, u okviru baze SAJ, gde su ukupno pronađeni posmrtni ostaci 744 osobe ubijene na Kosovu. Na ovoj lokaciji ne postoji nikakvo obeležje koje govori da su se tu nalazile masovne grobnice, a povremeno se održavaju komemoracije za albanske žrtve ubijene na Kosovu, od strane nekoliko nevladinih organizacija iz Beograda. Tom prilikom oni pozivaju na odgovornost Srbije za počinjene zločine kao i na potrebu da se o ovim zločinima otvoreno govori a da mesta masovnih grobnica budu obeležena.⁷¹ Ove godine, povodom obeležavanja godišnjice zločina, u Suvoj Reci, otvoren je muzej za žrtve Suve Reke, na mestu lokalne picerije gde su ubijeni, zahvaljujući lokalnoj inicijativi vlasnika picerije koji je uspeo da sačuva lokal.

Uprkos fokusu na civile i nevine i ove komemoracije ne prolaze bez podsećanja da su i ove žrtve rata doprinele borbi za oslobođenje i nezavisnost i da je njihova žrtva pre svega u funkciji borbe za slobodu. Pored diskursa o žrtvama kao žrtvama za slobodu i otadžbinu, druga karakteristika komemorativnih praksi na Kosovu je samoviktimizacija odnosno isticanje svojih žrtava i negiranje ili potiskivanje žrtava druge etničke ili nacionalne pripadnosti. U periodu od 1998. do 2000. godine, na Kosovu je ubijeno i 2.197 Srba i 526 Roma, Bošnjaka i drugog nealbanskog stanovništva.⁷² Za većinu ovih zločina komemoracije održavaju samo porodice žrtava i lokalna zajednica a sećanja na ove žrtve ne ulaze u zvanične prakse sećanja na Kosovu.

U periodu od 17. do 25. jula 1998. godine na teritoriji opštine Orahovac vodile su se borbe između pripadnika OVK i policijskih i vojnih snaga Srbije i SR Jugoslavije. Tom prilikom ubijen je i veliki broj srpskog civilnog stanovništva a kao dan sećanja na orahovačke žrtve uzima se 18. juli.⁷³ Redovne komemoracije održavaju se na groblju Orlovača u Beogradu, gde su sahranjeni posmrtni ostaci većeg broja žrtava. Komemoracija se istovremeno održava i na Kosovu, u mestu Velika Hoča, gde je

podignut spomenik žrtvama iz Orahovca.⁷⁴ Komemoraciju organizuju udruženja porodica žrtava a povremeno komemoraciji na groblju Orlovača prisustvuju i predstavnici više nevladinih organizacija iz Beograda.⁷⁵ 2020. godine, komemorativnom skupu u Velikoj Hoći je prisustvovao i direktor Kancelarije za KiM, Petar Petrović koji je istakao „stradanje Orahovčana kao paradigm stradanja svih Srba u pokrajini” i zatražio pravdu za žrtve i njihove porodice.⁷⁶ Za ove zločine još нико nije procesuiran, a u podignutoj optužnici protiv Hašima Tačija, bivšeg premijera i predsednika Kosova, između ostalog su navedeni i zločini u opštini Orahovac.⁷⁷

Komemoraciji za žrtve Orahovca ne prisustvuju kosovski zvaničnici, kao ni mnogim drugim godišnjicama obeležavanja stradanja nealbanskog stanovništva. Jedan od retkih slučajeva odavanja počasti srpskim žrtvama od strane predstavnika Republike Kosovo, dogodio se 23. jula 2016. godine u Starom Gracku kod Lipljana, gde se održava komemoracija za 14 žetelaca, ubijenih na njivi 1999. godine. U centru sela predstavnici kosovskog okruga podigli su spomen ploču sa imenima ubijenih i natpisom: „Spomen stradalim Srbija sela Staro Gracko 1999, žrtve šiptarskog terora na žetvi jula 1999.”, a na istoj ploči su ispisana i imena stradalih meštana sela tokom NATO bombardovanja. Tadašnji predsednik Kosova Hašim Tači prvi je albanски zvaničnik koji je 2016. položio cveće ispred spomen ploče žrtvama,⁷⁸ učinivšti to par dana pre zvanične komemoracije. On je tom prilikom poslao poruku solidarnosti sa svim žrtvama i potrebe da počinjeni zločina budu privedeni pravdi:

"Danas se molimo sa bolom i izražavamo žaljenje još jednom za sve žrtve tokom i nakon rata, u svim zajednicama. Svaki zločin se mora otkriti i kazniti. Zločin je zločin protiv koga god da je počinjen, i ko god da ga je počinio."⁷⁹

Članovi porodica ubijenih nisu hteli da prime kosovskog predsednika i istakli su taj čin kao licemeran, obzirom da je suđenje za ovaj zločin prekinuto a da su osumnjičeni oslobođeni svih optužbi,⁸⁰ a predsednik mesne zajednice Staro Gracko Zoran Ćirković, istakao je:

"Porodice su, zajedno sa mnom, odbile da prime Tačija i njegove saradnike. Rekli smo mu da nije trenutak i da sve dok se ne pronađu naredbodavci i odgovorni za najveći zločin počinjen

nad Srbima na Kosmetu, Tači nije dobrodošao u Staro Gracko.”⁸¹

Pored odavanja počasti srpskim žrtvama u Starom Grac-ku, Tači je 2016. godine položio cveće i na spomenik ubijenim srpskim dečacima u Goraždevcu i tom prilikom poslao sličnu poruku:

”Danas sam položio venac na ovom spomeniku u znaku sećanja na zločinački napad nad mladima iz sela Goraždevac, pre 14 godina, u kojem su ubijena dva i ranjena četiri mladića. Pravo na život osnovno je pravo za sve. Ovo pravo bi trebalo da se primeni i za oko 400 albanske dece mlađe od 15 godina koji su ubijeni od strane države Srbije”, istakao je Tači koji je nagla-sio da su ”ova deca ubijena od zločinačke ruke, ali ne od strane države”.⁸²

Prisustvo najviših predstavnika kosovske vlasti na kome-moracijama za žrtve srpske nacionalnosti nije česta pojava i pri-metno je neodobravanje ovakvog čina i od strane porodica žr-tava i lokalne srpske zajednice, ali i od strane kosovske javnosti koja smatra da se ovim činom OVK proglašava teroristima.⁸³ To pokazuje nespremnost obe zajednice da prihvati „druge” žrtve i suprotstavljenost na polju sećanja gde dominira isticanje strada-nja samo jedne strane i negiranje zločina počinjenih od strane sunarodnika. Pomirenju i uspostavljanju zajedničkog sećanja na sukobe svakako ne doprinose ni izjave vladajućih političara na komemoracijama, gde se druga strana „demonizuje” a odgovor-nost za počinjene zločine se stavlja na teret celom narodu. Takav narativ koji dehumanizacije „drugog” prate i natpisi na spomeni-cima i spomen pločama podignutim za žrtve rata i na albanskoj i na srpskoj strani koji neretko ističu „genocid”, „teroriste” i druge antagonizme i posebno naglašavaju etničku pripadnost, kako žrtvi tako i počinioса. Ono što takođe nedostaje u komemora-tivnim praksama na Kosovu jeste komemoriranje žena žrtava rata. Tu se pre svega misli na žene žrtve seksualnog nasilja.

Na Kosovu je 2014. godine donet zakon kojim se priznaje status žrtve rata za žrtve seksualnog nasilja i omogućuje ostva-rivanja prava na reparaciju. Međutim, ove žrtve su većinom stigmatizirane u društvu a o seksualnom nasilju tokom rata se ne govori.⁸⁴ Takva situacija se oslikava i na polje sećanja, pa se tako komemoracije posvećene ovim žrtvama ne održavaju. Poslednjih godina pojatile su se inicijative da se to promeni,

pa je 2020. godine tadašnja poslanica Saranda Bogujevci, inače i sama žrtva zločina u Podujevu,⁸⁵ predložila da se odredi Dan sećanja na žrtve seksualnog nasilja na Kosovu,⁸⁶ ali je i dalje taj predlog na nivou inicijative. U centru Prištine je 2015. godine podignut prvi spomenik ženama na Kosovu, posvećen žrtvovanju i doprinosu kosovskih žena tokom rata 1998-1999. nazvan Heroinat (Heroine). Spomenik je sastavljen od 20.000 igala koje treba da simbolizuju 20.000 silovanih žena na Kosovu.⁸⁷ Ipak, i pored postojanja spomenika, i donetog zakona kojim se definišu žrtve seksualnog nasilja, ove žrtve, kao i mnoge druge žrtve iz manjinskih zajednica, ostaju u senci vladajućih obrazaca jednodimenzionalnog sećanja. U takvom konstruktu, komemoracije imaju ulogu da od jednostranog i etnocentričnog sećanja, iz kojeg su isključene sve one žrtve koje se ne mogu iskoristiti za političku eksploataciju, napravi javno sećanje i tradiciju.

Crna Gora

Crna Gora je bila sastavni deo SFRJ a potom i Savezne Republike Jugoslavije tokom oružanih sukoba '90ih godina, i aktivno je učestvovala u mnogim ratnim akcijama, i kao deo policijskih snaga, vojske ali i kroz mnoge pojedince koji su samoinicijativno odlazili na ratišta širom bivše Jugoslavije. Pred crnogorskim sudovima bilo je ukupno 7 suđenja za ratne zločine koji su počinjeni na teritoriji Crne Gore.⁸⁸ U crnogorskoj javnosti preovlađuje neznanje o ovim i drugim zločinima i nerazumevanje uloge Crne Gore u ratovima '90ih.⁸⁹ U skladu sa nedovoljno izgrađenjim sećanjem na sukobe iz prošlosti, u Crnoj Gori nema ni dovoljno izgrađenih praksi sećanja na žrtve i nasilne događaje iz ovog perioda. Većina postojećih komemoracija koje podsećaju na ulogu i odgovornost Crne Gore za zločine su nezvanične i organizovane od strane različitih udruženja i porodica žrtava.

Jedna od takvih „nezvaničnih“ komemoracija je i obeležavanje godišnjice deportacije izbeglica koja se održava 25. maja. Ovaj događaj se odnosi na deportaciju najmanje 66 muslimana koji su, bežeći od rata u BiH 1992. godine, pokušali da pronađu utocište u Crnoj Gori. Oni su tokom dva dana, između 25. i 27. maja nezakonito uhapšeni i potom nasilno deportovani nazad u BiH gde su isporučeni vojsci bosanskih Srba. Većina njih je nakon toga ubijena, a samo 10 ljudi je preživelo.⁹⁰ Pored njih,

uhapšeno je i 33 izbeglice srpske nacionalnosti, takođe iz BiH, koji su deportovani u Republiku Srpsku radi prisilne mobilizacije. Presudama u Crnoj Gori, kao i presudama pred Haškim tribunalnom, potvrđeno je da su izbeglice nezakonito uhapšene, i Crna Gora je porodicama žrtava isplatila odštetu za ovaj zločin. Ipak, devetorica optuženih pripadnika crnogorske policije oslobođeni su 2011. od optužbe za ratni zločin.⁹¹

Komemoracija se od 2010. godine održava ispred zgrade Centra bezbednosti u Herceg Novom, gde su izbeglice bile dovedene nakon hapšenja, u organizaciji nevladinih organizacija i porodica žrtava.⁹² Simboličnom polaganju cveća poslednjih godina prisustvuju i predstavnici nekih političkih stranaka - hercegnovske URE i SDP-a, kao i Demokrate Kotora. Iako do sada nije bilo predstavnika države i vladajuće stranke, po prvi put se 2020. godine na komemoraciji pojavljuje i načelnik Centra bezbednosti Herceg Novi, Goran Banićević⁹³. To se može videti kao pomak i pokušaj policije da se souči sa svojom prošlošću. Tom prilikom predsednik Saveta za građansku kontrolu policije, Aleksandar Zeković, istakao je važnost negovanja kulture sećanja:

"Njegovanje kulture pamćenja je zaista važno i ono što zabrinjava jeste da su se u gradu Herceg Novom smijenjivale vlasti, ali gotovo da su sve one imale isti stav prema ovom zločinu. Koristim ovu priliku da u ime građanske kontrole rada policije pozovem lokalne vlasti da podrže još od ranije aktivne inicijative da se na ovom mestu izgradi i postavi dostoјanstven spomenik kako bi se njegovala kultura pamćenja i kako bi generacije naših građana odale poštu ljudima koji su potpuno nevino stradali, isključivo iz razloga što su nosili drugačije ime i drugačije prezime."⁹⁴

Jedna od inicijativa koje je proizašla iz ovih komemoracija jeste zahtev da se 27. maj proglaši za Dan sećanja na žrtve zločina deportacije izbeglica, i da se podigne memorijalno obeležje u Herceg Novom koje bi služilo kao upozorenje da se ovakav zločin više nikad ne sme ponoviti:

„I ove godine smo pokazali da ne dopuštamo da se žrtve ovog zločina zaborave, da zahtijevamo utvrđivanje pojedinačne krivične odgovornosti i dostoјan memorijal za žrtve.”⁹⁵

Iako je je bilo obećanja od strane crnogoroske vlasti da će

memorijal biti podignut, to se nije desilo. Jedan od zahteva grupe nevaldinskih organizacija je i da se crnogorska policija izvini porodicama žrtava za nezakonito hapšenje izbeglica i tim činom preuzme odgovornost za počinjeno delo, ali ni ovaj zahtev nije nikad ispunjen.

Deportacije izbeglica predstavljaju jedno od većih zločina crnogorske vlasti prema civilima tokom oružanih sukoba 1990-ih godina. Izbegavanjem zvaničnih komemoracija za ovaj događaj i postavljanja spomenika žrtvama, Crna Gora izbegava da preuzme odgovornost za ovaj zločin i da javno prizna žrtve. Ovakvo ponašanje crnogorskih institucija prema zločinima počinjenim na njenoj teritoriji pomenuto je i u izveštaju Evropske unije o napretku kao jedna od kočnica za pristup EU.⁹⁶

Ima i mnogo drugih primera neobeležavanja značajnih godišnjica masovih stradanja civila i ratnih zločina, koji u crnogorskoj javnosti ostaju skrajnuti i prepušteni zaboravu. Jedno od takvih je i logor Morinj (Sabirni centar Morinj) kod Kotora, gde je od oktobra 1991. do avgusta 1992. godine bilo zatočeno oko 270 Hrvata, među kojima je bilo i civila i vojnika sa dubrovačkog ratišta.⁹⁷ Za ovaj zločin i nečovečno postupanje prema zatočenicima, osuđeno je više lica pred crnogorskim sudovima, pripadnika vojske⁹⁸ a Crna Gora je do sada donela 154 odluke naknade za žrtve logora. Uprkos okončanom krivičnom procesu i reparacijama, više nevladinskih organizacija iz Crne Gore smatra da pravda na ovaj način nije zadovoljena niti da se crnogorsko društvo suočilo sa ovim zločinom.⁹⁹ Ne postoje zvanične komemoracije za ovaj zločin, a organizacija iz Kotora, Centar za žensko i mirovno obrazovanje ANIMA, pokrenula je inicijativu za podizanje spomen obležja na ovoj lokaciji.¹⁰⁰ Ova organizacija jedina i održava redovne komemoracije za žrtve na dan formiranja logora, 3. oktobra, različitim uličnim akcijama u centru Kotora.¹⁰¹ Predstavnici ove organizacije tom prilikom ponavljaju svoj zahtev za obeležavanje ovog mesta i poručuju:

"Država, a i Opština Kotor mora uraditi vise i učiniti logor Morinj vidljivim obilježiti ovo mjesto zločina i odati počast žrtvama kako bi se znalo što se dešavalо u Kotoru tokom rata. Ako se čuti o sramnom postojanju i funkcionisanju Logora Morinj ne može se govoriti o pravdi i mirnom suživotu u Crnoj Gori. Niti miru u Kotoru i Boki Kotorskoj."¹⁰²

U nedelju, 3. oktobra 2021, ministri spoljnih poslova Hrvatske i Crne Gore, Gordan Glić Radman i Đorđe Radulović, posetili su zajedno mjesto na kome se pre 30 godina nalazio logor Jugoslovenske narodne armije (JNA) u kome je oko 270 zarobljenika sa dubrovačkog ratišta bilo izloženo mučenju od oktobra 1991. do avgusta 1992. godine. To je za sada prvi pozitivan gest predstavnika Vlade Crne Gore povodom logora Morinj iako su pored ovog čina organizacije civilnog društva zahtevale trajnu memorijalizaciju mesta zločina.¹⁰³

Komemoracija koja takođe pokazuje kako podeljenost crnogorskog društva, tako i pokušaj „zaborava”, jeste komemoracija za žrtve NATO bombardovanja u Crnoj Gori. Na zvaničnom nivou, početak NATO bombardovanja Crne Gore, koja je tada bila deo SRJ, se ne obeležava, pogotovo od kada je Crna Gora postala stalna članica NATO saveza. Jedno od mesta koje je najteže stradalo tokom bombardovanja je varošica Murino, gde je 30. aprila poginulo 6 ljudi, od kojih je 3 dece. U selu je izgrađen spomenik žrtvama a glavni trg nosi naziv Trg NATO žrtava. Generalni sekretar NATO-a, prilikom posete Crnoj Gori 2015. godine, izrazio je žaljenje za ovaj događaj.¹⁰⁴ U ovom selu redovno se održavaju komemoracije žrtvama bombardovanja koju organizuje SPC i različite srpske organizacije. Samoj komemoraciji ne prisustvuju predstavnici vlasti u Crnoj Gori, ali izdaju se različita saopštenja kojim se podseća na bombardovanje. U ovim izjavama prisutno je distanciranje od NATO bombardovanja kao i izostanak direktnе osude, pa je tako je 2019. godine tadašnji premijer Crne Gore, Duško Marković poručio:

„Intervenciju Severnoatlantskog saveza 1999. godine, Crna Gora nije želela niti je do nje dovela. Crna Gora je tada bila deo druge države i deo sistema u kojem nije imala kontrolu nad dešavanjima koja su je okruživala.”¹⁰⁵

S druge strane, predstavnici srpskih organizacija u CG, prilikom obeležavanja ove godišnjice, šalju slične poruke koje se mogu čuti i u Srbiji tih dana a koje podsećaju na herojstvo i odbranu otadžbine:

„S ponosom ističemo da su naš narod i vojska hrabro ustali u odbranu otadžbine. U toj borbi stasala je nova generacija heroja, na ponos našem narodu i njegovoj slavnoj istoriji.”¹⁰⁶

Malo drugačija poruka poslata je ove godine (2021) od

strane državnog vrha, pa je tako novi premijer Zdravko Krivokapić u fokus ove godišnjice stavio solidarnost sa žrtvama:

"Danas se sa tugom sećamo naših žrtava i najiskrenije de-limo bol sa porodicama koje su u NATO bombardovanju ondašnje države SRJ, izgubile svoje najmilije. Pre 22 godine, mi smo kao društvo i država ostali bez građana koji bi danas predstavljali našu udarnu stvaralačku, progresivnu i obnoviteljsku moć. Kao roditelj, i kao čovek, i kao premijer, i kao građanin kojeg sve rane moga roda bole, klanjam se pred njihovom nevinom žrtvom."¹⁰⁷

Pored nezvaničnih komemoracija za žrtve NATO bombardovanja u Crnoj Gori, kao i različitih i suprotstavljenih poruka koje se tom prilikom šalju a koje uglavnom žrtve stavljaju u drugi plan, žrtve i porodice žrtava bombardovanja obespravljene su i zbog nemogućnosti dobijanja reparacija i adekvatnih nakanda za pretrpljeni bol i štetu. Crnogorsko pravosuđe odbilo je većinu podnetih tužbi, pokazujući na taj način još jednom zvaničan stav Crne Gore prema ovom događaju i nepriznavanje žrtava.

Jedan od retkih podignutih spomenika za žrtve iz manjinskih zajednica u Crnoj Gori jeste spomenik posvećen civilima otetih iz voza Beograd-Bar, u Štrpcu 1992. godine.¹⁰⁸ Kako su žrtve ovog zločina uglavnom bili Bošnjaci iz Srbije i Crne Gore, redovne komemoracije se održavaju u obe zemlje na godišnjicu zločina, 27. februara. Spomenik u Bijelom Polju, simbolično nazvan „Sat života“ podigla je Opština Bijelo Polje 2016. godine, na godišnjicu zločina, i na njemu su ispisana imena svih žrtava otmice. Komemoraciji ispred spomen obeležja redovno prisustvuju porodice žrtava, čelnici lokalne opštine, predstavnici bošnjačkih stranaka u Crnoj Gori, predstavnici islamske zajednice Crne Gore, kao i građani Bijelog Polja a 2019. godine je komemoraciji prisustvovao i tadašnji premijer Crne Gore Duško Marković.¹⁰⁹

Komemoracija za žrtve otmice u Štrpcima održava se redovno i u Podgorici, u parku Pobrežje, ispred spomenika posvećenog svim civilnim žrtvama ratova na prostoru bivše Jugoslavije. I ovoj komemoraciji prisustvuju samo porodice ubijenih, predstavnici nevladinih organizacija i lokalne bošnjačke zajednice. Predstavnici inistitucija Crne Gore nisu prisustvovali obeležavanju ove godišnjice. Poruke koje se zajedno šalju sa

ovih mesta odnose se pre svega na potrebu za okončanjem sudskih postupaka u Srbiji i BiH, kao i potrebi da se ovom zločinu otvoreno govori u Crnoj Gori:

„I ovo što nam se skorije događa sa raznim porukama, fašistoidnim i sa veličanjem ratnih zločinaca, samo se šalje nova poruka da nam se dešava zlo. Porodice otetih su godinama ostavljene same, prepustene. Poslije 28 godina teško je vjerovati bilo kome i bilo čemu, ali mi i danas apelujemo na institucije države Crne Gore, ali i institucije međunarodne zajednice, da na izvjestan način više povedu računa o onome što nam se dešavalo, kako bismo iz toga izvukli pouke i gradili normalniju budućnost.”¹¹⁰

Postojeće prakse sećanja u Crnoj Gori govore o nepostojanju institucionalne podrške procesu suočavanja s prošlošću, i izostanka političke volje da se sve žrtve ratova 90ih javno priznaju a mesta stradanja dostoјno obeleže. Komemoracije koje se održavaju deo su pojedinačnih inicijativa nevladinih organizacija, porodica žrtava i predstavnika manjinskih zajednica koje pokušavaju da održe sećanje na ove sukobe i žrtve sukoba u javnom diskursu i tako čine jedini stub protiv zaborava.

Umesto zaključka

Kada se govori o sećanjima na oružane sukobe 90ih na prostoru bivše Jugoslavije, misli se pre svega na zločine, masovna ubijanja civila, logore i druga teška kršenja ljudskih prava. Jedno od sećanja na ovaj period koje ostaje zanemareno i mlađim generacijama potpuno nepoznato, jeste sećanje na mirovne aktiviste i aktivistkinje i ljude koji su tih godina pružali aktivni otpor ratu. Mirovne inicijative bile su prisutne u svim državama bivše Jugoslavije i one se odnose, kako na organizovane grupe i mreže udruženja, tako i na pojedince koji su samostalno ustali protiv rata i odbili da učestvuju u ubijanjima i zločinima. Na žalost, danas su sećanja na ove ljude uglavnom prisutna samo u uskim aktivističkim krugovima, ne postoji nikakva obeležja u gradu koja govore o ovim dešavanjima, a komemoracije na značajne događaje iz tog perioda koja su tada bili simbol otpora ratu, se ne održavaju niti su deo javnog sećanja. Postoji mnogo važnih datuma koji bi se mogli obeležavati u regionu vezanih za mirovne inicijative, od akcije „Sveće za sve poginule u ratu” ispred zgrade Predsedništva u Beogradu koja je započela 8. oktobra 1991. i trajala 5 meseci, do 22. aprila 1992. godine kada je na beogradskom Trgu republike održan antiratni koncert „Sos za mir: Ne računajte na nas” i na kojem je prisustvovalo oko 55.000 ljudi, ili 31. maj 1992. godine kada je izvedena akcija „Crni flor” koja je okupila veliki broj nevladinih organizacija, političkih stranaka i pojedinaca a koja je organizovana protiv rata u BiH.¹¹¹ Slične akcije dešavale su se i na Kosovu, od akcije „Stop nasilju” kada je hiljade žena, stoeći u tišini sat vremena, učestvovalo u protestu protiv rata, do mnogih drugih akcija kojima su se ljudi jasno ograđivali od politike rata. Održavanje sećanja na ove do-

gađaje i kroz komemorativne akcije je važno jer govori o jednoj protivteži ratu koja se tih godina odvijala i glasno suprotstavljala razaranju i u kontekstu izgradnje kulture mira čini važan segment istorijskog pamćenja.

Jedan od retkih primera održavanja sećanja na ljude koji su pružili otpor ratu predstavlja komemoracija za Srđana Aleksića, mladića iz Trebinja. On je brutalno pretučen kada je pokušao da odbrani prijatelja Bošnjaka kog su u centru grada, naocigled mnogih prolaznika, maltretirali i tukli pripadnici VRS. Od zadobijenih povreda Srđan Aleksić je preminuo je 27. januara 1993. godine i taj dan se uzima kao dan sećanja na ovaj događaj. Komemoracije se održavaju na više lokacija u Bosni i Hercegovini, u Srbiji i u CG i ujedno predstavljaju i jedan od retkih komemorativnih događaja koji se istovremeno održava širom regiona. Veliki broj ulica i trgova u gradovima širom bivše Jugoslavije nosi njegovo ime, od Sarajeva, Beograda, Novog Sada, Pančeva, Novog Pazara, Podgorice, a Srđan je postao simbol antiratnog otpora, hrabrosti i humanosti u regionu. U samom gradu Trebinju još uvek ne postoji spomen obeležje koje govori o ovom događaju, a komemoracija se održava na groblju gde je Srđan Aleksić sahranjen. Komemoraciji redovno prisustvuju njegovi roditelji i prijatelji, ali i predstavnici grada Trebinja. U Srbiji se takođe održavaju redovne komemoracije za Srđana Aleksića i kroz polaganje cveća ispred podignutih spomen ploča ali i kroz medijska saopštenja. 2012. godinje, tadašnji predsednik Srbije Boris Tadić, posthumno je odlikovao Aleksića medaljom „Miloš Obilić”, a na godišnjicu njegove smrti 2016. godine, ploču sa nazivom ulice po njegovom imenu u Beogradu svečano je otvorio predstavnik Grada Goran Vesić.¹¹² U Novom Pazaru je gradski Trg nazvan po Srđanu Aleksiću, gde je postavljena ploča sa njegovim imenom ispred koje se svakog 27. januara polaže cveće. Ove godine (2021) gradonačelnik Novog Pazara je tom prilikom poručio:

"Mladić kao što je bio Srđan Aleksić mora biti uzor mlađim ljudima i budućim generacijama. On nas svojim gestom od pre gotovo pa tri decenije uči da i u vremenu iskušenja, tegoba i nepravde treba biti čovek. Aleksić će ostati večno upamćen kao simbol herojstva, nesebičnosti i hrabrosti i biće zasigurno trajna poruka svetlog primera empatije sa čovekom koji je u nevolji."¹¹³

U Pančevu je 2010. godine otrivena spomen ploča posvećena Aleksiću u prolazu koji nosi njegovo ime, a na inicijativu lokalne nevladine organizacije Građanska akcija Pančeve. Na ploči je ispisana poruka: „Heroj je onaj koji daje život za najviši smisao života”. Na tom mestu se takođe održavaju redovne komemoracije u organizaciji aktivista/kinja civilnog društva.¹¹⁴

Slično je i u Crnoj Gori, gde je 2013. Podgorica dobila Bullevar Srđana Aleksića koji je svečano otvorio tadašnji gradonačelnik a polaganjem cveća na tom mestu, redovne komemoracije održavaju uglavnom predstavnici civilnog društva Crne Gore.¹¹⁵

Održavanje sećanja na Srđana Aleksića redak je primer komemoracija kojim preovlađuju narativi o humanosti i solidarnosti sa drugima. Iako postoji mnogo takvih slučajeva širom regiona, oni uglavnom ostaju na nivou pojedinačnih sećanja. Neka od tih priča dobiju na kratko javnu pažnju i priznanje, ali dugoročno izostaju iz javnih praksi sećanja. To je slučaj i sa obeležavanjem sećanja na Tomu Buzova, penzionisanog oficira bivše JNA koji se 27. februara 1992. godine našao među 20 ljudi otetih iz voza Beograd-Bar, na stanici Štrpcce, odakle su odvedeni i ubijeni. Većina njih je ubijena zato što su bili Bošnjaci, a Tomo Buzov zato što se otvoreno suprotstavio maltretiranju putnika voza i svoj život dao kako bi sačuvao 17-godišnjeg mladića koji je takođe trebao da bude izведен jer je Bošnjak. Iako se godišnjica otmice u Štrpcima redovno obeležava i u Srbiji, i u Crnoj Gori i u BiH, priča o žrtvovanju Tome Buzova se ne ističe posebno. U Beogradu je 2016. godine otkrivena spomen ploča posvećena ovom čoveku i njegovoj hrabrosti, na zgradu gde je živeo, u Ulici Milutina Milankovića 42. Na ploči stoji poruka: „U znak sećanja na humanost i hrabrost čoveka koji je živeo na ovoj adresi”. Spomen ploču je postavila Opština Novi Beograd a predsednik opštine, Aleksandar Šapić, tom prilikom je rekao:

„Najmanje što je opština Novi Beograd mogla da uradi, da bi se odužila Tomu Buzovu, je bilopostavljanje ove spomen ploče. Kapetan Tomo Buzov zaslužuje mnogo više, jer čin koji je on napravio pre više od dvadeset godina je nešto što nije bio čest primer u tim nesrećnim godinama. Danas bi on verovatno bio ovde sa nama da nije pokušao da spreči nešto što se nije moglo sprečiti, i nastradao je sa tih dvadeset nesretnih Bošnjaka. Podneli smo i inicijativu Gradu da se i jedna ulica nazove po njemu,

i da se na druge načine obeleži njegov čin.”¹¹⁶

Nakon ovog postavljanja ploče nije bilo drugih inicijativa kao ni redovnih komemoracija na godišnjicu ubistva Tome Buzova, ni u Srbiji, a ni u drugim državama gde se obeležava godišnjica otmice u Štrpcima. Komemorativna kultura u regionu svakako mora da uključi i ovakve komemoracije u javni diskurs i da sećanja na "heroje mira" takođe postanu deo kolektivnog sećanja i utemeljenog istorijskog pamećenja.

Paralelno sa zvaničnim, državnim komemoracijama u regionu, koje su neretko u službi vladajućih etno-nacionalističkih politika i čija je glavna karakteritika selektivnost i isključivost u kontekstu događaja i žrtava koje su tim službama obuhvaćene, dešavaju se mnogobrojne komemorativne inicijative koje popunjavaju različite „rupe” u sećanju na deve deste. Glavna odlika ovih inicijativa jeste inkluzivni pristup sećanju, odnosno obuhvatanje jednog šireg polja sećanja na prošle sukobe, i shvatanje sećanja kao dinamičkog procesa što podrazumeva i kritički odnos prema prošlosti ali i aktivni dijalog o sukobima. Ove inicijative najviše dolaze iz civilnog društva, gde uglavnom spadaju nevladine organizacije, ali i udruženja ratnih veterana, udruženja žrtava i porodica žrtava.

Ova udruženja čine važan segment procesa TP u regionu i kroz istraživanja i dokumentovanja koja sprovode o sukobima 90ih ali i kroz mnogobrojne inicijative za obeležavanje mesta sećanja i stradanja, i pre svega, kroz javne komemorativne akcije kojima podsećaju javnost na prošle događaje. Holandska mirovna organizacija PAX mapirala je 2020. godine organizacije, inicijative i projekate u regionu koji se prvenstveno bave suočavanjem s prošlošću, memorijalizacijom i komemorativnim aktivizmom. Paxov izveštaj navodi civilno društvo kao važne agente očuvanja sećanja na sukobe 90ih upravo zbog svog inkluzivnog pristupa praksama sećanja kojima se u fokus stavljuju one priče, ljudi i događaji koji u zvaničnom polju sećanja ostaju marginalizovani i potisnuti:

Jedna od odlika komemorativnih praksi koju sprovode neformalne grupe i različita udruženja jeste i izlazak iz entičkih i nacionalnih okvira, i fokusiranje isključivo na žrtve, bez obzira na njihovu pripadnost. Mirovna organizacija Centar za nenasilnu akciju godinama radi sa udruženjima ratnih veterana iz BiH,

Srbije i Hrvatske na različitim programima, a jedna od zajedničkih akcija koju sprovode jesu i posete komemoracijama širom regiona kojima se odaje počast svim žrtvama ratova 90ih. Jedna od takvih komemoracija kojima prisustvovaju ratnih veterani iz regiona dešava se u Grabovici, BiH, na obeležavanju godišnjice zločina u kojem je 8. i 9. septembra 1993. godine ubijen veći broj civila, uglavnom bosanskih Hrvata iz tog mesta.¹¹⁷ Za ovaj zločin je osuđeno 5 pripadnika Armije BiH. Komemoracijama prisustvuju i bivši pripadnici Armije BiH, kao i VRS, VJ i HVO. Jedan od učesnika rata kao pripadnik Armije BiH, tom prilikom je rekao:

„Došli smo ovdje s namjerom da odamo počast ubijenim civilima, uz poruku kako nam je žao svih žrtava, žao nam je svakog života. Danas mi je, kao bivšem pripadniku Armije RBiH, posebno teško kada znam da su ovaj zločin počinile osobe koje su na uniformama nosile istu oznaku kao i ja. Ubijanje nedužnih civila se ne može opravdati, posebno kada se zna da porodice i danas potražuju 17 tijela svojih najmilijih. Mi ne možemo vratiti vrijeme i ispraviti neke stvari, ali želimo pokazati da se, uz sve razlike, zajedno možemo sjećati svih žrtava, zajedno im odati počast i graditi jedno pravednije društvo.”¹¹⁸

Ratni veterani iz regiona dolaze i na komemoracije u Srbiju, pa su tako 27. februara 2020. godine, na obeležavanju godišnjice otmice u Štrpcima u Prijepolju, tom događaju prisustvovali i bivši borci Armije BiH, VRS, HVO, HV i VJ. Oni su tada pozvali nadležne da se ulože dodatni napor u pronalaženju posmrtnih ostataka žrtava, ali i poslali poruku da su tu došli u svojstvu graditelja mira i da, kao ljudi koji su u ratu direktno učestvovali, imaju posebno mesto u izgradnji poverenja i kulture mira.¹¹⁹ Ovakvi komemorativni skupovi imaju veliki potencijal i značaj u procesu pomirenja i na njima se šalje nedvosmislena poruka – da su sve žrtve jednake i da svaki zločin treba osuditi. Možda baš zbog toga, njima se ne pridaje velika medijska pažnja i ove poruke često ne nalaze put do šire javnosti, zbog čega uticaj koji imaju je usko ograničen na lokalne zajednice i aktivističke mreže. Nezavisno od toga, inkluzivni komemortivni skupovi predstavljaju dobre praktične primere na koji način treba transformisati postojeće javne prakse sećanja.

Preporuke za unapređenje komemorativnih praksi

Na osnovu iskustva postojećih komemorativnih praksi u regionu, može se zaključiti da su glavne odlike ovih komemoracija:

- 1. Selektivnost** – odnosno biranje onih događaja za komemorisanje koji se mogu upotrebiti u političke i nacionalističke svrhe određene zajednice/naroda, kao i ignorisanje komemoracija ili sećanja na stradanje pripadnika drugih etničkih, nacionalnih, verskih i manjinskih zajednica.
- 2. Etnocentričnost** – odnosno stavljanje u fokus komemorativnih praksi samo one zločine i masovna stradanja iz perioda oružanih sukoba 90ih godina koje su počinili pripadnici iz drugih etničkih zajednica, kao i podela žrtava prema etničkoj pripadnosti.
- 3. Politizacija** – odnosno upotreba komemoracija u političke i nacionalističke svrhe koja se ogleda i kroz prateću retoriku na komemorativnim događajima koja neretko produbljuje postojeće sukobe i podele i koja je usmerena isključivo na „neprijatelje”, kao i kroz državno komemorisanje samo onih događaja u kojima je fokus na bitke, pale borce i žrtve „heroje”.
- 4. Žrtve kao „heroji”** – odnosno dominacija narativa o žrtvama „herojima” koji su svoj život dali za otadžbinu i naciju, gde najviše vladaju komemorativni događaji vezani za sećanja na pale borce i bitke, a iz kojih su isključena sećanja na civilne žrtve rata.
- 5. Negacija** – odnosno negiranje ili javno zaboravljanje velikog broja događaja iz perioda oružanih sukoba devedesetih godina koje govore o masovnim stradanjima civilnog

stanovništva i namerno izostavljanje ovakvih narativa iz zvaničnih komemorativnih praksi. Ovo se odnosni najviše na stradanja civila kao i na one zločine u kojima je učestovala država ili pojedini predstavnici vlasti.

6. **Rodna neosetljivost** – odnosno izostavljanje iz zvaničnih praksi sećanja žene žrtve rata kao žrtve sekusalnog nasilja i produbljivanje postojeće stigmatizacije ovih žrtava.
7. **Marginalizacija** – odnosno isključivanje iz javnog i međijskog prostora mnogobrojne komemorativne inicijative posvećene očuvanju sećanja na sve žrtve, bez obzira na etničku, nacionalnu ili versku pripadnost. Ovakve inicijative su uglavnom vođene od strane organizacija civilnog društva, nisu deo zvanične prakse sećanja i ostaju nepoznate široj javnosti.
8. **Izostanak komemoracija** za mirovne aktiviste/kinje i pojedince koji su pružili otpor ratu

Kako bi se unapredio proces komemoracija u regionu i vratila svrha komemorativnim praksama koju one imaju kao deo mehanizma TP, u kontekstu doprinosa pomirenju i osiguravanju neponavljanja sukoba, preporuka je da sledeći kriterijumi postanu deo zvaničnih praki sećanja:

1. **Inkluzivnost** - Otvaranje komemorativnih praksi prema manjinskim zajednicama, marginalizovanim grupama i drugim etničkim, nacionalnim i verskim zajednicama.
2. **Nadnacionalnost** – Napuštanje etno-nacionalističkih narativa u komemorativnim praksama i solidarnost sa svim žrtvama, bez obzira na njihovu pripadnost.
3. **Deviktimizacija** – Promena vladajuće paradigme o stradanju samo sopstvenog naroda i negiranje stradanje drugih, koja će se u komemorativnim praksama ogledati kroz obavljanje komemoracija za sve žrtve.
4. **Depolitizacija** – Prestanak sa političkom instrumentalizacijom komemoracija i korišćenjem komemorativnih praksi za ostvarivanje nacionalističkih agendi političkih elita i jačanje nacionalne svesti.
5. **Rodna ravnopravnost** – Razvijanje rodno senzitivnog okvira za komemoracije, odnosno stavljanje posebnog fokusa na komemorisanje ženskih žrtava rata i davanje

veće vidljivosti kroz komemoracije žrtavama seksualnog nasilja.

6. **Fokus na žrtve** - Stavljanje u fokus komemorativnih praksi civilne žrtve rata a ne žrtve „heroje”, učesnike bitki i same bitke. Prestanak sa praksom heroizacije žrtava.
7. **Dijalog** – Otvaranje dijaloga o prošlosti između različitih i suprostavljenih grupa, kao i između predstavnika civilnog i državnog sektora o načinima i sadržaju komemoracija.
8. **Solidarnost** – Davanje podrške i više javnog i medijskog prostora lokalnim i pojedinačnim inicijativama u obavljanju komemoracija.
9. **Umrežavanje** – Stvaranje šire regionalne mreže organizacija, pojedinaca, različitih formalnih i neformalnih udruženja i inicijativa posvećenih održavanju praksi sećanja u regionu.
10. **Odgovornost** – Prihvatanje odgovornosti za zločine koje su počinili pripadnici svog naroda i komemorisanje takvih događaja – koji se odnose na stradanje pripadnika iz drugih etničkih zajednica, kao i prestanak sa glorifikovanjem i heroizacijom pripadnika vojske i policije odgovornih za zločine.
11. **Saradnja** – Uključivanje civilnog sektora u državne komemoracije i obrnuto, kao i jača saradnje države i nevladinih organizacija u polju komemoracija.
12. **Pacifizacija** – Upotreba komemorativnih praksi u izgradnji kulture mira i sprečavanja ponavljanja nasilja a ne za održavanje konflikta i stanja „zamrznutog” sukoba između ranije suprostavljenih strana.U tom smislu narativi koje treba da prate komemoracije ne smeju da stavljam u glavni fokus neprijatelje i zločince i retoriku sukoba i podela, nego žrtve.
13. **Mirovne komemoracije** – Uvođenje u redovne prakse sećanja i komemoracije za događaje, inicijative i pojedince koji su devedestih godina pružali otpor nasilju i sukobima.

Fusnote

- 1 What is Transitional Justice, International Center for Transitional Justice, 2009: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf>;
- 2 UN report A/HRC/45/45 “Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice”, UNCHR, 2020, p.5: <https://undocs.org/A/HRC/45/45>;
- 3 Isto, str.6;
- 4 Marijana Toma, “Suočavanje sa prošlošću u Srbiji”, Remarke, 18.12.2019:<https://remarker.media/drustvo/suocavanje-sa-prosloscu-u-srbiji/>;
- 5 Kennell, Šuljigoj, Lesjak, Dark Events: Commemoration and collective memory in the Former Yugoslavia, 2018: p.5, p.12:https://gala.gre.ac.uk/id/eprint/21925/7/21925%20KENNELL_Dark_Events_Commemoration_and_Collective_Memory_2018.pdf;
- 6 Rezolucija UN-a 2005/35 o osnovnim principima i smernicama o pravu na pravni lek i reparacije za žrtve teških kršenja međunarodnog prava o ljudskim pravima i teških povreda međunarodnog humanitarnog prava, UN <https://www.refworld.org/docid/3deb2ca54.html>;
- 7 Isto, strana 10;
- 8 UN report A/HRC/45/45 “Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transi-

- tional justice", UNCHR, 2020, p.6: <https://undocs.org/A/HRC/45/45>;
- 9 Kalendar obeležavanja istorijskih događaja oslobođilačkih ratova Srbije, Ministarstvo za rad, socijalna i boračka pitanja: <https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/kalendar-obelezavanja-istorijskih-dogadjaja-oslobodilackih-ratova-srbije>;
 - 10 Ivan Čolović, Vila sa Košara, Peščanik, 23.10.2019: <https://pescanik.net/vila-sa-kosara/>;
 - 11 Više o medijskoj reprezentaciji Bitke na Košarama: Centar za primenjenu istoriju – Bitka za Košare kao mesto sećanja, 2020: <https://www.cpi.rs/projekat/7/BEOGRAD>;
 - 12 Autorski tekst direktora Kancelarije za KiM Marka Đurića za Večernje Novosti: Košare su srpski Termopili, Kancelarija za KiM, 9.4.2019: <http://www.kim.gov.rs/lat/v3126.php>;
 - 13 Akademija povodom 20 godina od bitke na Košarama; Vučić: Vi ste najbolji deo Srbije, Blic, 14.6.2019: <https://www.blic.rs/vesti/politika/secanje-akademija-povodom-20-godina-od-bitke-na-kosarama-vu-cic-vi-ste-najbolji-deo/3htzj8e>;
 - 14 Na današnji dan počela je bitka za karaulu Košare – simbol natčovečanske odbrane Srbije, RTS, 9.4.2021:<https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4327724/kosare-bitka-godisnjica-srbija-kosovo.html>;
 - 15 Otkrivena spomen ploča u znak sećanja na heroje sa Košara, Niške vesti, 9.4.2021: [https://niskevesti.rs/otkrivena-spomen-ploca-u-znak-secanja-na-heroje-sa-kosara](https://niskevesti.rs/otkrivena-spomen-ploca-u-znak-secanja-na-heroje-sa-kosara/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=otkrivena-spomen-ploca-u-znak-secanja-na-heroje-sa-kosara);
 - 16 Isto;
 - 17 Fond za humanitarno pravo, 754 žrtve NATO bombardovanja, 23.3.2018: <http://www.hlc-rdc.org/?p=34890>;
 - 18 22. godine od bitke za Košare: Jedna bitka, dva narativa, KOSSEV, 9.4.2021: <https://kossev.info/22-godine-od-bitke-za-kosare-jedna-bitka-dva-narativa/>;
 - 19 Fond za humanitarno pravo, Dosije: Logori za Hrvate na teritoriji Srbije, 18.11.2020: <http://hlc-rdc.org/wp-con>

- tent/uploads/2020/11/Dosije_Logori_za_Hrvate_u_Srbiji-srp.pdf;
- 20 Srbi protiv spomenika Hrvatima, DW Srpski, Dinko Gruhonjić, 24.9.2009: <https://www.dw.com/bs/srbi-protiv-spomenika-hrvatima/a-4718392>;
- 21 Prvi put srbijanski dužnosnik primio vukovarske logoraše i branitelje, Večernji list, 12.5.2016: <https://www.vecernji.hr/vijesti/vukovarski-logora-si-kod-vucica-1098896>;
- 22 Obeležiti „logore“ za Hrvate na godišnjicu pada Vukovara, Danas, 18.11.2011: <https://www.danas.rs/drustvo/obeleziti-logore-za-hrvate-na-godisnjicu-pada-vukovara/>;
- 23 Obeležena 28. Godišnjica zločina u Štrpcima, REKOM, 27.2.2021: <https://www.recom.link/bhsc/obelezena-godisnjica-zlocina-u-strpcima/>;
- 24 Zakon o pravima boraca, vojnih invalida, civilnih invalida rata i članova njihovih porodica, 5.3.2020: <https://www.propisi.net/zakon-o-pravima-boraca-vojnih-invalida-civilnih-invalida-rata-i-clanova-njihovih-porodica/>
- 25 Isto, član 22;
- 26 Peticiju koju je Centar za zaštitu ljudskih prava i toleranciju - Polimlje pokrenuo u martu 2018. godine je potpisalo više od 50 udruženja: Zajedno su ubijeni, zajedno neka počivaju, RSE, 19.3.2018: <https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik-zrtve-strpci/29108594.html>;
- 27 28 godina od zločina u Štrpcima: Ne ponovilo se, nikad nikome, List Polimlje, 27.2.2021: <https://www.listpolimlje.info/index.php/drustvo/4535-28-g-djin-dj-zl-cin-u-rpcin-p-n-vil-s-ni-dj-ni>;
- 28 Prijepolje ne zaboravlja zločin, obeležena godišnjica otmice u Štrpcima, PP media, 27.2.2021: <https://ppmedia.rs/prijepolje-ne-zaboravlja-zlocin-obelezena-godisnjica-otmice-u-strpcima/>;
- 29 Isto;
- 30 SDP: Zločin u Štrpcima i posle 28 godina podseća i opominje koliko su strašna stradanja nedužnih i nevinih ljudi, RTV Novi Pazar, 27.2.2021: <https://rtvnp.rs/2021/02/27/sdp-zlocin-u-strpcima-i-posle-28-godina-podseca-i-opominje-koliko-su-strašna-stradanja-nedužnih-i-nevinih-ljudi>

- minje-koliko-su-strasna-stradanja-neduznih-i-nevinih-ljudi/99133;
- 31 Tandir u Skupštini o Štrpcima i Sjeverinu – Kazniti zločince, obeštetiti porodice žrtava, SANA Press, 25.2.2021: <https://sanapress.info/2021/02/25/tandir-u-skupstini-o-strpcima-i-sjeverinu-kazniti-zlocince-obestetiti-porodice-zrtava/>;
- 32 Rat sjećanja. Istraživanje o mjestima stradanja i sjećanja na rat u BiH, Centar za nenasilnu akciju (CNA Beograd-Sarajevo), 2016, str. 32: https://nenasilje.org/publikacije/pdf/Rat_sjecanja.pdf;
- 33 Isto, str. 33;
- 34 Isto;
- 35 Isto, str. 30;
- 36 Događaji, narativi I interpretacije: Slučaj Prijedor, Adis Hukanović u: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata, FES Sarajevo, 2015, str. 24: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>;
- 37 Isto, str. 15;
- 38 Isto;
- 39 Isto, str. 13;
- 40 Povratnički život u Prijedoru uz političke i etničke podjele, DW, Zdravko Ljubas, 21.3.2016: <https://www.dw.com/bs/povratni%C4%8Dki-%C5%BEivot-u-prijedoru-uz-politici%C4%8Dke-i-etni%C4%8Dke-podjele/a-19130261>;
- 41 Pred MKSJ osuđeni su: Milomir Stakić; Radoslav Brđanin; Momčilo Krajišnik; Predrag Banović; predmet Kvočka i dr.: Miroslav Kvočka, Dragoljub Prcać, Milojica Kos, Mlađo Radić i Zoran Žigić; Darko Mrđa; Biljana Plavšić; predmet Sikirica i dr.: Duško Sikirica, Damir Došen, Dragan Kollundžija; Duško Tadić; Mićo Stanišić i Stojan Župljanin; Radovan Karadžić (2019. osuđen na doživotnu kaznu zatvora pred Međunarodnim rezidualnim mehanizmom za krivične sudove); Spisak presuda, dostupno na: <https://www.icty.org/bcs/cases/spisak-presuda>;
- 42 Prijedor: Sećanje na dan kad su ulice bile krvave, Večernje Novosti, 31.5.2017: https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/republika_srpska/

- aktuelno.655.html:668194-Prijedor-Secanje-na-dan-kad-su-ulice-bile-krvave;
- 43 Događaji, narativi I interpretacije: Slučaj Prijedor, Adis Hukanović u: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata, FES Sarajevo, 2015, str. 22: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>;
- 44 Prijedor, Spomen-obilježje palim borcima RS iz Trnopolja, Centar za nenasilnu akciju, 5.4.2013: <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-obiljezje-palim-borcima-rs-iz-trnopolja/>;
- 45 Obilježena 25. godišnjica formiranja logora Trnopolje, Kozarac.eu, 26.5.2017: <https://www.kozarac.eu/index.php/tune-obavijesti/2397-tuna-obavjest>;
- 46 "Jedna grupa Prijedorčana je tamo, zajedno sa svojim priateljima iz Beograda napravila spomen-ploču na kojoj piše 'da se nikad ne ponovi – Omarska 1992.' i dole su napisali 'komšije", naveo je Duratović u: Omarska: Postavljena spomen-ploča od Srba iz Prijedora koji žive u Beogradu, N1 BiH, 6.8.2019: <https://ba.n1info.com/vijesti/a361183-omarska-postavljena-spomen-ploca-od-srba-iz-prijedora-koji-zive-u-beogradu/>;
- 47 Prijedor, Spomen-ploča logor Keraterm, Centar za nenasilnu akciju, 5.4.2013: <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-ploca-logor-keraterm/>;
- 48 Događaji, narativi I interpretacije: Slučaj Prijedor, Adis Hukanović u: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata, FES Sarajevo, 2015, str. 60: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>;
- 49 Isto, str. 64;
- 50 "Kada su Goran Zorić, Nikola Kuridža, Nikolija Matić, Zoran Vučkovac, Branko Ćulibrk uzeli megafon da upute zahtjeve žrtava gradonačelniku Paviću bio je to prvi put u nekoj lokalnoj zajednici da mladi iz, uslovno rečeno, jednog naroda predvode protest za prava žrtava iz drugih naroda. Ne samo u Prijedoru, nego bilo gdje u Bosni i Hercegovini." Prema Refik Hodžić, Pismo iz Prijedora, Remarker, 15.4.2020: <https://remarker.media/suocavanje/>

- pismo-iz-prijedora/;
- 51 Isto;
- 52 Događaji, narativi I interpretacije: Slučaj Prijedor, Adis Hukanović u: Između sjećanja, poricanja i zaborava: Tri studije slučaja o kulturi sjećanja u BiH 20 godina nakon rata, FES Sarajevo, 2015, str. 35: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>;
- 53 Josipović I Dodik se poklonili ubijenim Bošnjacima, Kozarac.ba, 31.5.2010: <https://kozarac.ba/2010/05/31/4619-894-josipovic-i-dodik-se-poklonili-ubijenim-bosnjacima/>;
- 54 Isto;
- 55 Ratni zločin na Kazanima: Presude, UDIK, 2016: <http://www.udik.org/sarajevo/wp-content/uploads/2016/10/Ratni-zlo%C4%8Din-na-Kazanima.pdf>;
- 56 "Sarajevska najpoznatija javna tajna": Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015, Nicolas Moll, FES Sarajevo, 2015, str. 43 : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf>;
- 57 Sarajevska najpoznatija javna tajna": Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015, Nicolas Moll, FES Sarajevo, 2015, str. 20 : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf>;
- 58 Izetbegović na Kazanima: Nosio sam osjećaj duga, RSE, 13.6.2016:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/izetbegovic-na-kazanima-nosio-sam-osjecaj-duga/27795310.html>;
- 59 Sarajevska najpoznatija javna tajna": Suočavanje sa Cacom, Kazanima i zločinima počinjenim nad Srbima u opkoljenom Sarajevu, od rata do 2015, Nicolas Moll, FES Sarajevo, 2015, str. 22 : <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf>;
- 60 Zelene beretke odale počast Caci u vrijeme obilježavanja zločina na Kazanima, Buka, 26.10.2021: <https://www.6yka.com/novosti/zelene-beretke-odale-pocast-caci-u-vrijeme-obiljezavanja-zlocina-na-kazanima>;
- 61 Godišnjica zločina na Kazanima u Sarajevu; samo dan

- kasnije Mušan Topalović je ubijen pri pokušaju bijega, Slobodna Bosna, 25.10.2019:<https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/cacine-zrtve/>;
- 62 Ni 27 godina nakon zločina na Kazanima nema spomenika ubijenim Sarajlijama, N1, 5.10.2020:
<https://ba.n1info.com/vijesti/a475986-ni-27-godina-na-kon-zlocina-na-kazanima-nema-spomenika-ubijenim-sarajlijama/>
- 63 Sjećanje na žrtve ubijene na Kazanima, UDIK, 26.10.2021:
<https://www.udik.org/sarajevo/sjecanje-na-zrtve-ubijene-na-kazanima-2/>;
- 64 Dan sjećanja na ubijene Bošnjake Rudog: Kao i posljednjih godina žrtvama se poklonio i načelnik Rajak, Avaz, 28.7.2019: <https://avaz.ba/vijesti/bih/505565/dan-sjecanja-na-ubijene-bosnjake-rudog-kao-i-posljednjih-godina-zrtvama-se-poklonio-i-nacelnik-rajak>;
- 65 Rudo: U znak sjećanja na 101 ubijenog Bošnjaka u rijeku Lim baćene ruže, Macanovic.net, 29.7.2017:
<https://www.macanovici.net/rudo-znak-sjecanja-101-ubijenog-bosnjaka-rijeku-lim-bacene-ruze/>;
- 66 BiH: Obilježen Dan sjećanja na žrtve ratnih zločina u Rudem, Anadolu Agencija, 25.7.2020:
<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/bih-obilje%C5%BEen-dan-sje%C4%87anja-na-%C5%BErtve-ratnih-zlo%C4%8Dina-u-rudom/1922152>;
- 67 Kosovska knjiga pamćenja, FHP: http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218>;
- 68 Na Kosovu se obeležava 23 godine od ubistva porodice Jašari, KOSSEV, 6.3.2021:
<https://kossev.info/na-kosovu-se-obelezava-23-godine-od-ubistva-porodice-jasari/>;
- 69 Ratni memorijali na Kosovu ne donose celu priču, BIRN, Nora Weller, 3.12.2019: <https://balkaninsight.com/2019/12/03/war-memorials-in-kosovo-dont-tell-the-whole-story/>;
- 70 Tri dana o žrtvama Male Kruše, Kurti o „Institutu za ratne zločine“, KOSSEV, 28.3.2021:
<https://kossev.info/tri-dana-o-zrtvama-male-kruse-kur>

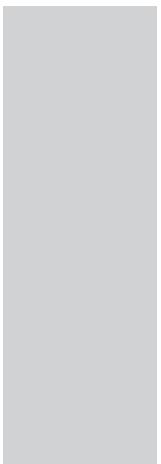
- ti-o-institutu-za-ratne-zlocine/ ;
- 71 FHP poziva predsednika Srbije da počast ubijenim Albancima oda u Batajnici, RSE, 7.10.2020:
<https://www.slobodnaevropa.org/a/30880882.html>;
- 72 Kosovska knjiga pamćenja, FHP: http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29, <http://www.hlc-rdc.org/?-cat=218>;
- 73 Kosovska hronologija, Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji, 2018, str.11: <https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2018/02/Kosovska-hronologija-WEB-SRP2.pdf>;
- 74 Obeležena 21. godišnjica napada OVK na opština Orahovac, Danas, 18.7.2019:
<https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/obelezena-21-godisnjica-napada-ovk-na-opstinu-orahovac/>;
- 75 Pamtimo zločin u Orahovcu – 21 godina od zločina nad srpskim civilima, Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji, 18.7.2019: <https://www.yihr.rs/bhs/pamtimo-zlocin-u-orahovcu-21-godina-od-zlocina-nad-srpskim-civilima/>;
- 76 Obeleženo 20 godina od otmice Srba na području Orahovca, Kancelarija za KiM, 18.7.2018:
<http://www.kim.gov.rs/lat/v2626.php>;
- 77 Rat na Kosovu: (ne)kažnjeni zločini, DW, Una Sabljaković, 26.12.2020:
<https://www.dw.com/sr/rat-na-kosovu-neka%C5%BEenjeni-zlo%C4%8Dini/a-56063879>;
- 78 Nema pravde za 14 žetelaca, Danas, 24.7.2020:
<https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/nema-pravde-za-14-zetelaca/>;
- 79 Tači položio cveće na spomenik ubijenim žeteocima Starog Gracka, porodice odbile da ga prime, KOSSEV, 20.7.2016:
<https://kossev.info/taci-polozio-cvece-na-spomenik-ubijenim-zeteocima-starog-gracka-porodice-odbole-da-ga-prime/>;
- 80 Isto;
- 81 Isto;
- 82 Tači položio venac u Goraždevcu, Glas Amerike, 20.8.2016:
<https://www.glasamerike.net/a/taci-polozio-venac-u-gorazdevcu-na-spomen-plocu-srpskim-decacima/3465399.html>;

- 83 Aljbin Kurti otpustio svog savetnika zbog izjave o pri-padnicima OVK, BIRN, 26.4.2020: <https://balkaninsight.com/2020/04/26/aljbin-kurti-otpustio-svog-savetnika-zbog-izjave-o-pripadnicima-ovk/?lang=sr;>
- 84 Kosovo: Bolan put ka priznanju statusa žrtve ratnog silovanja, BIRN, Serbeze Haxhiaj, 21.4.2021: <https://balkaninsight.com/2021/04/08/kosovo-bolan-put-ka-priznaju-statusa-zrtve-ratnog-silovanja/?lang=sr;>
- 85 Rat u Srbiji (1991-2001): Jeste se desilo, Inicijativa mladih za ljudska prava u Srbiji, 2020: https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2020/09/Rat-u-Srbiji_YIHR_web.pdf;
- 86 Krasnić-Gudman osudila stigmatizaciju žrtava rat-nog silovanja, BIRN, 9.3.2020: <https://balkaninsight.com/2020/03/09/kosovo-war-rape-survivor-condemns-stigmatisation-of-victims/>;
- 87 Ne postoje precizni podaci koliki je broj žena koje su silovane tokom sukoba na prostoru bivše Jugoslavije, pa tako ni na Kosovu. Kako navodi Ivana Žanić u "Predlo-gu praktične politike: Procesuiranje zločina seksualnog nasilja tokom oružanih sukoba pred sudovima u Republici Srbiji" taj broj se samo do 1993. godine kretao između 12.000 i 70.000 silovanih žena, i to samo na teritoriji BiH. Samo nekoliko godina nakon okončanja sukoba u BiH, Verifikaciona misija na Kosovu u sastavu Organizacije za evropsku sigurnost i saradnju objavila je da su rasprostra-njena silovanja i drugi oblici seksualnog nasilja na Kosovu sredstvo etničkog čišćenja, ponavlјajući tako obrazac već viđen u Hrvatskoj i BiH." Ivana Žanić, Predlog praktične politike: Procesuiranje zločina seksualnog nasilja tokom oružanih sukoba pred sudovima u Republici Srbiji, FHP, 2019, str. 10: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/12/Predlog_prakticne_politike_Procesuiranje_zlocina_seksualnog_nasilja_tokom_oruzanih_suko-ba_pred_sudovima_u_Srbiji.pdf;
- 88 Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori (2009-2015), Bogdan Ivanišević, Tea Gorjanc, Human Rights Action, 2016, str. 27: <http://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf>;

- 89 Stavovi građana Crne Gore o ratovima na prostoru bivše Jugoslavije i procesuiranju ratnih zločina – istraživanje javnog mnjenja, 5.9.2020, Human Rights Action:
<https://www.hraction.org/2020/09/05/stavovi-grada-na-crne-gore-o-ratovima-na-prostoru-bivse-jugoslavije-i-procesuiranju-ratnih-zlocina-istrazivanje-javnog-mnjenja/>
- 90 Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori (2009-2015), Bogdan Ivanišević, Tea Gorjanc, Human Rights Action , 2016, str. 27: <http://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf>;
- 91 Isto;
- 92 NVO obilježile 28 godina nekažnjenog ratnog zločina deportacije bosansko-hercegovačkih izbjeglica, Human Rights Action, 25.5.2020: <https://www.hraction.org/2020/05/25/nvo-obiljezile-28-godina-nekaznjeno-ratnog-zlocina-deportacije-bosansko-hercegovackih-izbjeglica/>;
- 93 OBILJEŽENA GODIŠNICA NEZAKONITE DEPORTACIJE IZBJEGLICA IZ CRNE GORE: <http://www.kontrolapolice.me/blog/obilje%C5%BEena-godi%C5%A1njica-nezakonite-deportacije-izbjeglica-iz-crne-gore>;
- 94 Isto;
- 95 NVO obilježile 28 godina nekažnjenog ratnog zločina deportacije bosansko-hercegovačkih izbjeglica, Human Rights Action, 25.5.2020: <https://www.hraction.org/2020/05/25/nvo-obiljezile-28-godina-nekaznjeno-ratnog-zlocina-deportacije-bosansko-hercegovackih-izbjeglica/>;
- 96 EU kritikuje Crnu Goru zbog presuda za ratne zločine, BIRN, 12.11.2015: <https://balkaninsight.com/2015/11/12/eu-kritikuje-crnu-goru-zbog-presuda-za-ratne-zlo%C4%8Dine-11-11-2015/?lang=sr>;
- 97 Suđenja za ratne zločine u Crnoj Gori (2009-2015), Bogdan Ivanišević, Tea Gorjanc, Human Rights Action , 2016, str. 27: <http://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf>;

- 98 Proces suočavanja sa prošlošću u Crnoj Gori: Slučaj "Morinj", Centar za građansko obrazovanje I FES Podgorica, 2014, str. 11: <http://media.cgo-cce.org/2014/12/cgo-ce-proces-suocavanja-sa-prosloscu-u-cg-slucaj-morinj.pdf>;
- 99 Inicijativa za podizanje spomen-obeležja ratnim zatvorenicima iz Hrvatske u sabirnom centru Morinj, ANIMA Kotor, 9.11.2019: <http://www.animakotor.org/index.php/634-inicijativa-za-podizanje-spomen-obiljezja-ratnim-zatvorenicima-iz-hrvatske-u-sabirnom-centru-u-morinju>;
- 100 Isto;
- 101 <https://radiojadran.com/u-kotoru-akcija-za-spomen-zrtvama-logora-morinj/>
- 102 <https://www.bokanews.me/featured/anima-logor-morinj-uciniti-vidljivim-obiljeziti-mjesto-zlocina-odati-podcast-zrtvama/>
- 103 Zahtjevaju trajnu memorijalizaciju mjesta na kom se nalazio logor Morinj, RTCG, 5.10.2021: <http://www rtcg me/vijesti/drustvo/336902/zahtjevaju-trajnu-memorijalizaciju-mjesta-na-kom-se-nalazio-logor-morinj.html>;
- 104 Obeležavanje godišnjice NATO bombardovanja sela u Crnoj Gori, BIRN, 30.4.2018: <https://balkaninsight.com/2018/04/30/obele%C5%BEavanje-godi%C5%A1njice-nato-bombardovanja-sela-u-crnoj-gori-04-30-2018/?lang=sl>;
- 105 I u Crnoj Gori obeležene dve decenije od NATO bombardovanja, N1/ Beta, 24.3.2019: <https://rs.n1info.com/region/a470635-i-u-crnoj-gori-obelezene-dve-decenije-od-nato-bombardovanja/>
- 106 Isto;
- 107 Krivokapić: Sa tugom se sećamo žrtava NATO bombardovanja, N1, 24.3.2021: <https://rs.n1info.com/region/krivo-kapic-sa-tugom-se-secamo-zrtava-nato-bombardovanja/>;
- 108 Za više podataka vratiti se na stranicu 11;
- 109 Premijer Marković odao poštu stradalim u Štrpcima, Bijelopolje.co.me, 27.2.2019: <https://www.bijelopolje.co.me/index.php/arhiva-glavnih-vijesti/4148-premijer-markovic-odao-postu-stradalim-u-strpcima?highlight=WyJcdTAXNjFocnBjaSJd>;
- 110 Crna Gora: U Podgorici obilježena godišnjica otmice u

- Štrpcima, Anadolu Agencija, 27.2.2021:
<https://www.aa.com.tr/ba/balkan/crna-gora-u-podgorici-obilje%C5%BEena-godi%C5%A1njica-otmice-u-%C5%A1trpcima/2159111>;
- 111 Antiratni pokret u Srbiji, Rat u Srbiji (1991-2001): Jeste se desilo, 2020, str.105: <https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999/>;
- 112 Heroj Srđan Aleksić konačno dobio ulicu u Beogradu, N1, 27.1.2016: <https://rs.n1info.com/vesti/a129732-ulica-srdjana-aleksica-u-beogradu/>;
- 113 Novi Pazar: Polaganjem cveća na Trgu Srđana Aleksića obeležena godišnjica smrti heroja, Anadolu Agencija, 27.1.2021: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/novi-pazar-polaganjem-cve%C4%87a-na-trgu-sr%C4%91a-na-aleksi%C4%87a-obele%C5%BEena-godi%C5%A1njica-smrti-heroja/2124948>;
- 114 Pančevo: Obeleženo 25 godina od smrti Srđana Aleksića, 27.1.2018, 013 Info:
<https://013info.rs/vesti/drustvo/pancevo-obelezeno-25-godina-od-smrti-srdana-aleksica>;
- 115 Podgorica: Obilježena 26. godišnjica smrti Srđana Aleksića, Kodex.me, 27.1.2019:
<https://kodex.me/clanak/180931/podgorica-obiljezena-26-godisnjica-smrti-srdana-aleksica-foto>;
- 116 <https://www.blic.rs/vesti/beograd/omaz-hrabrom-oficiru-jna-na-novom-beogradu-otkrivena-spomen-ploca-tomu-buzovu/x31vbq8>
- 117 Ratni veterani iz regiona na komemoraciji u Grabovici: Ubijanje civila se ne može opravdati, Centar za nenasilnu akciju, 9.9.2019:
<https://nenasilje.org/ratni-veterani-iz-regiona-na-komemoraciji-u-grabovici-ubijanje-civila-se-ne-moze-opravdati/>;
- 118 Isto;
- 119 Ratni veterani iz regiona na komemoraciji u Prijepolju: Sećanje na ubijene otete iz voza u Štrpcima, PP Media, 27.2.2020: <https://ppmedia.rs/ratni-veterani-iz-regiona-na-komemoraciji-u-prijepolju-secanje-na-ubijene-otete-iz-voza-u-strpcima/>;

Commemorative Practices in the Region and Attitudes Towards the 1990s War Crimes

Introduction: What is Transitional Justice and How to Deal with the Legacy of Conflicted Past?

Those societies that had experienced wars, armed conflicts, repressive regimes and other forms of massive and grave human rights violations in the past undergo the process of dealing with the past. The ultimate goal of such a process is to overcome the legacy of the conflict and prevent its recurrence. Dealing with the past is an integral part of transition from war to peace on the path of democracy development, whereby a set of mechanisms and practices used in this process constitute transitional justice.

The main goal of transitional justice (TJ) is twofold: on the one hand, it is supposed to ensure justice for victims and 'fix' various human rights violations, while on the other, it should ensure non-repetition of the conflict and prevent the culture of war crimes denial.¹ When we wonder why we need transitional justice, we should bear in mind that conflicts, accompanied with mass atrocities and systemic human rights violations, are particularly sensitive and complex for the very societies that endured them; as such, they require a particular response which a regular legal system is incapable of providing. Post-conflict societies are faced with broken and weak institutions and a compromised legal system. Therefore, transitional justice represents the application of appropriate methods in order to remediate the consequences of the conflict in the environment of general social instability. Transitional justice thus consists of the implementation of various measures aimed at restoring the rule of

law, strengthening of institutions and upholding human rights.²

Transitional justice mechanisms can be judicial and non-judicial. It is considered that there are four basic TJ pillars: 1. criminal prosecution; 2. truth-seeking; 3. reparations; and 4. institutional reform.

Criminal prosecution is a judicial TJ measure and its significance is manifold: it establishes the system of responsibility, as well as legal security, which is particularly important in the context of strengthening the rule of law. Confronting impunity is one of the main TJ goals: putting in place legal mechanisms for the prosecution of those responsible for crimes enables the establishment of a legal system in which future crimes will no longer be possible. Also, through criminal prosecution of perpetrators, justice for victims is established. Still, criminal prosecution in itself is by no means sufficient for satisfying a complex TJ process in post-conflict societies.³ Also, courts and convictions cannot be expected to create a comprehensive historical record of the past events, which rather requires a broader societal response.

Truth-seeking is simultaneously a judicial and non-judicial measure. Its significance is reflected in the fact that it prevents all further political manipulations with past events and gives voice to the victims. This could be achieved through trials, but also through various informal initiatives for determining facts which do not need to be regulated by law. Truth commissions are the most significant form of truth-seeking which do not need to be valid in judicial terms – these are independent bodies seeking truth and determining facts about human rights violations.

Reparations represent a measure which is primarily directed towards the victims of human rights violations and aim at compensating their losses, materially and morally. In that respect, reparations may be material and/or symbolic. Material reparations may include compensation, restitution and various forms of rehabilitation for victims. Symbolic reparations serve primarily for maintaining the memory of victims and the crimes committed, through commemorations and memorialisation, as well as through official apologies for the crimes committed.

Institutional reform involves mainly the implementation of reforms within those institutions that are directly responsible for human rights violations, with the purpose of preventing recurrence. Institutional reform includes the vetting process, i.e. screening public servants in terms of their involvement in the conflict (this applies in particular to police and military structures). This measure also includes the lustration process, i.e. prohibiting individuals who were directly involved in human rights violations from performing public duties. Transitional justice is faced by many challenges that may slow down and impede the whole process. This in particular refers to political instability, broken and weakened institutions, and general distrust harboured in societies that survived various sorts of trauma due to the conflict and that have only just started recovering.

The main recommendations for implementing TJ mechanisms refer to a holistic approach. This means that the dealing with the past process should include all segments and structures of society. A broader response to massive human rights violations is needed, both political and judicial, as well as social and cultural. It is also necessary to adjust to the context to some extent, i.e. to coordinate the established mechanisms used in the TJ process with the specific situation of a particular society.

As far as the process of transitional justice in the former Yugoslavia countries is concerned, we primarily have in mind the process of dealing with the consequences of armed conflicts in the period from 1991 to 2001, which are reflected in committed war crimes and massive human rights violations that occurred during that period.

"The legacy of the crimes committed during the wars in the former Yugoslavia is enormous – the conflicts took place in the period of 1991-2001, more than 130,000 persons lost their lives, with around 4.5 million refugees and displaced persons, while families are still searching for more than 10,000 missing persons. Mass and systemic atrocities were committed with the aim of ethnic cleansing of entire territories – mass murders of civilians and prisoners of war; detention of tens of thousands of civilians and prisoners of war in camps, prisons and torture centres, where they were tortured and exposed to various forms of inhumane treatment; women, children, but also men were

systematically raped and sexually abused, while women and girls were also victims of other forms of sexual violence, such as forced pregnancies; there were cases of forced disappearances, as well as the removal of evidence by concealing bodies of the those murdered in mass graves and/or their complete destruction, etc. Across the territory of the former Yugoslavia, cultural and historical monuments were destroyed, in particular places of worship, while the entire communities were nearly or completely erased from the territories they had been inhabiting for centuries.”⁴

Although every country in the region (Serbia, Kosovo, Montenegro, Bosnia and Herzegovina) has its specific view of the past and had specific experience of the conflict in the historical sense, we may speak of the same or common obstacles, achievements and challenges. Based on the reports accompanying these processes, certain similarities may be observed:

1. the absence of political will to apply TJ mechanisms;
2. lack of institutional support for dealing with the legacy of wars;
3. non-implementation of all TJ mechanisms equally and a lack of a broader societal response to the legacy of violent past.

Commemorative Practices as a Form of Reparations

Commemorations represent both formal and informal ceremonies in memory of the past events. As such, they form the basis from which collective memory is generated.⁵ Commemorative practices show us how a society remembers, what purpose does that memory serve, as well as what it ignores and strives to forget.

Commemorative practices belong to one of the key TJ measures aimed in particular at ensuring justice for the victims, which is achieved through reparations. According to international law, all states which participated in the conflict are obliged to compensate victims of grave human rights violations. In 2005, the UN adopted a resolution regulating these principles and the right to reparations for all victims of violations of international law and international humanitarian law.⁶

Notably, there are numerous obstacles with regard to achieving the right to the status of civilian victim of war in some of the countries in the region, which additionally hinders the process of material reparations or thwarts them altogether.

The aforementioned UN Resolution also regulates states' obligations with regard to symbolic reparations, including recognition and preserving the memory of victims and committed crimes, the integral part of which are commemorations.⁷

Alongside public apologies and memorialisation, commemorations play an important role in the TJ process and are part of a broader societal response and holistic approach to dealing with the legacy of massive human rights violations. Public dimension of such symbolic actions has multiple signifi-

cance. However, one of the key roles such public actions play is preserving memory and building collective memory as a common historical memory.

Preserving the memory of conflicts in the past belongs to the cultural heritage of a society. In the context of transitional justice, it serves as a guarantee of the non-repetition of the crime.⁸

Commemorative practices in the region relating to the armed conflicts of the 1990s are the best indicator of our relationship with the past, what the prevailing narratives about the armed conflicts are and what is being omitted from such narratives. This Handbook resulted from the need to review the existing commemorative culture in the countries of the region and to give practical recommendations for improving commemorative practices, especially to politicians and representatives of institutions, as the decision makers, thus improving the TJ process in the region.

Commemorative Practices in Serbia, Bosnia and Herzegovina, Montenegro and Kosovo

Commemorations are perceived as different forms of marking the anniversaries of sufferings and crimes, as well as remembrance of victims or certain historical events that occurred during the period of armed conflicts on the territory of the former Yugoslavia between 1991 and 2001. Governmental, official commemorations, as well as local, informal commemorations, organised by various local initiatives and non-governmental associations as a form of commemorative activism will be observed.

Serbia

The attitude of the Serbian society towards the 1990s wars on the territory of the former Yugoslavia is reflected in denying Serbia's role and responsibility in these conflicts and in the crimes committed. With regard to victims, what prevails is emphasising the suffering of the Serbs, while the conflicts are observed one-dimensionally. Thus, participation in the wars is justified as being 'in defence of the Serbian people' and 'in defence of the Serbian territory'. Both critical view of these events and open dialogue about the causes that had led to the conflicts are lacking, as well as a clear and definite distancing from the war politics of that time.

Such discourse is also visible in governmental commemorations in the Republic of Serbia organised in memory of the 1990s conflicts, where commemorations for the victims of Serbian nationality prevail, in particular for soldiers killed in action, as well as the marking of the anniversaries of battles.

What is lacking are remembrance and commemorative ceremonies in memory of civilian victims of war, victims of other nationalities, ethnicity or religion, and victims from minority communities. At the official website of the Ministry of Labour, Employment, Veteran and Social Affairs, there is a calendar of commemorating historical events related to Serbia's liberation wars. This calendar foresees only five official commemorations with regard to the 1990s armed conflicts.⁹ In addition to commemorating the beginning of the NATO bombing of March 24, there is also a special commemoration for the civilian victims of bombing marked on May 7. Aside from these commemorations, the official calendar also includes the commemoration of the Battle of Košare on June 14, Remembrance Day for the Serbs Killed in the Storm Action, and the commemoration of the death of Milan Tepić, Yugoslav People's Army Major who was declared a hero for blowing up the military barracks with ammunition in Croatia in order to prevent it from falling into the hands of the 'enemy'. Such a small number of commemorations and what they are dedicated to is telling of the existing remembrance politics of the Republic of Serbia, and of commemorative culture which is selective, one-sided and extremely ethnocentric. In this way, through commemorations, events from the past are selected to support the official narrative of the nation of heroes, and of the war as being one of liberation and defence, thus cherry-picking which narratives should become a part of the national consciousness and identity. At the same time, all events that do not fit into this description are marginalised and remain at the level of individual memory. A good example of commemorative practices resulting from such memory politics is the marking of the Battle of Košare. This is a term used to include battles waged in the period between April 9 and June 14, 1999 between the Yugoslav Army and Kosovo Liberation Army (KLA) on the border between Kosovo and Albania. According to the Defence Ministry, 108 mainly young soldiers from Serbia, aged 18 to 20, were killed, alongside many KLA soldiers. The Battle was ended with the signing of the Kumanovo Agreement and the withdrawal of the Yugoslav Army from Kosovo. Until recently, the general public was unaware of this event and it was not formally commemorated.

"For nearly twenty years, there was silence surrounding Košare, too, the main reason for which was, apparently, to avoid a touchy question as to why the insufficiently trained and inexperienced young men from workers' and farmers' families were sent there and left to fight the KLA for months. This touchy question was raised twenty years ago by Kata Cerna, mother of Tibor Cerna, a twenty-year-old panel beater of Hungarian nationality from the village of Kovilovo near Belgrade, who was killed in Košare as a soldier of the Yugoslav Army on April 27, 1999. The Army brought the coffin with his body to the gate of his house in Debeljača, where Tibor's parents lived, and left it there with a short 'our condolences'.¹⁰

This event has gained large media attention only after 2016¹¹ and, at the proposal of the Serbia's Government Committee for Nurturing the Traditions of Serbia's Liberation Wars, the Battle of Košare has become a part of the official commemorations. Several monuments have been built dedicated to the fallen soldiers, while one of Belgrade's boulevards was named 'Heroes of Košare'. In official communications of high government officials and in the media, the Battle of Košare is described as 'the most important Serbia's battle in recent era' and tantamount to other great famous historical battles, such as the Battle of Thermopylae and the Battle of Stalingrad. Marko Đurić, former Director of the Office for Kosovo and Metohija, in his communication on the anniversary of the beginning of the Battle of Košare on April 9, 2009, made this very comparison and stressed the importance of the Battle of Košare as 'the source of state's and national strength'.¹²

Big governmental commemorative ceremony was not organised this year (2021). Last time it was organised at 'Sava Centar' in 2019, on the occasion of the 20th anniversary of the Battle of Košare, with the presence of the highest state officials, including President Aleksandar Vučić. The audiences there had the opportunity to hear about 'the victory of a small and freedom-loving nation', 'heroism and bravery' and 'defending the country'.

"They put their bodies, their blood and their lives between their Homeland and the enemy, between liberty and slavery, and they were a bit younger than 25 on average. For Serbia's sake,

they refused to get older.”¹³

The commemorations held in 2021 were organised mainly by the representatives of the Serbian Army; thus, Army Minister Nebojša Stefanović had a meeting with the family members of one of the soldiers from the Battle in his cabinet, repeating on that occasion the message of sacrifice and resistance of those who had lost their lives:

“Twenty-two years have passed since the beginning of the Battle of Košare, the Battle remembered by every Serb. Serbian soldiers resisted bravely, courageously and heroically, although outnumbered and outgunned, not caring for their lives. 108 candles will burn forever, reminding us of the sacrifice of the young, courageous boys who were defending their Serbia, their ancestors and everything that was sacred to them. Heroes live forever. Praise be to them all.”¹⁴

Commemorations were also held in Niš and Kruševac, on the occasion of which a new memorial plaque was placed in a boulevard in Niš renamed into the Košare Heroes Boulevard. In those days, Niš was full of billboards with messages celebrating Košare heroes and reminding citizens of this battle. The commemoration was attended by the participants in the battle, military officials, as well as the Mayor of Niš, who also repeated the now well-established narrative about heroes, victory and resistance:

“On this day twenty-two years ago, a battle we still take pride in began. Goliath attacked David. David fought back and won. Serbia won and our heroes recorded their names in history forever. The resistance of our soldiers and all those who were protecting our nation will be remembered as an example of great sacrifice and selfless fight for the Homeland.”¹⁵

The commemoration in Niš was attended by the then commander of the Third Army’s Priština Corps, General Vladimir Lazarević, convicted for war crimes in Kosovo by The Hague Tribunal for Former Yugoslavia.¹⁶

The prevailing narrative that accompanies these commemorations is that the fallen soldiers are presented as heroes while Serbia is presented as a victim in the context of the Kosovo conflict. In the messages sent by state officials on such occasions, this event is celebrated as a symbol of resistance and fight for freedom, laying emphasis on the bloodshed as an act of

heroism and patriotism, and not as a tragic event with lives lost. Although there were soldiers of different nationalities and ethnicity (Hungarians, Croats, Roma, Romanians) among those who were killed, this fact is disregarded, giving recognition to only those of Serbian nationality who fought in the battle. What can also be seen is the dehumanisation of the 'other' side, i.e. the enemy in this conflict, by predominantly using formulations such as 'Shqiptar terrorists' and 'NATO aggressors'. The commemoration of the Battle of Košare is the key point in the construction of new memory politics, with the Kosovo conflict in its centre, presented one-sidedly and through the above-mentioned narratives about 'the defence of the Homeland' and 'resistance to terrorists'. Mass atrocities against the Albanian civilians in Kosovo, for which Serbian Police and Yugoslav Army were responsible, are completely excluded from this memory and from commemorative practices. Critical attitude towards the conflict and its underlying causes is also lacking. The commemoration of Serbian civilian population killed in Kosovo is excluded from official commemorative practices as well, thus leaving many of the anniversaries entirely unnoticed in the Serbian public.

Marking the Battle of Košare through numerous commemorations represents an extended commemoration of the NATO bombing of Serbia, which started on March 24. Similar to the Battle of Košare, the commemoration of this event has become massive and gained in importance in recent years as commemorative events are organised throughout Serbia, alongside mandatory state commemoration at the highest level. What is similar to the Battle of Košare, the narratives accompanying this commemoration also lack focus on civilian victims, they lack the remembrance of the Kosovo war through the lens of the sufferings of civilian population there, and they lack the dialogue about the underlying causes of bombarding. Also, as Serbia has never made an official register of persons killed during the bombing, the number of victims is manipulated with, while the media and individuals who quote the only research related to the registration of victims of the NATO bombing in Serbia, conducted by the Humanitarian Law Centre, are scarce.¹⁷

The Battle of Košare is commemorated in Kosovo, too, as the victory and fall of Košare, with a commemorative event

taking place at the Memorial Complex under the Watchtower.¹⁸ This is another example of conflicting memories of the same historical event, in which both sides see the other one as the aggressor, stressing the suffering of only one side, without further explanation of the context and causes of the conflict. The Battle of Košare has thus become an important national symbol for both societies and through commemorative practices, it is becoming a part of the established collective memory and cultural heritage. In the context of transitional justice, such commemorative forms do not contribute to the culture of peace and building of mutual trust, but rather to new divisions and conflicts.

There are many sites of suffering in Serbia which are entirely unmarked as such and it is not allowed to commemorate them. This includes camps for Croats brought from battlefields in Croatia, not only soldiers, but also civilians, women and children. It is believed that 7,666 persons were imprisoned in these camps between December 1991 and August 1992. The best-known are camps on the farms in Stajićev and Begejci, in the Niš Prison, Sremska Mitrovica Correctional Facility and Security Institute in Belgrade, but there were other locations across Serbia, as well. These camps were deactivated in August 1992 after the exchange of prisoners resulting from an agreement between Serbia and Croatia.¹⁹ In addition to being unmarked, it is not possible to hold commemoration for victims of the camps at these sites. The Stajićev and Begejci Prisoners Association made an initiative in 2009 to mark these sites and enable regular commemoration there. First such attempt took place in 2009, when the president of the Zrenjanin Assembly promised a memorial plaque would be placed in Stajićev and Begejci. The Disabled War Veterans Association from Zrenjanin strongly opposed this initiative and went a hunger strike for several weeks in order to prevent the arrival of former prisoners from Croatia, as well as the placing of the plaque.²⁰ Seven years later, in 2016, Serbian President Aleksandar Vučić received former prisoners and promised that commemoration at these sites would be enabled.²¹ This promise was repeated in 2017, when the meeting of the President of Serbia and President of Croatia took place. However, it has not been fulfilled to date. Besides

prisoners' associations, numerous civil society organisations from Serbia also support this initiative, seeing this act as a step towards reconciliation and liberation from the burden of the past.²² This example demonstrates how the institutionalisation of memory of the events and victims that do not fit into the governing patterns of memory of the 1990s wars and Serbia's role in them is prevented by prohibiting commemoration and memorialisation.

One of the rare examples of good commemorative practice in Serbia is the commemoration for the abducted civilians in Štrpci. This commemoration is characterised by inclusiveness and supranationality, since the victims are not of Serbian nationality, as well as by the presence of government officials (in this case local municipal authorities), giving it an official character and representing a public gesture of recognition of victims. In addition to commemoration at the local level organised by local authorities, numerous informal commemorative events are also organised by civil society and victims' associations in the region. Hence, the Štrpci massacre is also commemorated in Bosnia and Herzegovina and Montenegro, thus being one of the rare events observed in all three states.²³

The 28-year anniversary of the crime in Štrpci was marked on February 27, 2021. On that day in 1993, a group of 20 passengers were abducted from the Belgrade-Bar train by members of the paramilitary unit under command of Milan Lukić and subsequently killed. The majority of victims were the citizens of Serbia, mostly Bosniaks from Sandžak. The trials against the perpetrators of this crime are still underway before the courts in Serbia and Bosnia and Herzegovina; two persons have been convicted, but the names of those who ordered the crime are still unknown. Families of the abducted have not been able to obtain the status of family members of the civilian victims of war for years, because of the controversial Law on the Rights of War Veterans, Disabled War Veterans, Civilian Invalids of War and Their Families Members²⁴, which recognises only those killed 'by the enemy during the war or during military operations on the territory of the Republic of Serbia' as civilian victims of war. As the victims of the Štrpci massacre were killed outside the territory of Serbia and by Serbian forces

that are not considered to be enemy forces, members of their families cannot realise their right to reparations.²⁵

At the initiative of local authorities, a memorial dedicated to the victims of this crime was built in Prijepolje in 2009. The memorial contains the names of the victims from Prijepolje and an inscription: 'Whoever in this country forgets February 27, 1993 and the Štrpci station, they have given up on the future.' Many NGOs have made requests to include the names of other victims who were not citizens of Prijepolje in the memorial, but the requests have been unanswered for years now.²⁶

The commemoration of the Štrpci abduction has been a regular event in Prijepolje since 2008. The commemorative event consists of the Commemorative Academy organised by the Governing Council (Mešihat) of the Islamic Community in Serbia and the Bosniak Cultural Community, and a commemorative gathering in front of the memorial plaque on the bridge on the Lim River, with the presence of the delegation of the Prijepolje municipality, victims' families and NGO representatives. For epidemiological reasons, the Commemorative Academy was not held this year, and neither was the walk of silence down the streets of Prijepolje.²⁷ In addition to the commemoration itself, the municipal government of Prijepolje also organises a reception for the relatives of the abducted, where they discuss problems they have due to impossibility to obtain the status of civilian victims of war, ongoing court proceedings and the fact that the remains of the majority of victims have not been found yet. The statements that could be heard from the government representatives at the commemoration are mainly directed at solidarity with the victims and their families:

"We are very sorry for what had happened to our fellow-citizens, who did nothing wrong to be chosen to be killed other than because of their names", said the President of the Prijepolje municipality Vladimir Babić.²⁸ "The memorial in Šarampovo is a place where all citizens of Prijepolje and friends of the abducted can lay wreaths. The Municipality will do everything to ease the tragedy and sadness of the families of the abducted", stressed Esad Hodžić, Deputy President of the Prijepolje municipality.²⁹

On this occasion, other delegations also come to pay tribute to the victims by placing wreaths. This year, this was

done by the representatives of the Sandžak Democratic Party's municipal and town boards from Novi Pazar, who used the occasion to send the message of peace:

"Even 28 years later, the Štrpci massacre serves as a reminder and a warning as to how horrible the ordeal of the innocent is, whose only guilt was that someone did not like the sound of their names. Every anniversary of this and other crimes is a message to all, everywhere and on all sides, that peace is the greatest value we have, and that it is important to take care of each other at all times, especially our neighbours. We have never had and will never have understanding for the politics of violence and we will always be a force opposing the criminals regardless of their nationality or affiliation, because human life is priceless."³⁰

The commemoration of the Štrpci massacre may be the only commemoration in Serbia dedicated to the events of the 1990s which gathers the representatives of local authorities of both Serbian and Bosniak nationality, victims' families, and NGOs, where a joint message of peace can be heard, primarily expressed as solidarity with victims. Still, it should be noted that this commemoration occurs at a local level and remains ignored by the highest government level. Thus, although the commemoration in Prijepolje dedicated to the Štrpci massacre can be taken as an example of good commemorative practice because of its inclusiveness, supranationality, being dedicated to the civilian victims and support it has from different groups in society, this crime still remains suppressed at the highest government levels and is not mentioned on the very day of the anniversary. This is also what Samir Tandir, MP and president of the Parliamentary Group of the Justice and Reconciliation Party in the National Assembly of Serbia talked about just a few days before the anniversary of this crime:

"The least we can do for their families is to recognise their status of civilian victims of war and pay them full reparation. As far as local self-governments in Prijepolje and Priboj are concerned, they did what they could, I really must say that. Parties at the local level, both Bosniak and Serbian, did what they could to ease the pain to the families. They built memorials, Commemorative Academy is organised every year, a symbolic

aid is paid to the families according to the possibilities of the local self-government. However, our duty as a society and as a state and conscious citizens is to try, 28 years later, to ease the pain of the families, because these people are not here anymore. A criminal has no religion or nation, but he has a name, and for the crimes he committed, he must be prosecuted. I pray to God that Štrpci and Sjeverin never happen again to anyone.”³¹

In this way, the Štrpci massacre and remembrance of its victims remain at the level of the local community, without becoming part of the national memory, but only the memory of a minor group of citizens, victims' families and members of the local community. On the other hand, the attitude of the highest government structures towards this crime only confirms the politics of marginalisation of all the events from the past which do not fit into the official memory politics, which is in the service of strengthening national consciousness.

Bosnia and Herzegovina

When we talk about the culture of remembrance in Bosnia and Herzegovina (BiH), we talk about three different versions of the past and the memories of war coming from a deeply divided society composed of three major ethnic communities that had survived serious, massive human rights violations. Each of these communities organises commemorations for their own victims, denying or ignoring 'other' victims. This results in rather conflicting narratives that are being established through such commemorative practices. Further, speeches and services accompanying these commemorations often emphasise the enemy and those responsible for the atrocities, putting them in the main focus of remembrance, thus emphasising the rhetoric of conflict and deepening the existing divisions. What all sides have in common is organising commemorative events that have become typical for the whole region: commemorations which are selective, ethnically discriminating and with prevailing glorification of the 'hero' victims, with civilian victims being mainly neglected, and completely excluding victims from other or minority communities. These commemorations are also gender insensitive, that is, women victims of sexual violence in particular are not seen as the victims of war.

What the process of memorialisation in BiH and the commemorative practices themselves tell us is that the area of remembrance has become 'a battlefield' and that there is an ongoing 'battle' in stressing the size of the victimhood and in building collective identity based on the sufferings.³² In that battle, victims of others are not recognised and responsibility for committed crimes is not assumed. Common memory culture, as a key factor for building reconciliation and culture of peace, is lacking, as well as a dialogue about the conflicted past and an inclusive approach to commemoration containing solidarity with all victims as the main message.

"Official commemorations in memory of events of great national significance, occupied by political structures, abound in victimisation and hate speech. What can be heard is 'They were slaughtering us', 'We will never forgive', but also 'Never Again'. However, in the context of everything said, this has more the undertone of – never again for us, while they will certainly receive the punishment they deserve. Whereby, of course, both 'we' and 'they' are national/ethnical terms."³³

A large number of commemorations are held in BiH and a large number of monuments were built by all three communities.³⁴ Most of the monuments were built at the initiative of veteran associations and various citizens' associations from donations or with financial help of municipal authorities. Inscriptions on these monuments mainly confirm what is noticeable in the present commemorative practices in these communities, i.e. emphasising the ethnicity of the victims, focusing on the 'enemy' and war symbolics:

"Numerous monuments remind us of who our enemies are. Even when they are not named, they are implied. It seems as if it is more important to remember who the enemy is than who the victims are. This is witnessed by the inscriptions, such as: 'The Mosque destroyed by Serbian neighbours', '...Serbian fascist aggressor ended 71 young lives with a grenade', 'arrested only for being Serbs... brutally killed by the enemy hands', 'Croatian Defence Council's extremists aiming to destroy and persecute Bosniak people', '...for the murderers intoxicated with hatred to feast on Serbian blood."³⁵

Examples of deeply conflicted narratives about the 1990s

armed conflict in BiH are numerous. Maybe sufficiently representative is the example of mass sufferings of the Bosniak population in Prijedor, current commemorative and memorial politics of local municipal authorities, and numerous informal initiatives using commemorations in their fight for truth and justice for victims.

Before the war, Prijedor was an ethnically mixed town.³⁶ With the beginning of armed conflict in BiH, between May and August 1992, after Serbian authority had been established, the major part of the Bosniak population was expelled from Prijedor, while more than 3000 of them were killed.³⁷ A large number of Croatians and other minorities were expelled, as well.³⁸ Many concentration camps for non-Serb populations were formed on the territory of Prijedor municipality, the largest and most notorious ones being Trnopolje, Omarska and Keraterm. Around 31,000 men, women and children were imprisoned in these camps.³⁹ After the war, a certain number of expelled Bosniaks (around 33,000) returned to Prijedor and its surroundings.⁴⁰ Before the ICTY alone 18 individuals within 11 cases were convicted for the crimes committed Prijedor.⁴¹ Regardless of the dimension of sufferings of civilian population and of the facts about these events established by courts, memorials dedicated to murdered civilians or official commemorations in memory of the murdered or disappeared fellow citizens do not exist in the parts of Prijedor municipality where Serbs make majority. At the same time, several memorials were built in memory of the soldiers of the Republika Srpska Army at the initiative of different Serbian veteran associations and with financial support of the Prijedor municipality. Official commemorations by the Prijedor municipality begin by laying wreaths at these memorials on May 30, the Remembrance Day of defence of the town from Croatian and Muslim forces, when 15 Serbian soldiers were killed and several others wounded.⁴²

In this manner, memorial and commemorative culture plays a role in emphasising only one version of the past and strengthening prevailing narratives about the sufferings of Serbs only, at the same time denying the sufferings of 'others'. The majority of these memorials were built in the period of mass return of Bosniaks and other non-Serbs to Prijedor municipality.⁴³

One such monument was built at the site of the Trnopolje camp. The monument was built in remembrance of the fallen Republika Srpska soldiers from Trnopolje by the Veteran Association and with financial support from the municipality.⁴⁴ The monument is located in front of the building of the former social club in Trnopolje which served as a prison camp for the non-Serb populations during the war. There is no inscription, plaque or similar mark telling that there used to be a prison camp in that place. Every May 26, commemorations in memory of the victims of the Trnopolje camp are held there at the initiative of various prisoners' associations from BiH, which gather a large number of people. In their opinion, building the monument in honour of the Serbian soldiers at the place of suffering of a large number of people from Bosniak and Croatian communities speaks best about the politics of crime denial:

"Today, the Trnopolje camp is the best and most illustrative example of the local community's attitude towards the victims of war from Prijedor, that is, former prisoners. At the Trnopolje camp, we have a monument built in memory of the Republika Srpska Army soldiers, while on the premises where the prisoners were kept, killed, female prisoners raped, there is a memorial room for the murdered soldiers of the Republika Srpska Army. While nothing today, apart from these banners of ours and these couple of photographs, speaks of the Trnopolje camp as the place of suffering, imprisonment, murder, abuse, rape of the non-Serb populations from May to December 1992", said Mirsad Duratović, president of the Regional Association of Prisoners Banja Luka.⁴⁵

Much as with other camps around Prijedor, which are not marked at all as the sites of suffering and for which municipal authorities do not organise official commemorations. Commemorations which do take place on a regular basis in memory of victims of these camps are organised by former prisoners and other prisoners' associations from BiH. During the commemoration of the Omarska prison camp, on August 6 every year, former prisoners place a memorial plaque for a day, thus symbolically turning the former camp building into a memorial centre.⁴⁶

Only in front of the building of the former Keraterm factory, where a camp for non-Serbs was situated between May

and August 1992, a permanent memorial plaque was placed in 2003, with the inscription: 'In this place, in May 1992, the death camp 'Keraterm' was established, where more than 3000 innocent citizens of Prijedor were imprisoned, tortured or killed. Until August 1992, more than 300 innocent people were killed in the Keraterm camp or taken from it in an unknown direction.'⁴⁷ The plaque was placed by the association of victims' families 'Izvor' with their own funds and donations, without support of local authorities and with opposition from the private owner of the building. Commemorations at this site are held every July 24, organised by the associations of prisoners and victims' families. The inscription on the plaque speaking of the ordeals here is among the rare ones that have avoided ethnic dimension of both victims and those responsible for their sufferings.

In the town of Prijedor, a commemoration dedicated to the Prijedor victims titled 'White Ribbon Day' has been organised since 2012 in memory of the mandatory labelling of non-Serbs who were forced to wear white armbands and mark their houses with white sheets, which started on May 31 1992. The event itself started as a form of resistance to the ban on gathering at the commemoration of slain women and girls from Prijedor arranged for that day by the Committee for marking 20th anniversary of innocent victims' suffering in Prijedor municipality, composed of various associations and victims' families.⁴⁸ The role of the Committee was to organise several commemorative gatherings on the 20th anniversary of the suffering of the civilians in Prijedor. The focus of these commemorations was the suffering of women and children, in contrast to the governing narrative that the Bosniak victims from this area were mainly soldiers. The ban came from municipal authorities and the then Mayor of Prijedor who demanded that the word 'genocide' should be removed from the title of the event. As a result of this conflict, the gathering was prohibited as, because of "various national sentiments and affiliations, it could incite violence, and there is a realistic danger of threatening the safety of people and property or violating law and order."⁴⁹ In response to this ban, an activist came out alone to the main square wearing a white armband and this is how White Ribbon Day started.⁵⁰ As soon

as in the next year, in 2013, this became an international event which included numerous individuals, activists and associations from across BiH, the region and even the world, who, through the symbolic act of putting on a white armband, virtually participated in the commemoration. The commemoration is also attended by the Serbs from Prijedor, as well as by activists from throughout BiH. This commemoration is a good example of supranational commemorative activism which has succeeded in making mass atrocities against the civilians in Prijedor visible around the world, and in resisting the prevailing narrative of crime denial. This event has also started the initiative for building a monument in memory of 102 murdered children in Prijedor; thus, on the White Ribbon Day, 102 white roses are laid down in a circle, symbolising nonexistent monument, as a form of protest and pressure on municipal authorities from whom a permit for building the monument is requested.⁵¹

In spite of official remembrance practices, the White Ribbon Day demonstrates the importance of informal and activist initiatives resisting prevailing narratives about the war and suffering. Commemorative activism, in contrast to formal/state commemorations, has the strength to overcome the ethnic and national divisions and put the main focus on solidarity with all victims. Yet, activist remembrance practices lack broader citizens' support, regardless of visibility, and there is an open question as to how much such initiatives affect the prevailing course of collective memory in one community.

The prohibition of memorials and official commemorations in relation to mass sufferings of the non-Serb populations on the territory of the Prijedor municipality refers in particular to places majorly populated by Bosnian Serbs. In smaller places inhabited by Bosniak and Croatian returnees such commemorations and memorialisations are sometimes permitted. One of such settlements is Kozarac, a village near Prijedor, where around half of the population, mostly Bosniaks, was killed in a few days between May 24 and 28, 1992.⁵² After the war, many Bosniaks returned to Kozarac and commemorations are regularly organised today in memory of massive sufferings of civilians. In 2010, a monument in memory of the victims was built at the central square, with the names of 1226 murdered citizens of

Kozarac. The opening ceremony was attended by the representatives of local municipal authorities of Prijedor, including the then Mayor, as well as by entity and state authorities. The same year, Milorad Dodik, at the time Prime Minister of Republika Srpska and Ivo Josipović, the then President of Croatia⁵³, attended the commemoration. On that occasion, they sent messages of peace, pointing out that it is indeed possible to pay respect to all victims regardless of their ethnicity and condemn all war crimes, regardless of who committed them:

"Republika Srpska Prime Minister Milorad Dodik said that all those who had committed crimes regardless of what side they were on, as long as they draw breath biologically alive, should be persecuted and wanted by judicial institutions. 'We will always support such policy and it is impossible that any criminal should remain unpunished.' He added that the politicians must relax the atmosphere in this way also and give people additional security for life and future, which, inevitably, should be stable and peaceful."⁵⁴

The described commemorative practices on the territory of Prijedor municipality demonstrate multilayeredness and complexity of memory of the past conflicts in BiH, while at the same time issue a warning against division and confrontation that exists in the area of memory. Prijedor is not a lonely example of divided memory and culture of denial in BiH. Such practices of commemorating only one's own victims, denial of the sufferings of other ethnic communities or controlled commemoration of such sufferings are present in all three ethnic communities in BiH. A commemoration which also represents a complex picture of remembrance in BiH is the commemoration of victims murdered in Kazani, a remote area on the slopes of Trebević mountain above Sarajevo. In 1992 and 1993, members of the BiH Army were bringing mainly Serbian civilians from Sarajevo there, killing them and throwing them into a pit.⁵⁵ The number of slain persons has never been officially determined, while at least 23 victims were exhumed until 2014, only 15 of whom were identified.⁵⁶ With regard to this crime, several individuals were convicted of murders or aiding and abetting in murders, but no one has been convicted of war crime. Until 2011, this site was neither visited nor were commemorations

held there, which to a certain extent speaks of the attempt to suppress this event from public memory. Vice President of the Federation BiH and Social Democratic Party politician Svetozar Pudarić was the first one to place flowers there on October 26, 2011, thus starting the ceremony of commemorating people murdered in Kazani.⁵⁷ Although he was lonely in commemorating the anniversary of this crime at first, in the years to come, the Kazani pit killings attracted more attention. Thus, in 2016, the first Bosniak representative of the Federation BiH, Bakir Izetbegović, visited Kazani and said:

"I have been feeling indebted with regard to Kazani. I should have come here earlier to pay tribute and express my condolences to the families of people who ended their lives here in a horrific way. This is the goal of my visit. I hope this may have positive political impact and encourage others to make a similar step."⁵⁸

This date has been chosen as the remembrance day for the victims of the Kazani pit killings because on that day in 1993, an action against members of the BiH Army brigade responsible for these murders and other criminal acts in the besieged Sarajevo was taken.⁵⁹ On that occasion, several police officers of the BiH Interior Ministry who conducted the action were killed, as well as the members of the BiH Army brigade targeted by the action, including its Commander Mušan Topalović Caco, whom many see as the hero of Sarajevo because he participated in the defence of the city.⁶⁰ Thus, October 26 is the day of three commemorations: one in Kazani, for the murdered civilians, the other at the Big Park, at the burial site of the police officers killed in the action, and the third one, dedicated to murdered Commander Caco, considered by many as both a hero and a criminal, which takes place in Kovači, the place where he was buried with all state honours in 1996. The triple memories are not rare in BiH and once again demonstrate the entire complexity of remembrance within different communities.

What also has put the Kazani pit killings in focus is the initiative for building a memorial plaque for the victims at that site; it was first initiated by Pudarić. Although local authorities made numerus promises, no memorial has been put to date to mark this place as the site of suffering. His successor on the

duty of the Vice President of the Federation BiH Milan Dunović continued this initiative for building a monument, and at the 2019 commemoration in Kazani stressed a need for the city of Sarajevo to distance itself from this crime:

"The crimes must not be forgotten, regardless of who committed them or where. Here we have a crime that is barely mentioned. Here, a member of the BiH Army of Serbian nationality was killed and even his son lives in Sarajevo. For the third year I have been repeating that Sarajevo must distance itself and that Sarajevo's policy in the war was not equal to what had happened here, however, not building the monument sends a message that this should not be talked about", said Dunović.⁶¹

In recent years, this initiative also gathered NGOs and other representatives of political parties in BiH who are increasingly loudly talking about the need for this site and memory of victims murdered there to become part of public remembrance. In 2020, representatives of several NGOs held a commemoration for the Kazani victims in front of the Eternal Flame memorial in Sarajevo, on the occasion of which they demanded that the memorial of the Kazani victims should be built in the centre of Sarajevo:

"We demand that the monument of the slain Kazani victims should be in the centre of the city of Sarajevo. The monument should be an example of self-critical dealing with one's own crimes as well as the example of moral obligation of Sarajevo citizens to pay tribute to their fellow citizens murdered in Kazani. On this occasion, we invite the authorities of the city of Sarajevo to build, without delay, a monument in memory of the victims murdered in Kazani in the centre of Sarajevo. Such monument would, as a place of remembrance, demonstrate in a symbolic way that Sarajevo, which suffered the longest city siege and experienced the cruellest slaughter of civilians during the siege, is willing to condemn the crime in their own midst and start the process of public and constructive dealing with the past. In this way we would clearly show that there is no 'but' in Sarajevo."⁶²

The process of dealing with this crime is long and has passed through various phases, from full denial and suppression of the memory of victims of the Kazani pit killings, glorification

of those responsible for this crime as heroes, to the initiatives by individuals who first drew attention to a need to openly discuss this event and return dignity to the victims through regular commemorations and building a monument which would make sure that this crime is never forgotten and that it becomes an important part of public remembrance of the city of Sarajevo. The monument was finally built on November 15, 2021, but it does not contain the names of all victims, nor the names of the perpetrators, which is seen by the Association for Social Research and Communications as if the local government erected the monument for themselves.⁶³

Almost completely missing in the commemorative gatherings in BiH is paying tribute to victims through the presence of all three communities at the commemorations. Examples of such commemorations are exceptional. One of them is commemoration of the Remembrance Day of 101 victims in Rudo held every August 24. The commemoration includes a walk from the local mosque to the bridge on the Lim, where roses are symbolically placed in the river, and laying flowers in front of the memorial plaque with the victims' names; the plaque is part of a larger memorial centre 'Staro Rudo'. The commemoration is organised by the Majlis of the Islamic Community of Rudo together with the victims' families. In the last couple of years, Mayor of the Rudo municipality, Rato Rajak, member of the Radical Party of Republika Srpska, regularly attends this event. Every year on the day of commemorating Bosniak victims in Rudo, he sends a clear message of peace explicitly directed towards preserving the memory of victims:

"I would have been proud of Rudo and the citizens of Rudo had they succeeded in the time of the unfortunate war and ordeals to maintain utterly humane towards their fellow citizens and neighbours, peace before God, their own honour, face and conscience. I would have been immensely happy had we gathered here today without the evil burden of the past and on some happy and joyful occasion", said Rajak. "Today, all the strength of our hearts and souls, memory and prayers should go to those who were killed only because their name was different or they prayed differently to the same God", said Rajak.⁶⁴ "I am happy that I have the opportunity to express my condolences, to

pay my respect to those who lost their lives, and, as Mayor, that I can send a message of understanding for the pain and agony of others, and a message for better life of our generations in future", stated Rajak.⁶⁵

"I believe this is my obligation as a human being, as well as my obligation based on the duty I perform. I am certainly obliged to express my sincere condolences to the families of victims, to pay respect to the victims and condemn the crime, whoever committed it", said Rajak.⁶⁶ Unfortunately, such examples of supranational commemorations attended by the representatives of different ethnic communities and supported by local authorities are rare in BiH, but they certainly represent a good example and guide mark as to how to relate to remembrance and how destroyed trust can be rebuilt through good commemorative practices.

Kosovo

During the war in Kosovo from 1998 to 1999, as well as during the post-war conflicts, a large number of crimes against civilians were committed. A total of 13,535 persons were killed, 10,812 of whom were Albanians.⁶⁷ The majority of crimes were committed in the spring of 1999 during the NATO bombing of FR Yugoslavia, which started in response to massive human rights violations in Kosovo. And while the beginning of the NATO bombing is commemorated in Serbia as 'the aggressors' attack, in Kosovo it marks the beginning of the fight for freedom and is celebrated every year as such. The majority of commemorations for the victims of war is held during spring, when there are many ceremonies every day, in memory of mass sufferings and of the victims, both civilians and numerous KLA soldiers who lost their lives. In 2020 and 2021, because of Covid-19 pandemic, these commemorations gathered somewhat smaller audience compared to earlier years. The majority of these commemorations are attended by the associations of victims' families, NGO representatives, local population, as well as the government officials and politicians.

While these crimes are not discussed in Serbia, a great amount of attention is paid to them in Kosovo and they represent a pillar around which collective memory of the Kosovo

society is built. This series of commemorations starts with marking a mass crime in Donji Prekaz, when the Serbian police killed Adem Jashari, KLA leader in Drenica and 58 members of his family between March 5 and 7, 1998. This event also marks the beginning of the Kosovo conflict, and as such it makes an important segment of remembrance of the war in Kosovo. At the site of suffering, large memorial complex named after Adem Jashari was built. It is probably the most important and the biggest memorial on the territory of Kosovo. At the same time, this memorial represents an important tourist attraction of Kosovo. In three days on March 5-7, a great commemorative event titled 'KLA Epopee' or 'The Night of Fire' is organised there, led by the highest state delegations. In addition to laying flowers, this event also includes military parades and many other ceremonies, not only in front of the memorial, but also in the village of Prekaz and other locations throughout Kosovo. Many statements by politicians focusing on the murdered KLA soldiers, who are celebrated as heroes, can be heard during these days, while civilian victims of this crime remain in the background, being mentioned only through the discourse of dying for the homeland and as a symbol of resistance.

Because of the pandemic, mass gatherings were not organised in 2020 and 2021. The 2021 ceremony was attended by the new Kosovo President Vjosa Osmani, who conflated the act of dying with the fight for freedom and talked about it as a form of resistance. "All those who visited the Memorial Complex in Prekaz saw that there are 59 graves there, because this is the number of people who fell for freedom during a three-day battle, which rightfully carries the epithet of the KLA epoch⁶⁸... The path we have just walked symbolises the resistance of Commander Adem Jashari and his family, which ended in February 2008, when we crowned the effort and blood of those who fought and died, making Kosovo a state."

A three-day commemoration of Adem Jashari demonstrates current commemorative practices, which are predominantly focused on heroism and fallen soldiers, putting civilian victims in the background. Such remembrance ceremonies give far more importance to the victory of the nation than to tragic suffering of individuals. Such trend has been continuously

imposed, in particular by the leading politicians and governing elites, using commemorations to also implement the memorialisation of the remembrance politics in the service of strengthening the nation. In the case of commemoration of Adem Jashari and his family, including women and children, these victims are designated as a symbol of resistance and sacrifice for the homeland, while their deaths are observed as a heroic act. Thus, this event is not presented solely as a horrible atrocity and tragedy, but is also used for strengthening national consciousness, uniting the nation and promoting sacrifice for the country as a noble and patriotic act. Therefore, the memory of a tragic event has been replaced with the memory of heroism, while the commemoration itself has national significance.

This trend of emphasising the memory of battles and soldiers who lost their lives and glorifying the war is also reflected in a large number of monuments and memorials dedicated to KLA soldiers across Kosovo, the very role of which is to transform the narrative about victims into the narrative about heroes. In the shadow of those prevailing commemorative narratives, there are many other agents of memory, in particular represented by the members of victims' families who are striving, through individual initiatives, to preserve the memory of their nearest and dearest who did not lose their lives in battles or 'heroic' events.⁶⁹ In addition to individual initiatives, there are also large commemorations dedicated to the civilian victims of war only, such as the triple commemoration for crimes committed in Suva Reka, Velika Kruša and Mala Kruša, which takes place in front of the monuments built in memory of the victims on March 25 and 26. Serbian forces killed a large number of local villagers there, including women, children and elderly, between March 25 and 27, 1999. This year (2021), besides representatives of associations and victims' families, the highest Kosovo officials, including Prime Minister Albin Kurti and President of Kosovo Vjosa Osmani attended the commemoration at all three locations. Since the remains of many of those murdered in these villages have not been found yet, they used the occasion to call for a search for the disappeared and emphasise Serbia's responsibility both for finding the remains and admitting to these crimes they called genocide.

"Concealing a crime is a crime in itself. By not allowing the opening of mass graves, by denying crimes, genocide, by not apologising and not bringing the perpetrators to justice, Serbia is committing a double crime", said Osmani.⁷⁰

In 2009, the War Crimes Panel of the District Court in Belgrade convicted several persons for the crimes in Suva Reka, mainly police officers from Suva Reka, who were directly responsible for the execution. Some of the remains of the victims from Suva Reka were found in the '13 May' suburb in Batajnica, within the Serbian Anti-Terrorist Unit's training centre. The remains of 744 persons killed in Kosovo were found there. There is no mark on this site telling that mass graves were located there. Several NGOs from Belgrade organise commemorations for Albanian victims killed in Kosovo. On that occasion, they call for the responsibility of Serbia for the crimes, as well as the need to talk openly about these atrocities and mark the locations of mass graves.⁷¹ This year, commemorating the anniversary of the crime, a museum for the Suva Reka victims was opened at a pizza place where they were murdered, thanks to the local initiative of the owner of the pizza place who managed to keep the establishment.

In spite of focusing on civilians and the innocent victims, these commemorations do not go without a reminder that these victims of war also contributed to the fight for liberation and independence, and that their sacrifice was above all in the function of the fight for freedom. Besides the discourse of victims as the victims for freedom and homeland, another characteristic of commemorative practices in Kosovo is self-victimisation, i.e. stressing their own victims and denying or disregarding victims of other ethnicity or nationality. In the period 1998-200, 2,197 Serbs and 526 Roma, Bosniaks and other non-Albanians were killed in Kosovo.⁷² For the majority of these crimes, commemorations are handled by the victims' families and local communities, while recollection of these victims is not included in the official remembrance practices in Kosovo.

In the period of July 17-25, 1998, KLA forces fought the police and military forces of Serbia and FR Yugoslavia on the territory of Orahovac municipality, when a large number of Serbian civilians were killed. July 18 is marked as the remem-

brance day of the Orahovac victims.⁷³ Regular commemorations are organised at the Orlovača cemetery in Belgrade, where the remains of most of the victims were buried. The commemoration is simultaneously held in Kosovo, too, in the village of Velika Hoča, where the monument for the Orahovac victims was built.⁷⁴ The commemoration is organised by the associations of victims' families; occasionally, the commemoration at the Orlovača cemetery is attended by NGO representatives from Belgrade.⁷⁵ In 2020, Petar Petrović, director of the Office for Kosovo and Metohija, attended the commemorative gathering in Velika Hoča and described 'suffering of the citizens of Orahovac as a paradigm of suffering of all Serbs in the Province' and demanded justice for victims and their families.⁷⁶ No one has been prosecuted for these crimes yet. The indictment against Hashim Thaçi, former Kosovo Prime Minister and President, includes, *inter alia*, crimes in the Orahovac municipality.⁷⁷

Kosovo officials do not attend commemorations for the Orahovac victims or numerous other anniversaries of the ordeals of the non-Albanian populations. One of the rare occasions when the representatives of the Republic of Kosovo paid tribute to the Serbian victims occurred on July 23, 2016 in Staro Gracko near Lipljan, where the commemoration is held for 14 harvesters killed in a field in 1999. In the centre of the village, representatives from the Kosovo region have placed a memorial plaque with the names of the victims and the inscription 'In memory of the murdered Serbs of the village of Staro Gacko 1999, victims of Shqiptar terror during harvest in July 1999'. The same plaque contains the names of the villagers killed during the NATO bombing. The then president of Kosovo Hashim Thaçi was the first Albanian official who placed flowers in front of the memorial plaque in 2016,⁷⁸ a few days before the official commemoration. On that occasion, he sent a message of solidarity with all victims and a need for bringing all the responsible to justice:

"Today we pray with pain in our hearts and once again express our sorrow for all the victims during and after the war, in all communities. Every crime must be discovered and punished. Crime is crime against whomever and by whoever it was committed."⁷⁹

Family members of the victims refused to see the Kosovo President, finding this act hypocritical since the trial for the Orahovac crime had been discontinued and the accused acquitted of all charges,⁸⁰ while head of the Staro Gracko community office Zoran Ćirković said:

"The families, including myself, refused to see Thaçi and his associates. We told him that this was not the right moment and that as long as those who ordered and who are responsible for the gravest crimes committed against Serbs in Kosovo and Metohija are not found, Thaçi is not welcome in Staro Gacko."⁸¹

In addition to paying respect to Serbian victims in Staro Gacko, in 2016 Thaçi also laid flowers at the monument built in memory of the Serbian boys killed in Goraždevac, sending similar message:

"Today I have placed a wreath at this monument in memory of the criminal attack against young people from the village of Goraždevac 14 years ago, when two young men were killed and four others wounded. Right to life is a fundamental right for all. This right should also apply to nearly 400 Albanian children under 15 who were killed by the state of Serbia", said Thaçi, underlining that "these children were killed by a criminal hand, but not by the state."⁸²

Presence of the highest Kosovo officials at the commemorations for the victims of Serbian nationality is not frequent. Also, it is accompanied by strong disapproval both by the victims' families and local Serbian community, and by the Kosovo public which considers that by such an act, the KLA is declared terrorist.⁸³ This demonstrates unwillingness of both communities to accept the victims of 'others', as well as confrontation in the field of memory, where emphasising the sufferings of one side only and denying the crimes committed by compatriots prevail. Statements of governing politicians at the commemorations, where the other side is demonised, while the responsibility for the crimes committed is imposed on the nations as a whole certainly do not contribute to reconciliation and the establishment of common memory of the conflicts. Such narrative of dehumanising the 'other' is supported by the inscriptions on the monuments and memorial plaques built in memory of the victims of war on both Albanian and Serbian sides, which

often emphasise 'genocide', 'terrorists' and other antagonisms, while particularly emphasising both the victims' and perpetrators' ethnicity. What is also missing from the commemorative practices in Kosovo is a commemoration of women victims of war, in particular women victims of sexual violence.

In 2014 Kosovo passed a law recognising the status of victim of war for all victims of sexual violence and enabling the right to reparations to be exercised. However, these victims are mostly stigmatised in society and sexual violence in the war is rarely discussed.⁸⁴ Such situation is reflected in the field of remembrance, too, and commemorations dedicated to these victims are not organised. Initiatives for changing such situation have appeared in recent years; thus, in 2020 the then MP Saranda Bogujevci, herself a victim of the crime in Podujevo,⁸⁵ proposed that the Remembrance Day of Victims of Sexual Violence in Kosovo⁸⁶ should be set, but this proposal is still at the level of initiative. In 2015, the first monument of women in Kosovo was built in the centre of Pristina, dedicated to the sacrifice and contribution of the Kosovo women during the 1998–1999 war, called 'Heroine'. The monument consists of 20,000 needles that are supposed to symbolise 20,000 raped women in Kosovo.⁸⁷ Still, in spite of the monument and the law recognising victims of sexual violence, these victims, like many other victims from minority communities, remain in the shadow of the prevailing patterns of one-dimensional memory. Within such concept, commemorations have a role to build public memory and tradition out of one-sided and ethnocentric memory from which all those victims who cannot be used for political exploitation are excluded.

Montenegro

Montenegro was an integral part of SFRY and then of the Federal Republic of Yugoslavia during the 1990s wars. It actively participated in many military actions, both within police and military forces, and through many individuals who went to the battlefields across former Yugoslavia as volunteers. There was a total of seven trials for war crimes committed on the territory of Montenegro before Montenegrin courts.⁸⁸ Montenegrin public is mainly ignorant about these and other crimes and does not

understand the role of Montenegro in the 1990s wars.⁸⁹ In accordance with underdeveloped memory of the conflicts from the past in Montenegro, commemorative practices in memory of the victims and violent events from this period are underdeveloped, too. The majority of existing commemorations that remind of the role and responsibility of Montenegro for crimes are unofficial and organised by various associations and victims' families.

One of such 'unofficial' commemorations is marking the anniversary of the Deportation of Refugees held on May 25. This event refers to the deportation of at least 66 Muslims who, running away from the war in BiH, tried to find refuge in Montenegro in 1992. In the course of two days, between May 25 and 27, they were unlawfully arrested and forcefully deported back to BiH, where they were delivered to the Bosnian Serbs' army. The majority of them were subsequently killed, while only ten survived.⁹⁰ In addition, 33 Serbian refugees from BiH were also arrested and deported to Republika Srpska for forced mobilisation. Judgments in Montenegro, as well as those brought by The Hague Tribunal, have confirmed that the refugees were unlawfully arrested and Montenegro paid compensation to the victims' families. However, nine accused Montenegrin police officers were acquitted of war crime charges in 2011.⁹¹

Since 2010, the commemoration has been organised by NGOs and victims' families in front of the building of the Security Centre in Herceg Novi, where the refugees were taken after being arrested.⁹² In recent years, a symbolic ceremony of placing flowers has been attended by the representatives of some political parties – URA and Social Democratic Party from Herceg Novi and Kotor's Democrats. Although government officials and representatives of the governing party have not attended the event so far, the head of the Herceg Novi Security Centre Goran Banićević came to the commemoration for the first time in 2020.⁹³ This can be seen as progress and an attempt of the part of the police to face its own past. On that occasion, the representative of the Council for Civilian Control of Police Aleksandar Zeković pointed out the importance of nurturing the culture of remembrance:

"Nurturing the culture of remembrance is really important. What is worrying is that local governments were changing

in Herceg Novi, but almost all of them had the same attitude towards this crime. I am using this opportunity, on behalf of the civilian control of the police, to call on local authorities to support earlier initiatives to build a dignified monument in this place in order to nurture the culture of remembrance, and for generations of our citizens to pay respect to innocent people who were killed only because they had different names.”⁹⁴

One of the initiatives resulting from these commemorations is a request to declare May 27 Remembrance Day of the Victims of Deportation of Refugees, and to build a memorial in Herceg Novi which would serve as a warning that such crime must not happen ever again.

“We have shown again this year that we will not allow the victims of this crime to be forgotten, that we demand that individual criminal responsibility should be established and we demand a decent memorial for the victims”.⁹⁵

Although Montenegrin authorities have made some promises about building a memorial, this has not happened. One of the demands of an NGO group is that the Montenegrin police should apologise to the victims' families for unlawful arrest of the refugees and thus take responsibility for the crime committed; however, this demand has not been fulfilled either.

Deportations of refugees represent one of the larger crimes of the Montenegrin authorities against civilians during the 1990s armed conflicts. By avoiding official commemorations of this event and the monuments for the victims to be built, Montenegro in effect avoids to take responsibility for this crime and publicly recognise the victims. Such behaviour of Montenegrin institutions towards the crimes committed on its territory was also observed in the EU Progress Report as one of the obstacles for Montenegrin accession to EU.⁹⁶

There are also many other examples of not commemorating important anniversaries of mass atrocities against civilians and war crimes, which remain marginalised and beaten into oblivion in Montenegrin society. One of such examples is the Morinj camp (Morinj Collection Centre) near Kotor, where around 270 Croats were imprisoned, including civilians and soldiers from the Dubrovnik frontline, from October 1991 to August 1992.⁹⁷ Several individuals, Army members, were convicted

by Montenegrin courts for this crime and inhuman treatment of prisoners,⁹⁸ while Montenegro has brought 154 decisions to compensate victims of the camp so far. In spite of prosecution and reparations, several Montenegrin NGOs believe that justice has not been served, nor that the Montenegrin society has dealt with this crime.⁹⁹ There are no official commemorations organised in memory of this crime. A Kotor-based NGO Centre for Women's and Peace Education ANIMA initiated the building of a memorial at this site.¹⁰⁰ This NGO is the only one to hold regular commemorations and various street actions in the centre of Kotor in memory of the victims on October 3, the day when the camp was formed.¹⁰¹ At the commemoration, representatives of this NGO repeated their request for marking this site and said:

"The Government, as well as the Kotor municipality, must do more and make the Morinj camp more visible, mark this crime scene, and pay respect to the victims, in order to make what was happening in Kotor during the war known. If there is silence around shameful acts and operation of the Morinj Camp, it is not possible to talk about justice and peaceful coexistence in Montenegro. Nor about peace in Kotor and the Bay of Kotor."¹⁰²

On October 3, 2021, Interior Ministers of Croatia and Montenegro Gordan Grlić Radman and Đorđe Radulović visited together a location on which the Yugoslav People's Army prison camp was situated 30 years ago, where around 270 prisoners from the Dubrovnik battlefield were tortured from October 1991 to August 1992. At the moment, this is the only positive gesture on the part of government officials with regard to the Morinj prison camp, although civil society organisations demanded, in addition to this gesture, that this site should be permanently memorialised.¹⁰³

A commemoration which also demonstrates the division of the Montenegrin society and an attempt of 'oblivion' is the commemoration in memory of the victims of the NATO bombing in Montenegro. Officially, the beginning of the NATO bombing of Montenegro, which was part of FR Yugoslavia at the time, is not commemorated, especially after Montenegro had become a permanent NATO member. One of the places which suffered most during the bombing is the village of Murino,

where six persons, including three children, were killed on April 30. The monument for the victims was built in the village and the main square is renamed into the 'Square of NATO Victims'. During his visit to Montenegro in 2015, NATO Secretary General expressed his regret about this event.¹⁰⁴ Regular commemorations for the victims of bombing organised by the Serbian Orthodox Church and various Serbian associations are regular in the village. Montenegrin officials do not attend the commemoration, releasing various communications reminding of the bombing instead. What can be seen in these statements is the distancing from NATO bombing and a lack of direct condemnation. Thus, in 2019, Montenegrin Prime Minister at the time, Duško Marković said:

"Montenegro neither wanted nor caused the 1999 NATO intervention. At that time, Montenegro was part of another state and part of a system in which it had no control over developments surrounding it."¹⁰⁵

On the other hand, representatives of Serbian organisations in Montenegro, when commemorating this anniversary, send messages similar to those that could be heard in Serbia, reminding of heroism and defence of the country:

"We proudly state that our people and our army courageously stood up in defence of the country. A new generation of heroes grew up in that battle, to the pride of our people and their glorious history."¹⁰⁶

A slightly different message was sent this year (2021) by the highest state officials. Thus, the new Prime Minister Zdravko Krivokapić put solidarity with victims into the focus of this year's anniversary:

"Today we remember our victims with sorrow and most sincerely share the pain with the families that lost their loved ones in the NATO bombing of FRY. Twenty-two years ago, we, as society and state, lost our citizens who would have been our striking creative, progressive and reconstructive power today. As a parent, as a human being, as Prime Minister and as a citizen who feels all the pain of my kinsfolk, I bow to the innocent victims."¹⁰⁷

In addition to unofficial commemorations for the victims of NATO bombing in Montenegro, as well as various conflicting

messages sent therefrom, which mainly put victims into the background, victims of bombing and their families are deprived of their rights because of the impossibility to obtain reparations and adequate compensation for the pain and damage suffered, too. Montenegrin judiciary rejected the majority of indictments, thus once again demonstrating official Montenegrin position with regard to this event and non-recognition of victims.

One of the rare monuments for victims from the minority communities in Montenegro is a monument dedicated to the civilians abducted from the Belgrade-Bar train in Štrpci in 1992.¹⁰⁸ As the victims of this crime were mainly Bosniaks from Serbia and Montenegro, regular commemorations are organised in both countries on the anniversary of the crime, February 27. The monument in Bijelo Polje, symbolically named 'An Hour of Life' was built by the Bijelo Polje municipality in 2016, on the anniversary of the crime. The names of all the victims of the abduction are inscribed on it. The commemoration in front of the memorial is regularly attended by the victims' families, local municipal leaders, representatives of Bosniak political parties in Montenegro, representatives of the Montenegrin Islamic community, as well as by the citizens of Bijelo Polje. In 2019, the then Prime Minister Duško Marković also attended the commemoration.¹⁰⁹

Commemoration for the victims of abduction in Štrpci is regularly held in Podgorica, too, in the Pobrežje park, in front of the monument built in memory of all civilian victims of wars in the former Yugoslavia. This commemoration is also attended only by the victims' families, NGO representatives and representatives of the local Bosniak community. Montenegrin officials have not attended the commemoration of this anniversary so far. The messages jointly sent from these places refer in particular to the need to end court proceedings in Serbia and BiH, as well as the need to talk openly about these crimes in Montenegro:

"What has been happening to us with various fascist messages recently, and with glorification of war criminals, just goes to show that a new message is communicating the evil happening to us. Families of the abducted have been left alone for years, left to their own devices. Twenty eight years later it is

difficult to trust anyone and anything, but today, we once again call on the institutions of the state of Montenegro, as well as the institutions of international community, to consider what was happening to us in a more attentive way, so that we can learn moral from it and build a more normal future.”¹¹⁰

The existing remembrance practices in Montenegro speak of the absence of institutional support for the dealing with the past process, and a lack of political will to recognise all the victims of the 1990s wars and properly mark all sites of suffering. Commemorations that are organised are part of individual initiatives of NGOs, victims' families and representatives of minority communities attempting to preserve memory of these conflicts and their victims in the public discourse, and as such they are the only instrument against oblivion.

Instead of Conclusion

When we talk about remembrance of the 1990s armed conflicts on the territory of the Former Yugoslavia, what we have in mind are primarily atrocities, mass murders of civilians, prison camps and other grave human rights violations. One of the memories of this period which remains neglected and completely unknown to the younger generations is the memory of peace activists and people who were actively resisting the war in those years. Peace initiatives were present in all former Yugoslavia countries. This includes both organised groups and networks of associations, and individuals who rose up independently against the war and refused to take part in murders and crimes. Unfortunately, the remembrance of these people is today mostly reduced to narrow activist circles; there are no memorials for these events, while commemorations of important events that symbolise resistance to the war are not organised nor are they part of public memory. There are many important dates that could be marked in the region in relation to peace initiatives, for example, the action 'Candles for All Those Killed in the War' in front of the Presidential Office in Belgrade, which started on October 8, 1991 and lasted for five months, until April 22, 1992, when an anti-war concert took place at the Republic Square in Belgrade. The concert, titled 'SOS for Peace: Don't Count on Us', gathered the audience of 55.000. Or May 31, 1992, when the 'Black Ribbon' action was organised in Belgrade against the war in BiH, gathering a large number of NGOs, political parties and individuals.¹¹¹ Similar actions were organised in Kosovo, too, beginning with the action 'Stop the Violence', when thousands of women, standing in silence for an hour,

participated in the anti-war protest, and many other actions through which people clearly distanced themselves from the politics of war. Preserving the memory of these events through commemorative actions as well is important because it speaks of a counterbalance to the war which was present during these years and loudly opposed destruction, and in the context of building the culture of peace, it constitutes an important segment of historical memory.

One of the rare examples of preserving the memory of people who opposed the war is the commemoration of Srđan Aleksić, a young man from Trebinje. He was brutally beaten when he tried to defend his Bosniak friend who was abused and beaten by the Republika Srpska Army soldiers in the centre of the town, in front of many passers-by. Srđan Aleksić died of injuries sustained on January 27, 1993 and that day is marked as the remembrance day of this event. Commemorations are organised on several locations in Bosnia and Herzegovina, Serbia, and Montenegro, being one of the rare commemorative events taking place across the region. Many streets and squares in towns across the former Yugoslavia carry his name, including Sarajevo, Novi Sad, Pančevo, Novi Pazar, and Podgorica, while Srđan Aleksić has become a symbol of anti-war resistance, courage and humanity in the region. Trebinje still does not have a memorial marking this event and the commemoration is held at the cemetery where Srđan Aleksić was buried. The commemoration is attended by his family and friends, as well as by the representatives of the town of Trebinje. Commemorations in memory of Srđan Aleksić are regularly organised in Serbia, as well, and include placing flowers on memorials, as well as media communications. In 2012, the then President of Serbia Boris Tadić posthumously decorated Srđan Aleksić with the Miloš Obilić medal; on the anniversary of his death in 2016, the plate with the name of the street named after him in Belgrade was opened by the City representative Goran Vesić.¹¹² A city square in Novi Pazar was named after Srđan Aleksić and a plaque with his name was placed there, where flowers are brought every 27 January. This year (2021), Mayor of Novi Pazar said on that occasion:

“A young man such as Srđan Aleksić must be a role model for young people and future generations. For almost 30 years

he has been teaching us that in the times of temptations, hardship and injustice, it is important to be human. Aleksić will be remembered forever as a symbol of courage, selflessness and heroism and he will certainly be a lasting message of a bright example of empathy with a fellow human in need."¹¹³ In Pančevo, a memorial plaque dedicated to Srđan Aleksić was placed in a passage carrying his name, at the initiative of the local NGO Civic Action Pančevo. The message is inscribed on the plaque: 'Hero is the one who gives his life for the highest meaning of life'. Regular commemorations are organised there by civil society activists on this location, too.¹¹⁴

Similarly in Montenegro, in 2013, Podgorica got 'Srđan Aleksić Boulevard', opened by the then Mayor in a special commemorative ceremony; regular commemorations are held there, mainly by the Montenegrin civil society.¹¹⁵

Preserving memory of Srđan Aleksić is a rare example of commemorations where narratives of humanity and solidarity with others prevail. Although there are many similar examples in the region, they mainly remain at the level of individual memory. Some of these stories briefly attract public attention and recognition, but are absent from public memory practices in the long run. Such is the case with the commemoration of Toma Buzov, retired officer of former Yugoslav People's Army, who found himself among the 20 abducted people from the Belgrade-Bar train in Štrpci on February 27, 1992. The majority of the abducted were killed for being Bosniaks, and Tomo Buzov because he openly stood up against the maltreatment of passengers and gave his life in order to save a 17-year old boy who was also supposed to be taken out because he was Bosniak. Although the anniversary of the abduction in Štrpci is regularly commemorated in Serbia, Montenegro and BiH, the story of Tomo Buzov is not particularly emphasised. In 2016, a memorial plaque dedicated to this man and his courage was placed on the building where he lived in Belgrade. The plaque contains a message: 'In memory of humanity and courage of a man who lived at this address'. The memorial plaque was placed by the Novi Beograd municipality, and municipal president Aleksandar Šapić said on that occasion:

"The least Novi Beograd municipality could do to repay Tomo Buzov was to place this memorial plaque. Captain Tomo

Buzov deserves much more, because his act from more than twenty years ago is something that was not usual during those unfortunate years. He would have been with us today hadn't he tried to prevent something that couldn't be prevented, and was killed with those twenty unfortunate Bosniaks. We have filed an initiative to the City to name a street after him and to mark his act in other ways."¹¹⁶

After the placing of the plaque, there have not been any other initiatives or regular commemorations on the anniversary of Tomo Buzov's murder, either in Serbia or in other countries in the region where the anniversary of the abduction in Štrpcí is commemorated. Commemorative culture in the region should certainly include such commemorations into public discourse, so that memories of 'heroes of the peace' also become part of collective memory and established historical memory.

Simultaneously with the official, state commemorations in the region, often in the service of governing ethno-nationalist politics, whose main characteristics are selectivity and exclusiveness in the context of events and victims those services include, numerous commemorative initiatives also take place that fill in various 'gaps' in the memory of the 1990s. The main characteristic of such initiatives is inclusive approach to memory, i.e. inclusion of a broader field of memory of past conflicts and understanding memory as a dynamic process, which also implies critical attitude towards the past, as well as active dialogue about the conflicts. These initiatives mostly come from civil society, which mainly means NGOs, but also veterans' associations, victims' associations and associations of the victims' families.

These associations constitute an important segment of the TJ process in the region, both in terms of research and documenting the 1990s conflicts they conduct and in terms of numerous initiatives for marking the sites of memory and suffering and, in particular, public commemorative actions reminding the public of past events. In 2020, Dutch peace organisation PAX mapped organisations, initiatives and projects in the region that are primarily focused on dealing with the past, memorialisation and commemorative activism. The Pax's Report mentions civil society as an important agent of preserv-

ing memory of the 1990s conflicts for the very reason of their inclusive approach to the memory practices that put focus on those stories, people and events that remain marginalised and suppressed in the official field.

One of the characteristics of commemorative practices implemented by informal groups and various associations is also that they break the ethnic and national limits, focusing exclusively on victims, regardless of what group they belong. Peace organisation Centre for Nonviolent Action has been working for years on various programmes with veterans' associations from BiH, Serbia and Croatia. One of their joint actions includes visits to commemorations across the region paying respect to all the victims of the 1990s wars. One such commemoration which is attended by veterans from the region takes place in Grabovica, BiH, dedicated to the anniversary of the crime of September 8 and 9, 1993, when many civilians, mostly Bosnian Croats from that place were killed.¹¹⁷ Five members of the BiH Army were convicted of this crime. The commemoration is also attended by former members of the BiH Army, as well as of Republika Srpska Army, Yugoslav Army and Croatian Defence Council. One BiH Army veteran said on that occasion:

“We came here with the intent to pay tribute to murdered civilians with a message that we feel regret for all the victims, for every life. As a former member of the BiH Army, it grieves me particularly today when I know that this crime was committed by persons who wore the same hash marks on their uniforms as I did. The killing of innocent civilians could not be justified, especially in light of the knowledge that families are still searching for 17 bodies of their loved ones. We cannot turn back time and right some wrongs, but we wish to show that, despite all differences, we can remember all victims together, pay respect to them together and build a more just society.”¹¹⁸

Veterans from the region also visit commemorations in Serbia. Thus, on February 27, 2020, former soldiers of the BiH Army, Republika Srpska Army, Croatian Defence Council, Croatian Army and Yugoslav Army attended the anniversary of the Štrpci abduction in Prijepolje. They called on the authorities to put additional effort into finding the remains of the victims and sent a message that they came to the event in the capacity

of peace builders and that, as people who directly participated in the war, they had a particular place in building trust and the culture of peace.¹¹⁹ Such commemorative gatherings have enormous potential and significance in the reconciliation process and a clear message is sent from them – that all victims are equal and that every crime should be condemned. This may be the reason why such events do not attract more media attention, so such messages have difficulty to reach broader public, for which reason their impact is limited to local communities and activist networks. Still, inclusive commemorative gatherings represent good practical examples of how to transform the existing public memory practices.

Recommendations for Improving Commemorative Practices

According to the experiences of the existing commemorative practices in the region, it may be concluded that the main characteristics of these commemorations are:

- 1. Selectivity**, i.e. choosing to commemorate only the events that can be used for political and nationalist purposes of a certain community/nation, as well as ignoring commemorations or remembrance of the suffering of members of other ethnic, national, religious and minority communities.
- 2. Ethnocentrism**, i.e. focusing on commemorative practices related only to the crimes and massive sufferings from the 1990s wars committed by members of other ethnic communities, and division of victims according to their ethnicity.
- 3. Politicisation**, i.e. the use of commemorations for political and nationalist purposes, also reflected in the accompanying rhetoric at commemorative events which often deepens the existing conflicts and divisions and which is directed exclusively at the 'enemies', as well as in the state commemoration of only the events related to battles, soldiers who lost their lives and 'hero' victims.
- 4. Victims as 'heroes'**, i.e. predominance of the narrative about 'hero' victims who gave their lives for the homeland and nation, where commemorative events related to the memory of the fallen soldiers and battles prevail, excluding memory of civilian victims of war.
- 5. Denial**, i.e. negating or publicly disregarding many events

from the 1990s wars which speak of mass atrocities against the civilian population, and intentionally leaving out such narratives from official commemorative practices. This refers in particular to the killing of civilians and the crimes in which the state or individuals belonging to government structures participated.

6. **Gender insensitivity**, i.e. leaving out from official memory practices women victims of war who suffered sexual violence and deepening the existing stigmatisation of such victims.
7. **Marginalisation**, i.e. exclusion from public and media space of numerous commemorative initiatives in memory of all victims regardless of their ethnicity, nationality or religion. Such initiatives mostly come from civil society organisations, are not part of the official memory practices and remain unknown to broader public.
8. **Absence of commemoration** of peace activists and individuals who actively resisted the war.

In order to enhance the process of commemoration in the region and bring back purpose to the commemorative practices as part of the TJ mechanism in terms of contributing to reconciliation and ensuring non-repetition of the conflict, it is recommended that the following criteria should become part of official memory practices.

1. **Inclusiveness** – Opening commemorative practices towards minority communities, marginalised groups and other ethnic, national and religious communities.
2. **Supranationality** – Abandoning ethno-nationalist narratives in commemorative practices; solidarity with all victims regardless of their nationality and ethnicity.
3. **Devictimisation** – Change in the governing paradigm of the ordeals of one's own nation only and denial of the ordeals of others, to be reflected in commemorative practices through commemorations for all victims.
4. **Depoliticisation** – Putting stop to the political instrumentalisation of commemorations and the use of commemorative practices for achieving nationalist agendas of the political elites and strengthening national consciousness.

5. **Gender equality** – Development of a gender-sensitive framework for commemorations, i.e. putting special emphasis on the commemoration of women victims of war and ensuring greater visibility through the commemoration of victims of sexual violence.
6. **Focus on victims** – Putting civilian victims of war into the focus of commemorative practices instead of ‘hero’ victims, soldiers and battles. Stopping the practice of heroisation of victims.
7. **Dialogue** – Opening the dialogue about the past among different and opposing groups, as well as among the representatives of civil society and government sector about the manners and contents of commemorations.
8. **Solidarity** – Providing support and larger public and media space to local and individual initiatives in organising commemorations.
9. **Networking** – Creating a broader regional network of organisations, individuals, different formal and informal associations and initiatives dedicated to preserving remembrance practices in the region.
10. **Responsibility** – Accepting responsibility for the crimes committed by one’s own people and commemoration of such events, i.e. of the sufferings of members of other ethnic communities, as well as stopping the glorification and heroisation of military and police officers responsible for crimes.
11. **Co-operation** – Inclusion of civil society into government commemoration and vice versa, as well as stronger co-operation between the government and NGOs in the area of commemoration.
12. **Pacification** – Usage of commemorative practice for building the culture of peace and preventing the recurrence of violence instead of maintaining conflict and the state of ‘frozen’ conflict among previously conflicted sides. In that respect, narratives that should accompany commemorations should not put the main emphasis on enemies and war criminals and the rhetoric of conflict and division, but rather on victims.

13. **Peace commemorations** – Introducing the events, initiatives and individuals who were putting resistance to violence and conflicts during the 1990s into regular memory practices and commemorations.

Endnotes

- 1 What is Transitional Justice, International Centre for Transitional Justice, 2009: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf>
- 2 UN Report A/HRC/45/45 “Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice”, UNCHR, 2020, p. 5: <https://undocs.org/A/HRC/45/45>
- 3 Ibid, p. 6;
- 4 Marijana Toma, “Suočavanje sa prošlošću u Srbiji”, Remar-ker, 18.12.2019:<https://remarker.media/drustvo/suocavanje-sa-prosloscu-u-srbiji/>
- 5 Kennell, Šuljigoj, Lesjak, “Dark Events: Commemo-ration and collective memory in the Former Yu-goslavia”, 2018, p.5, p.12: https://gala.gre.ac.uk/id/eprint/21925/7/21925%20KENNELL_Dark_Events_Commemoration_and_Collective_Memory_2018.pdf
- 6 UN Resolution 2005/35 on Basic Principles and Guideli-nes on the Right to Remedy and Reparation for Victims of Gross Violation of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, <https://www.refworld.org/docid/3deb2ca54.html>
- 7 Ibid, p. 10.
- 8 UN Report A/HRC/45/45 “Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transi-

- tional justice", UNCHR, 2020, p.6: <https://undocs.org/A/HRC/45/45>
- 9 Calendar of commemorating historical events related to Serbia's liberation wars, Ministry of Labour, Employment, Veteran and Social Affairs: <https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/kalendar-obelezavanja-istorijskih-doga-djaja-oslobodilackih-ratova-srbije>
- 10 Ivan Čolović, "Vila sa Košara", Peščanik, 23.10.2019: <https://pescanik.net/vila-sa-kosara/>
- 11 For details on media representations of the Battle of Košare, see: Centre for Public History, "Battle of Košare as a Site of Memory", 2020: <https://www.cpi.rs/projekat/7/BEOGRAD>
- 12 Article by Marko Đurić, Director of the Office for Kosovo and Metohija, published in the Večernje novosti Daily "Košare su srpski Termopili", Office for Kosovo and Metohija, 9.4.2019: <http://www.kim.gov.rs/lat/v3126.php>
- 13 "Akademija povodom 20 godina od bitke na Košarama; Vučić: Vi ste najbolji deo Srbije", Blic, 14.6.2019: <https://www.blic.rs/vesti/politika/secanje-akademija-povo-dom-20-godina-od-bitke-na-kosarama-vucic-vi-ste-naj-bolji-deo/3htzj8e>
- 14 "Na današnji dan počela je bitka za karaulu Košare – simbol natčovečanske odbrane Srbije", RTS, 9.4.2021: <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4327724/kosare-bitka-godisnjica-srbija-kosovo.html>
- 15 "Otkrivena spomen ploča u znak sećanja na heroje sa Košara", Niške vesti, 9.4.2021: https://niskevesti.rs/otkrivena-spomen-ploca-u-znak-secanja-na-heroje-sa-kosara/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=otkrivena-spomen-ploca-u-znak-secanja-na-heroje-sa-kosara
- 16 Ibid.
- 17 Humanitarian Law Centre, "754 victims of NATO bombing", 23.3.2018: <http://www.hlc-rdc.org/?p=34890&language=de>
- 18 22. godine od bitke za Košare: Jedna bitka, dva narativa, KOSSEV, 9.4.2021: <https://kossev.info/22-godine-od-bitke-za-kosare-jedna-bitka-dva-narativa>

- ke-za-kosare-jedna-bitka-dva-narativa/;
- 19 Humanitarian Law Centre, DOSSIER: Camps for Croats in Serbia, 2020: http://hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2020/11/Dosije_Logori_za_Hrvate_u_Srbiji-eng.pdf
- 20 Dinko Gruhonjić, "Srbi protiv spomenika Hrvatima", DW Srpski, 24.9.2009: <https://www.dw.com/bs/srbi-protiv-spomenika-hrvatima/a-4718392>
- 21 "Prvi put srbijanski dužnosnik primio vukovarske logoraše i branitelje", Večernji list, 12.5.2016: <https://www.vecernji.hr/vijesti/vukovarski-logorasi-kod-vucica-1098896>
- 22 "Oboležiti „logore“ za Hrvate na godišnjicu pada Vukovara", Danas, 18.11.2011: <https://www.danas.rs/drustvo/oboleziti-logore-za-hrvate-na-godisnjicu-pada-vukovara/>
- 23 Oboležena 28. Godišnjica zločina u Štrpcima, REKOM, 27.2.2021: <https://www.recom.link/bhsc/obolezena-godisnjica-zlocina-u-strpcima/>;
- 24 Law on the Rights of War Veterans, Disabled War Veterans, Civilian Invalids of War and Their Families Members, 5.3.2020: <https://www.propisi.net/zakon-o-pravima-boraca-vojnih-invalida-civilnih-invalida-rata-i-clanova-njihovih-porodica/>
- 25 Ibid, art. 22.
- 26 "Peticiju koju je Centar za zaštitu ljudskih prava i toleranciju - Polimlje pokrenuo u martu 2018. godine je potpisalo više od 50 udruženja: Zajedno su ubijeni, zajedno neka počivaju", RSE, 19.3.2018: <https://www.slobodnaevropa.org/a/spomenik-zrtve-strpci/29108594.html>
- 27 "28 godina od zločina u Štrpcima: Ne ponovilo se, nikad nikome", Polimlje, 27.2.2021: <https://www.listpolimlje.info/index.php/drustvo/4535-28-g-djin-dj-zl-cin-u-rpci-n-pn-vil-s-ni-dj-ni>
- 28 "Prijepolje ne zaboravlja zločin, obeležena godišnjica otmice u Štrpcima", PP media, 27.2.2021: <https://ppmedia.rs/prijepolje-ne-zaboravlja-zlocin-obelezena-godisnjica-otmice-u-strpcima/>
- 29 Ibid.
- 30 "SDP: Zločin u Štrpcima i posle 28 godina podseća i opominje koliko su strašna stradanja nedužnih i ne-

- vinih ljudi”, RTV Novi Pazar, 27.2.2021: <https://rtvnp.rs/2021/02/27/sdp-zlocin-u-strpcima-i-posle-28-godina-podseca-i-opominje-koliko-su-strasna-stradanja-neduznih-i-nevinih-ljudi/99133>
- ³¹ “Tandir u Skupštini o Štrpcima i Sjeverinu – Kazniti zločince, obeštetiti porodice žrtava”, SANA Press, 25.2.2021: <https://sanapress.info/2021/02/25/tandir-u-skupstini-o-strpcima-i-sjeverinu-kazniti-zlocince-obestetiti-porodice-zrtava/>
- ³² War of Memories. Research of the Sites of Suffering and Memories of War in BiH, Centre for Nonviolent Action (CNA Beograd-Sarajevo), 2016, p. 32: https://nenasilje.org/publikacije/pdf/Rat_sjecanja.pdf
- ³³ Ibid, p. 33.
- ³⁴ Ibid.
- ³⁵ Ibid, p. 30.
- ³⁶ “Events, narratives and interpretations: Prijedor Case”, Adis Hukanović in: Between Memory, Denial and Oblivion: Three Case Studies of Remembrance Culture in BiH 20 Years after the War, FES Sarajevo, 2015, p. 24: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>
- ³⁷ Ibid, p. 15.
- ³⁸ Ibid.
- ³⁹ Ibid, p. 13.
- ⁴⁰ Zdravko Ljubas, “Povratnički život u Prijedoru uz političke i etničke podjele”, DW, 21.3.2016: <https://www.dw.com/bs/povratni%C4%8Dki-%C5%BEivot-u-prijedoru-uz-politi%C4%8Dke-i-etni%C4%8Dke-podjele/a-19130261>
- ⁴¹ Persons convicted by ICTY: Milomir Stakić; Radoslav Brđanin; Momčilo Krajišnik; Predrag Banović; case Kvočka et al. (Miroslav Kvočka, Dragoljub Prćač, Milojica Kos, Mlađo Radić i Zoran Žigić); Darko Mrđa; Biljana Plavšić; case Sikirica et al. (Duško Sikirica, Damir Došen, Dragan Kolundžija); Duško Tadić; Mićo Stanišić and Stojan Župljanin; Radovan Karadžić (sentenced to life imprisonment before the International Residual Mechanism for Criminal Tribunals in 2019); Judgement list available at: <https://www.icty.org/en/cases/judgement-list>
- ⁴² “Prijedor: Sećanje na dan kad su ulice bile krvave”, Ve-

- černje novosti, 31.5.2017: https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/republika_srpska/aktuelno.655.html:668194-Prijedor-Secanje-na-dan-kad-su-ulice-bile-krvave
- 43 "Events, narratives and interpretations: Prijedor Case", Adis Hukanović in: Between Memory, Denial and Oblivion: Three Case Studies of Remembrance Culture in BiH 20 Years after the War, FES Sarajevo, 2015, p. 22: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>
- 44 Prijedor, Memorial to fallen RS (Republika Srpska) soldiers from Trnopolje, Centre for Nonviolent Action, 5.4.2013: <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-obiljezje-palim-borcima-rs-iz-trnopolja/>
- 45 "Obilježena 25. godišnjica formiranja logora Trnopolje", Kozarac.eu, 26.5.2017: <https://www.kozarac.eu/index.php/tune-obavijesti/2397-tuna-obavjest>
- 46 "Jedna grupa Prijedorčana je tamo, zajedno sa svojim priateljima iz Beograda napravila spomen-ploču na kojoj piše 'da se nikad ne ponovi – Omarska 1992.' i dole su napisali 'komšije'", naveo je Duratović in: Omarska: Postavljena spomen-ploča od Srba iz Prijedora koji žive u Beogradu, N1 BiH, 6.8.2019: <https://ba.n1info.com/vijesti/a361183-omarska-postavljena-spomen-ploca-od-srba-iz-prijedora-koji-zive-u-beogradu/>
- 47 Prijedor, Keraterm Memorial Plaque, Centre for Nonviolent Action, 5.4.2013: <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-ploca-logor-keraterm/>
- 48 "Events, narratives and interpretations: Prijedor Case", Adis Hukanović in: Between Memory, Denial and Oblivion: Three Case Studies of Remembrance Culture in BiH 20 Years after the War, FES Sarajevo, 2015, p. 60: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>
- 49 Ibid, p. 64.
- 50 "When Goran Zorić, Nikola Kuridža, Nikolija Matić, Zoran Vučkovac, Branko Ćulibrk took the megaphone in order to present victims' requests to Mayer Pavić, it was for the first time in a local community that young people from, conditionally speaking, one national community led the protest for the rights of victims from other national communities. Not only in Prijedor, but anywhere in Bosnia

- and Herzegovina". According to Refik Hodžić, "A Letter from Prijedor", Remarker, 15.4.2020: <https://remarker.media/suocavanje/pismo-iz-prijedora/>
- 51 Ibid.
- 52 "Events, narratives and interpretations: Prijedor Case", Adis Hukanović in: Between Memory, Denial and Oblivion: Three Case Studies of Remembrance Culture in BiH 20 Years after the War, FES Sarajevo, 2015, p. 35: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>
- 53 "Josipović I Dodik se poklonili ubijenim Bošnjacima", Kozarac.ba, 31.5.2010: <https://kozarac.ba/2010/05/31/4619-894-josipovic-i-dodik-se-poklonili-ubijenim-bosnjacima/>
- 54 Ibid.
- 55 Ratni zločin na Kazanima: Presude, UDIK, 2016: <http://www.udik.org/sarajevo/wp-content/uploads/2016/10/Ratni-zlo%C4%8Din-na-Kazanima.pdf>
- 56 "Sarajevo's Most Known Public Secret": Dealing with Caco, Kazani and crimes committed against Serbs in besieged Sarajevo, from the war until 2015, Nicolas Moll, FES Sarajevo, 2015, p. 43: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf>
- 57 Ibid, p. 20.
- 58 "Izetbegović na Kazanima: Nosio sam osjećaj duga", RSE, 13.6.2016: <https://www.slobodnaevropa.org/a/izetbegovic-na-kazanima-nosio-sam-osjecaj-duga/27795310.html>
- 59 "Sarajevo's Most Known Public Secret": Dealing with Caco, Kazani and crimes committed against Serbs in besieged Sarajevo, from the war until 2015, Nicolas Moll, FES Sarajevo, 2015, p. 22: <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf>
- 60 "Zelene beretke odale počast Caci u vrijeme obilježavanja zločina na Kazanima", Buka, 26.10.2021: <https://www.6yka.com/novosti/zelene-beretke-odale-podcast-caci-u-vrijeme-obiljezavanja-zlocina-na-kazanima>
- 61 "Godišnjica zločina na Kazanima u Sarajevu; samo dan kasnije Mušan Topalović je ubijen pri pokušaju bijega", Slobodna Bosna, 25.10.2019: <https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/cacine-zrtve/>

- 62 "Ni 27 godina nakon zločina na Kazanima nema spomenika ubijenim Sarajlijama", N1, 5.10.2020:
<https://ba.n1info.com/vijesti/a475986-ni-27-godina-na-kon-zlocina-na-kazanima-nema-spomenika-ubijenim-sarajlijama/>
- 63 The Anniversary of the Kazani Pit Killings, UDIK, 26.10.2021: <https://www.udik.org/sarajevo/the-anniversary-of-the-kazani-pit-killings/?lang=en>
- 64 "Dan sjećanja na ubijene Bošnjake Rudog: Kao i posljednjih godina žrtvama se poklonio i načelnik Rajak", Avaz, 28.7.2019: <https://avaz.ba/vijesti/bih/505565/dan-sjecanja-na-ubijene-bosnjake-rudog-kao-i-posljednjih-godina-zrtvama-se-poklonio-i-nacelnik-rajak>
- 65 "Rudo: U znak sjećanja na 101 ubijenog Bošnjaka u rijeku Lim baćene ruže", Macanovic.net, 29.7.2017: <https://www.macanovici.net/rudo-znak-sjecanja-101-ubijenog-bosnjaka-rijeku-lim-bacene-ruze/>
- 66 "BiH: Obilježen Dan sjećanja na žrtve ratnih zločina u Rudom", Anadolu Agencija, 25.7.2020: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/bih-obilje%C5%BEen-dan-sje%C4%87a-nja-na-%C5%BErtve-ratnih-zlo%C4%8Dina-u-ru-dom/1922152>
- 67 Humanitarian Law Centre, The Kosovo Memory Book: http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29&lang=de, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218&lang=de>
- 68 "Na Kosovu se obeležava 23 godine od ubistva porodice Jašari", KOSSEV, 6.3.2021: <https://kossev.info/na-kosovu-se-obelezava-23-godine-od-ubistva-porodice-jasari/>
- 69 Nora Weller, "War Memorials in Kosovo Don't Tell The Whole Story", Balkan Insights, 3.12.2019: <https://balkaninsight.com/2019/12/03/war-memorials-in-kosovo-dont-tell-the-whole-story/>
- 70 "Tri dana o žrtvama Male Kruše, Kurti o „Institutu za ratne zločine“", KOSSEV, 28.3.2021: <https://kossev.info/tri-dana-o-zrtvama-male-kruse-kurti-o-institutu-za-ratne-zlocine/>
- 71 "FHP poziva predsednika Srbije da počast ubijenim Albancima oda u Batajnici", RSE, 7.10.2020: <https://www.slobodnaevropa.org/a/30880882.html>

- 72 Humanitarian Law Centre, The Kosovo Memory Book:
http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29&lang=de, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218&lang=de>
- 73 Youth Initiative for Human Rights in Serbia, Kosovo Chronology, 2018, p.11: <https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2018/02/Kosovska-hronologija-WEB-SRP2.pdf>
- 74 "Obeležena 21. godišnjica napada OVK na opština Orahovac", Danas, 18.7.2019: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/obelezena-21-godisnjica-napada-ovk-na-opstina-orahovac/>
- 75 Youth Initiative for Human Rights in Serbia, "We Remember the Orahovac Crimes – 21 years since the crime against Serbian civilians", 18.7.2019: <https://www.yihr.rs/en/we-remember-the-orahovac-crimes-21-years-since-the-crime-against-serbian-civilians/>
- 76 "Obeleženo 20 godina od otmice Srba na području Orahovca", Office for Kosovo and Metohija, 18.7.2018: <http://www.kim.gov.rs/lat/v2626.php>
- 77 Una Sabljaković, "Rat na Kosovu: (ne)kažnjeni zločini", DW, 26.12.2020: <https://www.dw.com/sr/rat-na-kosovu-neka%C5%BEenjeni-zlo%C4%8Dini/a-56063879>
- 78 "Nema pravde za 14 žetelaca", Danas, 24.7.2020: <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/nema-pravde-za-14-zetelaca/>
- 79 "Tači položio cveće na spomenik ubijenim žeteocima Starog Gracka, porodice odbile da ga prime", KOSSEV, 20.7.2016: <https://kossev.info/taci-polozio-cvece-na-spomenik-ubijenim-zeteocima-starog-gracka-porodice-odibile-da-ga-prime/>
- 80 Ibid.
- 81 Ibid.
- 82 "Tači položio venac u Goraždevcu", Glas Amerike, 20.8.2016: <https://www.glasamerike.net/a/taci-polozio-venac-u-gorazdevcu-na-spomen-plocu-srpskim-decaci-ma/3465399.html>
- 83 Kosovo PM Sacks Adviser for Criticising Wartime Guerrillas, BIRN, 26.4.2021: <https://balkaninsight.com/2020/04/26/kosovo-pm-sacks-adviser-for-criticising-wartime-guerrillas/>;

- 84 Serbeze Haxhia, "Kosovo War Rape Survivors' Painful Road to Recognition", Balkan Insight, 21.4.2021: <https://balkaninsight.com/2021/04/08/kosovo-war-rape-survivors-painful-road-to-recognition/>
- 85 Youth Initiative for Human Rights in Serbia, War in Serbia: It Did Happen (1991-2001), 2020: https://www.yihr.rs/wp-content/uploads/2020/09/War-in-Serbia_YIHR_web.pdf
- 86 Jack Robinson, "Kosovo War Rape Survivor Condemns Stigmatisation of Victims", Balkan Insight, 9.3.2020: <https://balkaninsight.com/2020/03/09/kosovo-war-rape-survivor-condemns-stigmatisation-of-victims/>
- 87 There is no precise data on the number of women raped during the wars on the territory of the former Yugoslavia, including Kosovo. According to Ivana Žanić in "Policy Paper: Prosecution of Crimes of Sexual Violence during Armed Conflicts before the Courts of the Republic of Serbia", in 1993 alone, this number ranged between 12,000 and 70,000 raped women only in BiH. "Only a few years after the end of the BiH armed conflict, the Kosovo Verification Mission under the Organization for Security and Co-operation in Europe stated that numerous cases of rape and other forms of sexual violence in Kosovo were used to foster ethnic cleansing, which had already been done in Croatia and Bosnia and Herzegovina". Ivana Žanić, Policy Paper: Prosecution of Crimes of Sexual Violence during Armed Conflicts before the Courts of the Republic of Serbia, HLC, 2019, p. 11: http://www.hlc-rdc.org/wp-content/uploads/2019/12/Policy_paper_Prosecution_of_Crimes_of_Sexual_Violence_during_Armed_Conflicts_before_the_Courts_of_the_Republic_of_Serbia.pdf
- 88 Bogdan Ivanišević, Tea Gorjanc, War Crime Trials in Montenegro (2009-2015), Human Rights Action, 2016, p. 27: <https://www.hraction.org/wp-content/uploads/2019/12/War-Crimes-Trials-in-Montenegro-2009-2015-1.pdf>
- 89 Opinion of the Citizens of Montenegro Concerning Wars in Former Yugoslavia and the Prosecution of War Crimes – Public Opinion Survey, Human Rights Action, 5.9.2020: <https://www.hraction.org/2020/09/05/opinion-of-the-citizens-of-montenegro-concerning-wars-in-former-yugo->

- slavia-and-the-prosecution-of-war-crimes-public-opinion-survey/?lang=en
- 90 Bogdan Ivanišević, Tea Gorjanc, War Crime Trials in Montenegro (2009-2015), Human Rights Action, 2016, p. 27: <https://www.hraction.org/wp-content/uploads/2019/12/War-Crimes-Trials-in-Montenegro-2009-2015-1.pdf>
- 91 Ibid.
- 92 NGOs marked 28 years since unpunished war crime of deportation of Bosnian-Herzegovinian refugees, Human Rights Action, 25.5.2020: <https://www.hraction.org/2020/05/25/ngos-marked-28-years-since-unpunished-war-crime-of-deportation-of-bosnia-herzegovinian-refugees/?lang=en>
- 93 "Obilježena godišnjica nezakonite deportacije izbjeglica iz Crne Gore": <http://www.kontrolapolicije.me/blog/obilje%C5%BEena-godi%C5%A1njica-nezakonite-deportacije-izbjeglica-iz-crne-gore>
- 94 Ibid.
- 95 NGOs marked 28 years since unpunished war crime of deportation of Bosnian-Herzegovinian refugees, Human Rights Action, 25.5.2020: <https://www.hraction.org/2020/05/25/ngos-marked-28-years-since-unpunished-war-crime-of-deportation-of-bosnia-herzegovinian-refugees/?lang=en>
- 96 Dušica Tomović, "EU Raps Montenegro Over War Crime Judgments", Balkan Insight, 12.11.2015: <https://balkaninsight.com/2015/11/12/eu-raps-montenegro-over-war-crimes-judgments-11-11-2015/>
- 97 Bogdan Ivanišević, Tea Gorjanc, War Crime Trials in Montenegro (2009-2015), Human Rights Action, 2016, p. 27: <https://www.hraction.org/wp-content/uploads/2019/12/War-Crimes-Trials-in-Montenegro-2009-2015-1.pdf>
- 98 Proces suočavanja sa prošlošću u Crnoj Gori: Slučaj "Morinj", Centre for Civic Education and FES Podgorica, 2014, p. 11: <http://media.cgo-cce.org/2014/12/cgo-cce-proces-suocavanja-sa-prosloscu-u-cg-slucaj-morinj.pdf>
- 99 Initiative for building a memorial for Croatian PoW in the Morinj Collection Centre, ANIMA Kotor, 9.11.2019: <http://www.animakotor.org/index.php/634-inicijati>

- va-za-podizanje-spomen-obiljezja-ratnim-zatvorenici-
ma-iz-hrvatske-u-sabirnom-centru-u-morinju
- 100 Ibid.
- 101 <https://radiojadran.com/u-kotoru-akcija-za-spomen-zr-tvama-logora-morinj/>
- 102 <https://www.bokanews.me/featured/anima-logor-mo-rinj-uciniti-vidljivim-obiljeziti-mjesto-zlocina-odati-po-cast-zrtvama/>
- 103 "Zahtijevaju trajnu memorijalizaciju mjesta na kom se nalazio logor Morinj", RTCG, 5.10.2021: <http://www rtcg me/vijesti/drustvo/336902/zahtijevaju-trajnu-memorijsku-lizaciju-mjesta-na-kom-se-nalazio-logor-morinj.html>
- 104 "Serbs in Montenegro Mourn NATO Bombing of Village", Balkan Insight, 30.4.2018: <https://balkaninsight.com/2018/04/30/serbs-in-montenegro-to-commemorate-nato-bombing-victims-04-30-2018/>
- 105 "I u Crnoj Gori obeležene dve decenije od NATO bombardovanja", N1/ Beta, 24.3.2019: <https://rs.n1info.com/region/a470635-i-u-crnoj-gori-obelezene-dve-decenije-od-nato-bombardovanja/>
- 106 Ibid.
- 107 "Krivokapić: Sa tugom se sećamo žrtava NATO bombardovanja", N1, 24.3.2021: <https://rs.n1info.com/region/krivokapic-sa-tugom-se-secamo-zrtava-nato-bombardovanja/>
- 108 Back to page 11 for detail infomration about Štrpc case;
- 109 "Premijer Marković odao poštu stradalim u Štrpcima", Bijelopolje.co.me, 27.2.2019:
<https://www.bijelopolje.co.me/index.php/arhiva-glavnih-vijesti/4148-premijer-markovic-odao-postu-stradalim-u-strpcima?highlight=WyJcdTAXNjFocnBjaSJd>
- 110 "Crna Gora: U Podgorici obilježena godišnjica otmice u Štrpcima", Anadolu Agencija, 27.2.2021: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/crna-gora-u-podgorici-obilje%C5%BEena-godi%C5%A1njica-otmice-u-%C5%A1trpcima/2159111>
- 111 "The Anti-War Movement in Serbia (1991-2001)" in: Youth Initiative for Human Rights in Serbia, War in Serbia: It Did Happen, 2020: <https://ratusrbiji.rs/en/the-anti-war-movement-in-serbia/>

- 112 "Heroj Srđan Aleksić konačno dobio ulicu u Beogradu", N1, 27.1.2016: <https://rs.n1info.com/vesti/a129732-ulica-srdjana-aleksica-u-beogradu/>
- 113 "Novi Pazar: Polaganjem cveća na Trgu Srdjana Aleksića obeležena godišnjica smrti heroja", Anadolu Agencija, 27.1.2021: <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/novi-pazar-polaganjem-cve%C4%87a-na-trgu-sr%C4%91a-na-aleksi%C4%87a-obele%C5%BEena-godi%C5%A1nji-ca-smrti-heroja/2124948>
- 114 "Pančevo: Obeleženo 25 godina od smrti Srdjana Aleksića", 27.1.2018, 013 Info: <https://013info.rs/vesti/drustvo/pancevo-obelezeno-25-godina-od-smrti-srdjana-aleksica>
- 115 "Podgorica: Obilježena 26. godišnjica smrti Srdjana Aleksića", Kodex.me, 27.1.2019: <https://kodex.me/clanak/180931/podgorica-obiljezena-26-godisnjica-smrti-srdjana-aleksica-foto>
- 116 <https://www.blic.rs/vesti/beograd/omaz-hrabrom-oficiru-jna-na-novom-beogradu-otkrivena-spomen-ploca-tomu-buzovu/x31vbq8>
- 117 Ratni veterani iz regiona na komemoraciji u Grabovici: Ubijanje civila se ne može opravdati, Centre for Nonviolent Action, 9.9.2019: <https://nenasilje.org/ratni-veterani-iz-regiona-na-komemoraciji-u-grabovici-ubijanje-civila-se-ne-moze-opravdati/>
- 118 Ibid.
- 119 "Ratni veterani iz regiona na komemoraciji u Prijeplju: Sećanje na ubijene otete iz voza u Štrpcima", PP Media, 27.2.2020: <https://ppmedia.rs/ratni-veterani-iz-regiona-na-komemoraciji-u-prijepolju-secanje-na-ubijene-ote-te-iz-voza-u-strpcima/>

|

Doracak mbi praktikat komemorative në rajon dhe qëndrimi ndaj krimeve të viteve 1990

Hyrje: Çfarë është drejtësia tranzicionale dhe si të trajtohet trashëgimia e një të kaluare konfliktuale?

Shoqëritet që kanë kaluar nëpër luftëra, konflikte të armatosura, regjime represive dhe forma të tjera të shkeljeve masive dhe të rënda të të drejtave të njeriut në historinë e tyre, kalojnë një proces të ballafaqimit me të kaluarën. Qëllimi përfundimtar i një procesi të tillë është të kapércehet trashëgimia e konfliktit dhe të parandalohet përsëritja e tij. Kjo përballje është pjesë përbërëse e kalimit nga lufta në paqe në rrugën drejt demokracisë dhe grupi i mekanizmave apo praktikave të përdorura në këtë proces përbën drejtësinë tranzicionale.

Qëllimi kryesor i drejtësisë tranzicionale është i dyfishtë, nga njëra anë ajo duhet të sigurojë drejtësi për viktimat dhe të "korrigjojë" shkeljet e ndryshme të të drejtave të njeriut, dhe nga ana tjetër të sigurojë mospërsëritjen e konfliktit dhe parandalimin e kulturës së mohimit të krimeve.¹ Kur pyesim veten pse kemi nevojë për drejtësi tranzicionale, duhet pasur parasysh se konfliktet që shoqërojnë krimet masive dhe shkeljet sistematike të të drejtave të njeriut janë veçanërisht të ndjeshme dhe komplekse për shoqëritet që i kanë përjetuar dhe kërkojnë një përgjigje të veçantë që sistemi i rregullt ligjor nuk mundet ta ofroj. Institucionet e shkatërruara dhe të dobëta dhe një sistem ligjor i kompromentuar mbeten në shoqëritet pas konfliktit dhe drejtësia tranzicionale është aty për të përdorur metodat e duhura për të korrigjuar pasojat e konfliktit në një atmosferë të paqëndrueshmërisë së përgjithshme shoqërore. Pra, drejtësia tranzicionale paraqet zbatimin e masave të caktuara që synojnë

rivendosjen e shtetit të së drejtës, forcimin e institucioneve dhe respektimin e të drejtave të njeriut.²

Mekanizmat e drejtësisë tranzicionale mund të janë juridik ose jojuridik dhe konsiderohen se ekzistojnë katër shtylla bazë të DT: 1. ndjekjet penale; 2. përcaktimi i së vërtetës; 3. reparacionet; 4. reforma e institucioneve.

Ndjekjet penale janë masë ligjore e DT dhe kanë kuptime të shumëfishta – vendosin një sistem llogaridhënieje si dhe sigurinë juridike, e cila është veçanërisht e rëndësishme në kuadrin e forcimit të shtetit të së drejtës. Luftimi i pandëshkueshmërisë është një nga qëllimet kryesore të DT dhe përmes vendosjes së mekanizmave ligjorë për ndjekjen penale të autorëve të krimeve, është e mundur të krijohet një sistem ligjor në të cilin krimet tjera nuk janë më të mundshme. Gjithashtu, drejtësia për viktimat vendoset përmes ndjekjes penale të autorëve. Megjithatë, vetëm ndjekjet penale nuk janë aspak të mjaftueshme për të kënaqur procesin kompleks të DT në shoqëritë pas konfliktit.³ Gjithashtu, nuk mund të pritet që gjykatat dhe gjykimet të krijojnë një regjistër historik gjithëpërfshirës të ngjarjeve të së kaluarës, por nevojitet një përgjigje më e gjerë sociale.

Përcaktimi i së vërtetës është një masë juridike dhe jojuridike dhe rëndësia e saj reflektohet në faktin se parandalon të gjitha manipulimet e mëtejshme politike të ngjarjeve të kaluara dhe u ofron zë viktimave. Kjo mund të arrihet me gjykime, por edhe me nisma të ndryshme informale për të vërtetuar faktet që nuk duhet të kenë rregullime ligjore. Komisionet e së vërtetës janë forma më e rëndësishme e vërtetimit të së vërtetës, e cila nuk ka pse të ketë vlefshmëri ligjore - janë organe të pavarura që merren me vërtetimin e fakteve. për shkeljet e të drejtave të njeriut.

Dëmshpérblimet janë një masë që është e drejtuar kryesisht tek viktimat e shkeljeve të të drejtave të njeriut dhe synon të kompensojë materialisht dhe moralisht humbjet e tyre. Dëmshpérblimet në këtë kuptim mund të janë materiale dhe simbolike. Dëmshpérblimet materiale reflektohen në kompensim, restituim dhe forma të ndryshme rehabilitimi për viktimat. Dëmshpérblimet simbolike shërbejnë kryesisht për ruajtjen e kujtimit për viktimat dhe kryesit e krimeve, përmes

komemorimeve dhe memorializimit, por edhe kërkim faljet zyrtare për krimet e kryera.

Reformat institucionale para së gjithash përfshijnë zbatimin e reformave brenda atyre institucioneve që janë drejtpërdrejt përgjegjëse për shkeljet e të drejtave të njeriut, në mënyrë që të mos përsëriten më. Reformat institucionale përfshijnë një proces verifikimi ose kontrolli të nepunësve civilë dhe përfshirjes së tyre gjatë konfliktit (kjo vlen kryesisht për strukturat policore dhe ushtarake). Kjo masë përfshin procesin e lustracionit, gjegjësisht pamundësinë për të kryer funksione publike nga individë që kanë marrë p... jesë drejtpërdrejt në shkeljen e të drejtave të njeriut. Ka shumë sfida të DT që mund të ngadalësojnë dhe komplikojnë të gjithë procesin. Kjo i referohet në radhë të parë jostabilitetit politik, institucioneve të shkatërruara dhe të dobësuara dhe mosbesimit të përgjithshëm që mbizotëron në shoqëritë që kanë mbijetuar trauma të ndryshme për shkak të konfliktit dhe që sapo kanë filluar procesin e rimëkëmbjes.⁴

Rekomandimet bazë për zbatimin e mekanizmave të DT-së i referohen një qasjeje holistike që nënkupton se procesi i ballafaqimit me të kaluarën përfshin të gjitha segmentet dhe strukturat e shoqërisë. Nevojitet një përgjigje më e gjerë ndaj shkeljeve masive të të drejtave të njeriut, si politike dhe ligjore, ashtu edhe sociale dhe kulturore. Është gjithashtu e nevojshme të rregullohet deri diku konteksti, pra të harmonizohen mekanizmat e vendosur që përdoren në procesin e DT me situatën specifike në të cilën ndodhet një shoqëri.

Kur flasim për procesin e drejtësisë tranzicionale në vendet e ish-Jugosllavisë, para së gjithash nënkuptojmë procesin e ballafaqimit me pasojat e konflikteve të armatosura në periudhën nga viti 1991 deri në vitin 2001, të cilat reflektohen në krimet e luftës dhe shkeljet masive të të drejtave të njeriut, që cilat kanë ndodhur në atë periudhë.

“Trashëgimia e krimeve të kryera gjatë luftërave në ish-Jugosllavi është e madha - konfliktet u zhvilluan në mes të viteve 1991 dhe 2001 dhe në to jetën humbën më shumë se 130.000 njerëz, rreth 4.5 milionë njerëz u larguan ose u zhvendosën, ndërsa familjet vazhdojnë të kërkojnë më shumë se 10.000 të humbur. U kryen krime masive dhe sistematike me

synim të spastrimit etnik të territoreve të tëra - vrasjet masive të civilëve dhe të burgosurve të luftës, mbajtjet e dhjetëra mijëra civilëve dhe të burgosurve të luftës në kampe, burgje dhe qendra torture ku ata u torturuan dhe u ekspozuan ndaj formave të ndryshme të trajtimit çnjerëzor, gratë, fëmijët por dhe burrat janë përdhunuar sistematikisht dhe abuzuar seksualisht, dhe gratë dhe vajzat ishin viktima të formave të tjera të dhunës seksuale të tillë si shtatzënité e detyruara, zhdukjet e detyruara, por edhe hegja e provave përmes fshehjeve në varreza masive dhe/ose shkatërrim të plotë të trupave të të vrarëve, etj. Monumentet kulturore dhe historike, veçanërisht vendet e kultit, u shkatërruan në të gjithë territorin e ish-Jugosllavisë, dhe komunitete të tëra, gati ose tërësisht u zhdukën nga zona ku ata kishin jetuar me shekuj".

Edhe pse secili nga vendet e rajonit (Serbia, Kosova, Mali i Zi, BeH) e trajton të kaluarën në mënyrën e vet specifike dhe historikisht ka pasur përvojën e vet specifike të konfliktit, mund të flitet për pengesa, arritje dhe sfida të njëjta ose të përbashkëta. Nga raportet që ndjekin këto procese, mund të vërehen disa ngjashmëri: 1. mungesa e vullnetit politik përzbatimin e mekanizmave të DT; 2. mungesa e mbështetjes institucionale për trajtimin e trashëgimisë së luftërave; 3. moszbatimi i të gjithë mekanizmave të DT në mënyrë të barabartë dhe mungesa e një reagimi më të gjerë shoqëror ndaj trashëgimisë së të kaluarës së dhunshme.

Praktikat përkujtimore si një formë dëmshpërblimi

Përkujtimet janë ceremoni formale dhe joformale të përkujtimit të ngjarjeve të kaluara dhe si të tilla përbëjnë bazën nga e cila gjenerohet kujtimi kolektiv.⁵ Praktikat përkujtimore na tregojnë se si një shoqëri kujton, për çfarë shërben ai kujtim, por edhe çfarë injoron dhe përpinqet të harrojë.

Praktikat përkujtimore janë pjesë e një prej masave kyçë të DT-së që synon në radhë të parë përmbushjen e drejtësisë për viktimat, e cila arrihet përmes dëmshpërblimeve. Të gjitha shtetet e përfshira në konflikt kanë detyrimin për të kompensuar viktimat e shkeljeve të rënda të të drejtave të njeriut sipas ligjit ndërkombëtar. Në vitin 2005, OKB-ja miratoi një rezolutë që rregullonte këto parime dhe të drejtën për dëmshpërblim për të gjitha viktimat e shkeljeve të rënda të ligjit ndërkombëtar dhe të drejtës ndërkombëtare humanitare.⁶

Duhet theksuar se ka pengesa të shumta në ushtrimin e të drejtës së statusit të viktimës civile të luftës në disa nga vendet e rajonit, gjë që e ndërlikon më tej procesin e dëmshpërblimeve materiale ose i bën ato plotësisht të pamundura.

Rezoluta e përmendur e OKB-së rregullon gjithashtu detyrimet e shteteve në zbatimin e reparacioneve simbolike, të cilat përfshijnë njohjen dhe ruajtjen e kujtimit të viktimateve dhe kimeve të kryera, që përfshijnë edhe përkujtimet.⁷

Përkujtimet, përvëç faljeve publike dhe memorializimit, luajnë një rol të rëndësishëm në procesin e DT-së dhe janë pjesë e një reagimi më të gjerë shoqëror dhe qasjes holistike për trajimin e trashëgimisë së shkeljeve masive të të drejtave të njeriut. Dimensioni publik i veprimeve të tilla simbolike ka

kuptime të shumëfishita, por një nga rolet kryesore që luajnë këto forma të veprimeve publike është ruajtja e kujtesës dhe ndërtimi i kujtesës kolektive si të një kujtese historike unike.

Ruajtja e kujtesës mbi të shkuarën konfliktuale është pjesë e trashëgimisë kulturore të një shoqërie dhe në kuadrin e DT shërben si garantues i mospërsëritjes së krimeve.⁸

Praktikat përkujtimore në rajon në lidhje me konfliktet e armatosura të viteve 1990 tregojnë më së miri qëndrimin tonë ndaj së kaluarës, cilat janë narrativat mbizotëruuese për konfliktet e armatosura dhe çfarë ka mbetur jashtë këtyre narrativave. Ky manual ka rrjedhë nga nevoja për të rishikuar kulturën ekzistuese përkujtimore në vendet e rajonit dhe për të dhënë rekomandime praktike për përmirësimin e praktikave përkujtimore, veçanërisht të politikanëve dhe përfaqësuesve të institucioneve si vendimmarrës, dhe në këtë mënyrë të përmirësojë procesin e DT në rajon.

Praktika përkujtimore në Serbi, BeH, Mal të Zi dhe Kosovë

Ne i kuptojmë përkujtimet si forma të ndryshme të përkujtimit të përvjetorëve të vuajtjeve, krimeve, kujtimit të viktimate apo ngjarjeve të caktuara historike që ndodhën gjatë periudhës së konflikteve të armatosura në ish-Jugosllavi ndërmjet viteve 1991 dhe 2001. Do të kemi parasysh edhe përkujtimet shtetërore, zyrtare, si dhe ato lokale, joformale, të cilat shënohen nga nisma të ndryshme lokale dhe shoqata joqeveritare dhe që kanë parashenjën e aktivizmit përkujtimor.

Serbia

Qëndrimi i shoqërisë në Serbi ndaj luftërave të viteve të 90-ta që u zhvilluan në territorin e ish-Jugosllavisë pasqyrohet në mohimin e rolit dhe përgjegjësisë që Serbia kishte në këto konflikte si dhe në krimet e kryera. Në raport me viktimat, theksi mbi vuajtjet e popullit serb mbizotëron, dhe konfliktet shihen në një dimension, kështu që pjesëmarrja në luftëra justifikohet me "mbrojtjen e popullit serb" dhe "mbrojtjen e territorit serb". Nuk ka një rishikim kritik të këtyre ngjarjeve, si dhe një dialog të hapur për shkaqet që çuan në konflikt, por edhe një distancë të qartë dhe të paqartë nga politika e luftës që u zhvillua në atë kohë.

Një diskurs i tillë është i dukshëm edhe në përkujtimet shtetërore të RS kushtuar përkujtimit të konflikteve të viteve 1990, ku dominojnë përkujtimet për viktimat e kombësisë serbe, në radhë të parë për luftëtarët e rënë, si dhe përkujtimi i përvjetorëve të betejës. Ajo që mungon janë kujtimet dhe ceremonitë për të përkujtar viktimat civile të luftës, viktimat

e përkatësive të tjera kombëtare, etnike ose fetare, dhe viktimat nga komunitetet pakicë.

Në faqen zyrtare të Ministrisë së Punës, Punësimit, Veteranëve dhe Çështjeve Sociale, në kalendarin që shënon ngjarjet historike të luftërave çlirimitare të Serbisë, janë veçuar vetëm pesë përkujtime zyrtare që kanë të bëjnë me konfliktet e armatosura të viteve 1990.⁹ Përveç shënimit të fillimit të bombardimeve të NATO-s më 24 mars, ka edhe një përkujtim të veçantë për viktimat civile të bombardimeve, e cila mbahet më 7 maj. Përveç këtyre përkujtimeve, përkujtimet zyrtare shtetërore përfshijnë përkujtimin e Betejës së Koshares më 14 qershor, Ditën e Përkujtimit të serbëve të vrarë në Operacionin Stuhia dhe përkujtimin e vdekjes së Milan Tepiqit, një majori të APJ-së, i cili u shpall hero për hedhjen në erë të një kazerme armësh në Kroaci, në mënyrë që ajo të mos bie në duart e "armikut".

Një numër kaq i vogël i përkujtimeve zyrtare, si dhe kujt i kushtohen, më së miri flet për politikat ekzistuese të përkujtimit të Republikës së Serbisë dhe kulturën përkujtimore, e cila është selektive, e njëanshme dhe jashtëzakonisht etnocentrike. Në këtë mënyrë përmes përkujtimeve zgjidhen ngjarje nga e kaluara që mbështesin rrëfimin zyrtar për kombin e hero dhe për luftën si luftë çlirimitare dhe mbrojtëse që duhet të bëhet pjesë e ndërgjegjes dhe identitetit kombëtar. Në të njëjtën kohë, të gjitha ngjarjet që nuk i përshtaten këtij përshkrimi janë të margjinalizuara dhe mbeten në nivelin e kujtimeve individuale. Një shembull i mirë i praktikave përkujtimore që janë krijuar si rezultat i politikave të përmendura më sipër të kujtimit është përkujtimi i Betejës së Koshares. Beteja e Koshares shënon luftimet që u zhvilluan ndërmjet 9 prillit dhe 14 qershorit 1999, ndërmjet pjesëtarëve të UJ-së dhe UÇK-së në kufirin ndërmjet Kosovës dhe Shqipërisë. Sipas Ministrisë së Mbrojtjes, në atë periudhë kanë vdekur 108 persona, kryesisht të rinj nga Serbia, nga mosha 18 deri në 20 vjeç, por edhe një numër i madh i pjesëtarëve të UÇK-së. Beteja përfundoi me nënshkrimin e Marrëveshjes së Kumanovës dhe tërheqjen e UJ-së nga territori i Kosovës. Deri para pak kohësh për këtë ngjarje nuk flitej në publik dhe as nuk janë mbajtur përkujtime.

"Për gati njëzet është heshtur për Kosharesh, për të cilën, me sa duket, arsyesa kryesore ishte shmangia e pyetjes së

sikletshme se pse të rintjtë të pa trajnuar dhe të papërvojë nga familjet punëtore dhe fshatare u dérguan atje dhe u lanë për të luftuar UÇK-në me muaj të tërë. Njëzet vjet më parë, ajo pyetje e sikletshme u bë nga Kata Cerna, nëna e Tibor Cerna, një automekaniku hungarez 20-vjeçar nga fshati Kovilovo afër Beogradit, i cili vdiq më 27 prill 1999 në Koshare si ushtar i UJ-së. Ushtria e dorëzoit arkivolin me trupin e tij në portën e shtëpisë në Debelaça, ku jetojnë prindërit e Tiborit, dhe e lanë atje, me një të thënë “pranoni ngushëllimet tonas”.¹⁰

Vetëm që nga viti 2016, kjo ngjarje ka marrë shumë vëmendje mediatike¹¹ dhe me sugjerimin e Komitetit Qeveritar të RS për Ruajtjen e Traditave të Luftërave Çlirimtare të Serbisë, Beteja e Koshares u bë pjesë e përkujtimeve zyrtare shtetërore. U ngriten disa monumente kushtuar ushtarëve të rënë, dhe një bulevard në Beograd quhet “Heronjtë e Koshares”. Në deklaratat zyrtare të zyrtarëve të lartë shtetërorë, por edhe në media, për Kosharesh flitet si “beteja më e rëndësishme e Serbisë në epokën e fundit” dhe duke e barazuar këtë betejë me betejat e tjera historike të mëdha dhe të njohura, siç është Termopili dhe Stalingradi. Marko Gjuriq, ish-drejtor i Zyrës për Kosovë dhe Metohi, në deklaratën e tij me rastin e shënimit të përvjetorit të fillimit të Betejës së Koshares, më 9 prill 2019, theksoi pikërisht këtë krahasim dhe rëndësinë e Betejës së Koshares si “burim i fuqisë shtetërore dhe kombëtare”.¹²

Këtë vit (2021) nuk ka pasur përkujtimore të madhe shtetërore, e cila për herë të fundit për këtë ngjarje është organizuar në vitin 2019 në Qendrën Sava, gjatë kremitimit të 20 vjetorit të Betejës së Koshares, ku morën pjesë kryesia më e lartë shtetërore, duke përfshirë Presidenti serb Aleksandar Vuçiç. Me atë rast flitej për “fitore të një vendi të vogël e të lirë”, për “heroizëm dhe trimëri” dhe “mbrojtje të vendit”:

“Kanë vendosur trupin, gjakun dhe jetën mes atdheut dhe armikut dhe lirisë dhe robërisë dhe mesatarisht kanë qenë më të rinj se 25 vjeç. “Për shkak të Serbisë, ata refuzuan të kenë më shumë”.¹³

Përkujtimet e mbajtura në vitin 2021 u organizuan kryesisht nga përfaqësues të Ushtrisë Serbe, kështu që ministri i Forcave të Armatosura Nebojsha Stefanoviç priti në zyrën e tij familjarët e një prej pjesëmarrësve në betejë dhe përsëriti

mesazhin e sakrificës dhe rezistencës të të vrarëve:

“Kanë kaluar 22 vjet nga fillimi i betejës në Kosovë, e cila mbahet mend nga çdo serb. Ushtarët serbë iu kundërvunë me guxim, pa frikë dhe heroikisht një kundërshtari më të madh e më të fortë, duke mos u kujdesur për jetën e tyre. 108 qirinj do të ndriqojnë përgjithmonë dhe do të kujtojnë sakrificën e djemve të rinj e të patrembur që mbrojtën Serbinë e tyre, paraardhësit dhe vendet e tyre të shenjta. Heronjtë jetojnë përgjithmonë! Lavdi atyre”¹⁴

Përkujtimore u mbajtën edhe në Nish dhe Krushevë dhe me atë rast u ngrit një pllakë e re përkujtimore në bulevardin e Nishit, i cili mori emrin Bulevardi i Heronjve nga Kosovë. Në ato ditë Nishi dominohej nga tabelat e vendosura në të gjithë qytetin me mesazhe që festonin heronjtë nga Kosovë dhe kujtonin këtë betejë. Në përkujtim morën pjesë edhe pjesëmarrës në betejë, zyrtarë ushtarakë, si dhe kryetari i komunës së Nishit, i cili gjithashtu përsëriti rrëfimin tashmë të krijuar të heronjve, fitores dhe rezistencës:

“22 vite më parë në këtë ditë filloj beteja me të cilën krenohemi edhe sot. Goliathi e goditi Davidin. Davidi luftoi dhe fitoi. Serbia ka fituar, dhe heronjtë tanë kanë bërë histori për të gjitha kohërat. Rezistanca e bërë nga ushtarët tanë dhe të gjithë ata që mbrojtën këtë popull do të mbahet mend si shembull i sakrificës së madhe dhe luftës vetëmohuese për atdheun e tyre”.¹⁵

Në përkujtimoren në Nish mori pjesë edhe komandanti i atëhershëm i Korpusit të Armatës së Tretë të Prishtinës, gjenerali Vladimir Llazareviq, i dënuar për krime lufte para Tribunalit të Hagës për ish-Jugosllavinë për krimet në Kosovë.

Rrëfimi dominues që shoqëron këto përkujtime është fjalimi për ushtarët e rënë si heronj dhe trima, dhe theksimi i pozicionit të viktimit të Serbisë në kontekstin e konfliktit me Kosovën. Përmes mesazheve që dëgjohen nga zyrtarët shtetërorë, është e dukshme festimi i kësaj ngjarjeje si simbol i rezistencës dhe luftës për liri, dhe vuajtja theksohet si akt heroik dhe patriotik dhe jo si ngjarje tragjike dhe jetë të humbura. Edhe pse në mesin e të vrarëve ishin ushtarë të përkatësive të tjera kombëtare dhe etnike (hungarezë, kroatë, romë, rumunë), kjo neglizhohet dhe theksohet vetëm përkatësia etnike serbe e

të gjithë pjesëmarrësve në betejë. Ekziston edhe dehumanizimi i palës “tjetër”, pra armikut në këtë konflikt, ndaj mbizotëron fjalimi për “terroristët shqiptarë” dhe “agresorët e NATO-s”. Përkujtimi i Betejës së Koshares përfaqëson një vend kyç në ndërtimin e një politike të re përkujtimore, e cila fokusohet në konfliktin në Kosovë, e cila paraqitet në mënyrë të njëanshme dhe përmes narrativave të lartpërmendura të “mbrojtjes së atdheut” dhe “rezistencës ndaj terroristëve”. Nga ky kujtim, si dhe nga praktikat përkujtimore, përjashtohen plotësisht vuajtjet masive të civilëve shqiptarë në Kosovë, për të cilat ishin përgjegjës pjesëtarët e policisë serbe dhe të UJ-së. Është lënë jashtë qëndrimi kritik ndaj këtij konflikti si dhe shkaqeve që kanë çuar deri tek kjo. Përkujtimet e vuajtjeve të popullatës civile serbe në Kosovë janë gjithashtu të përjashtuara nga praktikat zyrtare përkujtimore, kështu që shumë përvjetorë mbeten krejtësisht të pavërejtur nga publiku serb.

Përkujtimi i Betejës së Koshares përmes përkujtimeve të shumta është një përkujtim i zgjeruar kushtuar bombardimeve të NATO-s ndaj Serbisë, e cila fillon më 24 mars. Ngashëm me Betejën e Koshares, vitet e fundit përkujtimi i kësaj ngjarjeje është bërë masive dhe ka marrë rëndësi në aspektin e përkujtimeve të shumta në tërë Serbinë dhe me përkujtime të detyrueshme shtetërore në nivelin më të lartë. Ajo që është gjithashtu e ngashme me Betejën e Kosharit, në narrativat që shoqërojnë këtë përkujtim, është mungesa e fokusit në viktimat civile, mungesa e kujtimit të luftës në Kosovë përmes vuajtjeve të popullatës civile dhe mungesa e dialogut për atë që çoi në bombardim. Gjithashtu, pasi Serbia nuk ka përpiluar asnjëherë zyrtarisht listën e viktimateve të bombardimeve, ka manipulim të numrit të viktimateve, dhe janë të pakta mediat dhe individët që citojnë të vetmin hulumtim në lidhje me listën e viktimateve të bombardimeve të NATO-s në Serbi të kryer nga FDH-ja.

Beteja e Koshares shënohet edhe në Kosovë, si fitorja dhe rënia e Koshares, me një përkujtim në Kompleksin Memorial nën Karaulë. Ky është një shembull tjetër i kujtimeve konfliktuale të një ngjarjeje historike në të cilën të dyja palët e shohin njëra-tjetrën si agresorë dhe përmes së cilës theksohen vuajtjet e vetëm njérës palë, pa shpjegime të mëtejshme të kontekstit dhe shkaqeve të konfliktit. Beteja e Koshares është

bërë kështu një simbol i rëndësishëm kombëtar për të dyja shoqëritë, dhe pikërisht përmes përkujtimeve ajo bëhet pjesë e kujtesës kolektive dhe trashëgimisë kulturore të krijuar. Këto forma përkujtimore, në kuadrin e DT-së, nuk i kontribuojnë kulturës së paqes dhe ndërtimit të besimit reciprok, por përçarjeve dhe konflikteve të reja.

Ka shumë vende të vuajtjes në Serbi që janë krejtësisht të pashënuara si të tilla dhe për të cilat nuk lejohen përkujtimet. Këtu përfshihen kampet për kroatët që u sollën nga fushat e betejës në Kroaci, mes të cilëve kishte luftëtarë, por edhe civilë, gra dhe fëmijë. Vlerësohet se 7.666 njerëz kanë kaluar nëpër këto kampe në mes të dhjetorit 1991 dhe gushtit 1992. Më të njohurit janë kampet në pronat në Stajiçevë dhe Begejci, burgu ushtarak në Nish, burgu në Sremska Mitrovicë, Instituti për Siguri në Beograd, por kishte edhe vende të tjera në të gjithë Serbinë. Këto kampe u shpërbënë në gusht 1992 pas një shkëmbimi të të burgosurve që rezultoi nga një marrëveshje midis Serbisë dhe Kroacisë. Përveç faktit që këto vende janë të pashënuara, nuk është e mundur të organizohen përkujtimoret për viktimat e këtyre kampeve. Në vitin 2009, shoqatat e të burgosurve të kampit Stajiçevë dhe Begejci filluan një iniciativë për të shënuar këto lokacione dhe për të mundësuar përkujtime të rregullta në këto vende. Përpjekja e parë e tillë ndodhi në vitin 2009, kur kryetari i Kuvendit të Zrenjaninit premtoi ngritjen e një pllakë përkujtimore në Stajiçevë dhe Begejci. Shoqata e Invalidëve të Luftës së Zrenjaninit e kundërshtoi ashpër këtë iniciativë dhe organizoi një grevë urie disajavore për të penguar ardhjen e ish-të burgosurve të kampit nga Kroacia, por edhe ngritjen e një memoriali.¹⁶ Shtatë vjet më vonë, në vitin 2016, Presidenti i Serbisë A. Vuçiç priti ish të burgosurit e kampit dhe premtoi se do të mundësonte përkujtimet në këto lokacione.¹⁷ Ky premtim është përsëritur edhe në vitin 2017 gjatë takimit mes Presidentit të Serbisë dhe Presidentit të Kroacisë, por ky premtim nuk është realizuar deri më sot. Përveç shoqatës së të burgosurve të kampit, edhe organizata të shumta të shoqërisë civile nga Serbia e përkrahin këtë iniciativë, duke e theksuar këtë akt si hap të pajtimit dhe çirimit nga barrat e së kaluarës.¹⁸ Ky shembull tregon se si ndalimi i përkujtimit dhe memorializimit pengon institucionalizimin e

përkujtimit për ato ngjarje dhe viktima që nuk përshtaten në modelet sunduese të përkujtimit të luftërave të viteve 1990 dhe rolit të Serbisë në ato luftëra. Një nga shembujt e paktë të mirë të praktikës përkujtimore në Serbi është përkujtimi i civilëve të rrëmbyer në Shtërpce. Ajo që e dallon këtë përkujtim është gjithëpërfshirja dhe fakti që del mbi nacionalizimin, duke pasur parasysh se bëhet fjalë për viktima civile jo serbe, si dhe prania e përfaqësuesve të qeverisë (në këtë rast autoritetetë lokale komunale), që i jep karakter zyrtar dhe gjest publik të njohjes së viktimave.

Përveç përkujtimeve të organizuara në nivel lokal nga ana e përfaqësuesve të pushtetit vendor, përkujtime të shumta informale mbahen nga shoqëria civile dhe shoqatat e viktimate në rajon, kështu që kjo ngjarje festohet edhe në BiH dhe në Mal të Zi, duke e bërë atë një nga pak ngjarje që shënohen në të 3 shtetet.

Më 27 shkurt 2021 u shënua 28 vjetori i krimtit në Shtërpçë, kur një grup prej 20 pasagjerësh u rrëmbye nga një tren në linjën Beograd-Bar nga anëtarët e një njësie paraushtarake nën komandën e Milan Lukiqit, të cilët më vonë u likuiduan. Shumica e viktimateve ishin shtetas të RS, kryesisht boshnjakë nga Sanxhaku. Gjykimi për autorët e këtij krimi është ende duke vazhduar para gjykatave në Serbi dhe BeH, dy persona janë dënuar, por emrat e autorëve ende nuk dihen. Familjet e të rrëmbyerëve ndër vite nuk mund të marrin statusin e familjarëve të viktimateve civile të luftës, për shkak të Ligjit për të drejtat e veteranëve, invalidëve të luftës, invalidëve civilë të luftës dhe anëtarëve të familjeve të tyre¹⁹ që me viktima civile të luftës nënkupton vetëm ata që janë vrarë nga “armiku gjatë luftës ose gjatë kryerjes së operacioneve luftarakë në territorin e Republikës së Serbisë”.²⁰ Duke qenë se viktimat e rrëmbimit në Shtërpci u vranë jashtë territorit të RS nga forcat serbe që nuk vlerësohen si armike, anëtarët e familjeve të tyre nuk mund të ushtrojnë të drejtën për dëmshpërblim.

Në Prijepole, në vitin 2009, me iniciativë të vetëqeverisjes lokale, është ndërtuar memoriali për viktimat e këtij krimi, ku janë shkruar emrat e viktimateve nga Prijepola, ku thuhet: “Kush e harron 27 shkurtin e vitit 1993 në këtë vend dhe stacionin e Shtërpcit, ka hequr dorë nga e ardhmja”. Ka një kërkesë nga një

sërë organizatash joqeveritare që në monument të shënohen emrat e viktimave të tjera që nuk janë nga Prijepola, e cila prej vitesh ka mbetur pa përgjigje nga përfaqësuesit e komunës së Prijepoles.

Përkujtimet e rrëmbimit në Shtërpce janë mbajtur rregullisht në Prijepole që nga viti 2008. Veprimtaria përkujtimore përfshin Akademinë Përkujtimore të organizuar nga Meshihat i Bashkësisë Islame në Serbi dhe Bashkësia Kulturore Boshnjake, si dhe një tubim përkujtimor para një pllakë përkujtimore në urën e lumit Lim ku merr pjesë një delegacion nga Prijepola, familjarë të viktimave, dhe përfaqësues të OJQ-ve. Këtë vit për shkaqe epidemiologjike ka munguar akademia përkujtimore si dhe parada e heshtjes që organizohet në rrugët e Prijepoles.²¹ Krahas përkujtimit, kryesia komunale e Prijepoles organizon çdo vit një pritje për të afërmit e të rrëmbyerive, ku diskutohet për problemet që ata kanë për shkak të pamundësisë së arritjes së statusit të viktimës civile të luftës, procesit gjyqësor të papërfunduar dhe faktit se eshrat e shumicës së viktimave nuk janë zbuluar. Gjatë përkujtimit, deklaratat që mund të dëgjohen nga zyrtarë qeveritarë janë kryesisht të drejtuara tek solidariteti me viktimat dhe familjet e tyre:

“Na vjen shumë keq që kjo ndodhi me bashkëqytetarët tanë, të cilët nuk bënë asgjë që të zgjedhjen dhe të pësojnë ashtu për shkak të emrit dhe mbiemrit të tyre”.²² – ka deklaruar njeriu i parë i komunës së Prijepoles, Vladimir Babiq. “Memoriali në Sharampovo është një vend ku të gjithë banorët e Prijepoles dhe miqtë e të rrëmbyerive mund të vendosin kurora me lule. Bashkia do të bëjë gjithçka për të zbutur hallet dhe pikëllimin e familjeve të të rrëmbyerive.”²³, thekson Esad Hoxhiq, nënkyrjetar i komunës së Prijepoles.

Me këtë rast, delegacione të tjera vijnë për të nderuar viktimat duke vendosur kurora lulesh. Këtë vit, përfaqësuesit e këshillit komunal dhe atij të PSD-së nga Novi Pazari bënë të njëjtën gjë dhe me atë rast dërguan mesazh paqeje:

“Edhe pas 28 vitesh, krimi në Shtërpce kujton dhe paralajmëron se sa të tmerrshme janë vuajtjet e njerëzve të pafajshëm, të cilët kanë qenë fajtorë për dikë vetëm pse kanë emra dhe mbiemra të ndryshëm.

Çdo përvjetor i këtij krimi dhe krimeve të tjera është një mesazh për të gjithë, në çdo anë dhe në çdo vend, se vlera më e madhe që kemi është paqja dhe se është e rëndësishme të mbrojmë njëri-tjetrin në çdo kohë, veçanërisht fqinjët tanë. Asnjëherë nuk kemi dhe nuk do të kemi mirëkuptim për politikën e dhunës dhe do të jemi gjithmonë forcë që kundërshton kriminelët pavarësisht kombësisë apo orientimit të tyre, sepse jeta e njeriut nuk ka çmim".²⁴

Përkujtimi i rrëmbimit të Shtërpces është ndoshta i vetmi përkujtim në Serbi dedikuar ngjarjeve të viteve 1990, ku morën pjesë përfaqësues të autoriteteve lokale, serbë dhe boshnjakë, familje të viktimate dhe përfaqësues të organizatave joqeveritare. Shpreh përmes solidaritetit me viktimat.

Megjithatë, duhet theksuar se ky përkujtim mbahet në nivel lokal dhe mbetet e injoruar në nivel më të lartë shtetëror. Kështu, edhe pse përkujtimi në Prijepole kushtuar rrëmbimit në Shtërpce mund të merret si një shembull i mirë i praktikës përkujtimore për shkak të gjithëpërfshirjes, qasjes tejnacionale, përkushtimit ndaj viktimate civile dhe mbështetjes së këtij përkujtimi nga grupe të ndryshme shoqërore, ky krim mbetet i heshtur në nivel më i lartë shtetëror dhe në vetë ditën e përvjetorit nuk përmendet. Këtë e thekson edhe Samir Tandir, deputet dhe krytar i grupit parlamentar të Partisë për Drejtësi dhe Pajtim, në Parlamentin e RS, vetëm pak ditë para përvjetorit të këtij krimi:

"Minimumi që mund të bëjmë për familjet e tyre është të njohim statusin e tyre si viktima civile të luftës dhe t'u paguajmë dëmshpérblime të plota. Sa i përket vetëqeverisjes lokale në Prijepole dhe Priboj, ata bënë atë që mundën, me të vërtetë duhet të theksojmë këtë. Partitë lokale, si boshnjake ashtu edhe serbe, kanë bërë çështë e mundur për të lehtësuar dhimbjen për familjet. Ndërtuan komplekse përkujtimore, çdo vit organizohet një akademi përkujtimore dhe familjeve u jepet ndihmë simbolike aq sa ka mundësi të bëjë vetëqeverisja lokale. Mirëpo, ajo që ne ju detyrohem si shoqëri dhe si shtet dhe qytetarë të ndërgjegjshëm, është që pas 28 vitesh të mundo hemi t'ua pakësojmë dhimbjen familjeve sepse ata njerëz më nuk janë me ne. Krimineli nuk ka as fe as komb, por ka emër dhe duhet të mbajë përgjegjësi për veprat që ka bërë. Lus Zotin që Shtërpci dhe Sjeverini të mos i ndodhin më askujt".²⁵

Në këtë mënyrë krimi në Shtërpci dhe kujtimi i viktimate të këtij krimi mbeten në nivel të komunitetit lokal dhe nuk bëhen pjesë e kujtesës kombëtare por kujtimit të një grapi minoritar të qytetarëve, familjeve të viktimate dhe anëtarëve të komunitetin lokal. Dhe ky qëndrim i strukturave më të larta qeveritare ndaj këtij krimi konfirmon politikën e marginalizimit të të gjitha atyre ngjarjeve të së shkuarës që nuk korrespondonë me politikat zyrtare të kujtimit që janë në shërbim të forcimit të ndërgjegjes kombëtare.

Bosnjë dhe Hercegovinë

Kur flasim për kulturën e përkujtimit në BeH, flasim për tre versione të ndryshme të së kaluarës dhe kujtimet e luftës që burojnë nga një shoqëri thallisht e ndarë e përbërë nga tre komunitete etnike shumicë që kanë kaluar nëpër shkelje të rënda dhe masive të tē drejtave të njeriut. Secili prej këtyre komuniteteve mban përkujtime për viktimat e tij, ndërsa viktimat “e tjera” mohohen ose injorohen, duke rezultuar në tregime dukshëm të kundërtë të bazuara në praktika të tillë përkujtimore. Gjithashtu, fjalimet dhe shërbesat që shoqërojnë këto përkujtime shpesh nxjerrin në pah armiqtë dhe përgjegjësit e vuajtjeve, duke i vënë ata në fokus kryesor të kujtesës, duke theksuar kështu retorikën e konfliktit dhe duke thelluar ndarjet ekzistuese. Ajo që është e përbashkët për të gjitha palët është mbajtja e përkujtimeve që janë bërë tipike për të gjithë rajonin, të cilat janë selektive, diskriminuese në aspektin etnik dhe më së shumti festojnë viktimidimin e “heronjve”, ndërsa viktimat civile janë kryesisht të neglizhuara kurse viktimat nga komunitetet e tjera dhe ato pakicë të harruara plotësisht. Këto përkujtime janë gjithashtu të pandjeshme nga aspekti gjinor në kuptimin që ato nuk i shohin gratë viktima të dhunës seksuale në veçanti si viktima të luftës.

Ajo që na thotë procesi i përkujtimit në BeH dhe vetë praktika përkujtimore është se hapësira e përkujtimit është kthyer në një “fushë beteje” dhe se po zhvillohet një “luftë” për të theksuar madhështinë e viktimës dhe për të ndërtuar një identitet kolektiv të bazuar në vuajtje.²⁶ Në atë luftë, nuk ka njojje të viktimës së tjetrit apo pranim të përgjegjësisë për krimet e kryera. Si një moment kyç për ndërtimin e

pajtimit dhe kulturës së paqes, mungon kultura e kujtesës së përbashkët, dialogu për të kaluarën e konfliktit dhe një qasje gjithëpërfshirëse ndaj përkujtimeve, mesazhi kryesor i të cilave është solidariteti me të gjitha viktimat.

“Përkujtimet zyrtare të ngjarjeve me rëndësi të madhe kombëtare, të cilat parakalojnë strukturat politike, janë të mbuluara nga viktimizimi dhe gjuha e urrejtjes. Ju mund të dëgjoni: “Na therën”, “Nuk do të falim kurrë”, por edhe: “Kjo nuk duhet të ndodhë më kurrë”. Megjithatë, në kontekstin e gjithçkaje që u tha, kjo ka më shumë një ngjyrim të llojit – nuk do të na ndodhë më ne kjo dhe ata sigurisht do të marrin dënimin që meritojnë. Në të njëjtën kohë, natyrisht, ne dhe ata janë emërtues kombëtarë/etnikë”.²⁷

Një numër i madh përkujtimesh mbahen në BiH dhe një numër i madh monumentesh janë ngritur nga të tre komunitetet.²⁸ Shumica e monumenteve janë ngritur me iniciativën e shoqatave të veteranëve dhe shoqatave të ndryshme të qytetarëve, me mjete të mbledhura vullnetarisht ose me ndihmën e autoriteteve komunale. Mbishkrimet në këto monumente më së shumti konfirmojnë atë që është e dukshme përmes praktikave përkujtimore aktuale në këto komunitete, përkatësisht theksimi i përkatësisë etnike të viktimës, duke u fokusuar tek “armiku” dhe simbolika e luftës:

“Monumentet e shumta na kujtojnë se cilët janë armiqjtë tanë. Edhe kur nuk përmenden emrat, merren si të mirëqenë. Të krijohet përshtypja se është më e rëndësishme të kujtohet se kush është armiku sesa kush ka vuajtur. Kjo dëshmohet nga mbishkrimet: “Xhamia u shkatërrua nga fqinjët serbë”, “... një agresor fashist serb preu 71 jetë të rinjsh me granatë”, “arrestohet vetëm sepse janë serbë ... u vranë brutalisht nga dora e dushmanit”, “ekstremistët e HVO-së me qëllim të shkatërrimit dhe persekutimit të popullit boshnjak”, “... që vrasësit e dehur nga urrejtja të ngopen me gjakun serb”.²⁹

Ka shumë shembuj të tregimeve thellësisht kontradiktore për konfliktet e armatosura të viteve 1990 në BeH. Ndoshta një shembull mjaft përfaqësues është vuajtja masive e popullatës boshnjake në Prijedor, politika aktuale përkujtimore dhe monumentale e autoriteteve lokale komunale dhe iniciativat e shumta joformale që luftojnë për të vërtetën dhe drejtësinë për

viktimat përmes përkujtimeve.

Popullata e përzier etnike ka jetuar në Prijedor para luftës.³⁰ Me fillimin e konfliktit të armatosur në BeH, midis majit dhe gushtit 1992, pas krijimit të qeverisë serbe, numri më i madh i boshnjakëve u dëbua nga Prijedor, ndërsa më shumë se 3000 prej tyre u vranë.³¹ Një numër i madh i kroatëve dhe pakicave të tjera u dëbuan.³² Në territorin e komunës së Prijedorit u formua një numër i madh kampesh përqendrimi për joserbët, nga të cilët më të mëdhenjtë dhe më të njojurit ishin Trnopole, Omarska dhe Keraterm. Nëpër këto kampe kaluan rrëth 31.000 burra, gra dhe fëmijë. Pas luftës, një numër i boshnjakëve të dëbuar (rrëth 33.000) u kthyen në Prijedor dhe rrëthinat e tij.³³ Për këto krite ka një numër të madh të aktakuzave dhe aktgjykimeve dhe një numër i madh i të dënuarve janë nga Prijedor. Pavarësisht nga përmasat e vuajtjeve të popullatës civile dhe fakteve të vërtetuara nga gjykata për këto ngjarje, deri më sot, në pjesët e komunës së Prijedorit ku jetojnë në shumicë serbët e Bosnjës, nuk ka memorial për civilët e vrarë dhe as përkujtime zyrtare në kujtim të qytetarëve të vrarë dhe të zhdukur. Në të njëjtën kohë, u ngriten disa memorialë kushtuar luftëtarëve të rënë të VRS-së me iniciativën e shoqatave të ndryshme të veteranëve serbë dhe të financuara nga komuna e Prijedorit. Me vendosje kurora lulesh para këtyre memorialeve, përkujtimet zyrtare të komunës së Prijedorit mbahen më 30 maj si ditë përkujtimore për mbrojtjen e qytetit ndaj forcave kroate dhe myslimanë, ku mbetën të vrarë 15 luftëtarë serbë dhe disa të tjerë u plagosën.³⁴

Në këtë mënyrë, kultura monumentale dhe përkujtimore luan një rol në nxjerrjen në pah vetëm të një versioni të së kaluarës dhe forcimin e rrëfimeve dominuese që flasin për vuajtjet vetëm të popullit serb dhe njëkohësisht mohojnë vuajtjet e “të tjerëve”. Shumica e këtyre memorialeve u ngritet gjatë kthimit masiv të boshnjakëve dhe jo-serbëve të tjerë në komunën e Prijedorit.³⁵

Një nga monumentet e tillë u ngrit në vendin e kampit Trnopolje. Monumenti iu ngrit luftëtarëve të rënë të RS nga Trnopole dhe u ngrit nga Organizata e Veteranëve me fonde komunale.³⁶ Monumenti ndodhet përballë ndërtesës së ish-shtëpisë shoqërore në Trnopole, e cila shërbeu si kamp për

joserbët gjatë luftës. Nuk ka asnë mbishkrim, pllakë apo shenjë të ngjashme që tregon se ky vend ka qenë kamp. Çdo 26 maj, aty mbahen përkujtime në kujtim të viktimate të kampit të Trnopes, me iniciativë të shoqatave të ndryshme të të burgosurve të kampeve nga BeH, të cilat mbledhin një numër të madh njerëzish. Ata besojnë se ngritja e një monumenti për luftëtarët serbë në vendin e vuajtjes së një numri të madh njerëzish nga komuniteti boshnjak dhe kroat flet më së miri për politikën e mohimit të krimeve:

“Sot kampi i Trnopes paraqet imazhin më të mirë dhe në mënyrën më të thellë tregon, gjegjësisht flet për qëndrimin e komunitetit lokal ndaj viktimate të luftës nga Prijedor, prish-kampeve dhe të burgosurve. Në kampin e Trnopes, kemi një monument të ngritur për luftëtarët e rënë të VRS-së, dhe në dhomat ku të burgosurit u ndaluan, u vranë dhe të burgosurit u dhunuan, kemi një dhomë përkujtimore për luftëtarët e rënë të VRS-së. Ndërsa asgjë veç këtyre pankartave tona, këto pak foto sot flasin për kampin e Trnopes si një vend vuajtjesh, ndalimi, vrasjesh, ngacmimi, përdhunimi të joserbëve nga maji deri në dhjetor 1992”³⁷: Thotë Mirsad Duratoviq, kryetar i shoqatës rajonale të të burgosurve të kampeve Banja Luka. Ngjashëm është edhe me kampet e tjera në afërsi të Prijedorit, të cilat nëasnë mënyrë nuk janë shënuar si vende vuajtjeje dhe për të cilat nuk ka përkujtime zyrtare të organizuara nga autoritetet komunale. Përkujtimet, të cilat mbahen rregullisht në kujtim të viktimate të këtyre kampeve, janë organizuar nga ish të burgosurit e këtyre kampeve, si dhe shoqata të tjera të të burgosurve të kampeve nga BeH. Gjatë përkujtimit për kampin Omarska, ish-të burgosurit vendosin një pllakë përkujtimore çdo 6 gusht, duke e kthyer kështu në mënyrë simbolike ndërtesën e ish-kampit në një qendër përkujtimore.³⁸ Vetëm përballë ndërtesës së ish-uzinës Keraterm, ku ishte vendosur një kamp për joserbët midis majit dhe gushtit 1992, në vitin 2003 u ngrit një pllakë përkujtimore e përhershme, me mbishkrin:

Në këtë vend në maj 1992. u krijuar kampi i vdekjes Keraterm, ku mbi 3000 qytetarë të pafajshëm të Prijedorit u mbajtën, u torturuan ose u vranë. Deri në gusht 1992, më shumë se 300 njerëz të pafajshëm ishin vrarë ose dërguar në drejtim

të panjohur nga kampi Keraterm.³⁹ Plaka është ngritur nga Shoqata e Familjeve të të Vrarëve "Izvor" me fondet e veta dhe kontributet vullnetare, pa mbështetjen e pushtetit vendor dhe me kundërshtimin e pronarit privat të godinës. Përkujtimet mbahen në këtë vend çdo 24 korrik dhe organizohen edhe nga shoqata e të burgosurve të kampit dhe familja e viktimateve. Mbishkrimi në pllakë, që flet për vuajtjet në këtë vend, është nga të paktët që i ka shpëtuar dimensionit etnik si të viktimateve, ashtu edhe të atyre që janë përgjegjës për vuajtjet.

Në qytetin e Prijedorit që nga viti 2012 mbahet Dita e shiritave të bardhë, një përkujtim kushtuar viktimate të Prijedorit, i cili kujton shënimin e detyrueshëm të popullatës joserbe, duke mbajtur një fjongo të bardhë në duar dhe duke shënuar me çarçafë të bardhë shtëpitë joserbe, që ka filluar më 31 maj 1992. Vetë ngjarja filloj si rezistencë ndaj ndalimit të atëhershëm të tubimeve në përkujtimin e grave dhe vajzave të vrara të Prijedorit, që ishte caktuar për atë ditë nga Komisioni për shënimin e 20 vjetorit të vuajtjes së njerëzve të pafajshëm në komunën e Prijedorit i përbërë nga shoqata të ndryshme dhe familjet e viktimateve.⁴⁰ Roli i komitetit ishte të organizonte disa tubime përkujtimore në 20 vjetorin e vuajtjeve të civilëve në Prijedor. Fokusi i këtyre përkujtimeve ishte vuajtja e grave dhe fëmijëve, në kundërshtim me narrativën mbizotëruese se viktimat boshnjake nga ky qytet dhe rrethina ishin kryesisht luftëtarë. Ndalimi erdhi nga autoritetet komunale dhe kryetari i atëhershëm i Prijedorit, të cilët kérkuaj që nga emri i kësaj ngjarje të hiqet fjala gjenocid. Si rezultat i këtij konflikti, tubimi u ndalua për shkak se: "ndjenjat dhe përkatesitë e ndryshme kombëtare mund të nxisin dhunë dhe se ekziston mundësi reale e rrezikimit të sigurisë së njerëzve dhe pronës ose prishjes së rendit".⁴¹ Në përgjigje të këtij ndalimi, një aktivist doli vetë në sheshin kryesor të qytetit me një fjongo të bardhë në dorë dhe kështu filloj Dita e Shiritave të Bardhë. Një vit më pas, më 2013, kjo u bë një ngjarje ndërkombëtare që përfshinte një numër të madh individësh, aktivistësh dhe shoqatash në të gjithë BiH-në, rajonin dhe botën, të cilët praktikisht morën pjesë në përkujtim duke vendosur një fjongo të bardhë në duar. Në përkujtim marrin pjesë serbë nga Prijedorë si dhe aktivistë nga e gjithë BiH. Ky përkujtim është një shembull i mirë i aktivizmit

përkujtimor që tejkalon kornizat kombëtare që ka arritur të bëjë të dukshme vuajtjet masive të civilëve të Prijedorit në mbarë botën dhe t'i rezistojë narrativës dominuese të mohimit të krimtit. Kjo ngjarje nisi edhe një iniciativë për ngritjen e një monumenti për 102 fëmijët e vrarë në Prijedor, kështu që në ditën e shiritit të bardhë, si një formë proteste dhe presioni ndaj autoritetave komunale që kërkojnë leje për të ngritur një monument, 102 trëndafila vendosen në një rrithë për të simbolizuar monumentin inekzistues.⁴²

Pavarësisht praktikave zyrtare të kujtimit, Dita e Shirrit të Bardhë tregon rëndësinë e nismave joformale dhe aktiviste që u rezistojnë tregimeve dominuese të luftës dhe vuajtjes. Aktivizmi përkujtimor, ndryshe nga përkujtimi formal/shtetëror, ka fuqinë të kapërcejë ndarjet etnike dhe kombëtare dhe të fokusohet në solidaritetin me të gjitha viktimat. Megjithatë, praktikave aktiviste të përkujtimit u mungon një mbështetje më e gjerë nga qytetarët, pavarësisht nga dukshmëria, dhe lind pyetja se sa iniciativat e tillë ndikojnë në rrjedhën dominuese të kujtimit kolektiv në një komunitet.

Ndalimi i ekzistencës së kulturës monumentale dhe përkujtimeve zyrtare lidhur me vuajtjet masive të popullatës joserbe në komunën e Prijedorit vlen kryesisht për vendet ku jetojnë me shumicë serbët e Bosnjës. Në vendet më të vogla ku jetojnë të kthyerit boshnjakë dhe kroatë, ndonjëherë lejohen përkujtime të tillë. Një vendbanim i tillë është Kozarac, një vend jo shumë larg Prijedorit, ku rrith 50% e banorëve të Kozarcit, kryesisht boshnjakë, u vranë brenda pak ditësh midis 24 dhe 28 majit.⁴³ Pas luftës, një numër i madh i boshnjakëve u kthyen në Kozarac dhe sot atje mbahen përkujtime të rregullta për vuajtjet masive të civilëve, dhe në vitin 2010 u ngrit një monument për viktimat në sheshin qendror në Kozarac me emrat e 1226 kozarasve të vrarë. Në ceremoninë e hapjes morën pjesë përfaqësues të autoriteteve lokale komunale të qytetit të Prijedorit, duke përfshirë edhe kryetarin e atëhershëm, si dhe autoritetet e entitetit dhe ato shtetërore. Në përkujtim atë vit morën pjesë edhe kryeministri Milorad Dodik, presidenti i atëhershëm i RS-së, si dhe presidenti i Republikës së Kroacisë, Ivo Josipoviç.⁴⁴ Me atë rast, ata dërguan mesazhe paqeje dhe theksuan se është ende e mundur t'u bëhet homazh të gjitha

viktimate pa dallim etnie dhe të dënohen të gjitha krimet pavarësisht se kush i ka kryer ato:

“Kryeministri i Republikës Srpska, Milorad Dodik, tha se të gjithë ata që kanë kryer krimë, pavarësisht se në cilën anë ishin, për sa kohë që janë gjallë biologjikisht, duhet të persekuchohen dhe të kërkohen nga institucionet gjyqësore - “Ne gjithmonë do të mbështesin një politikë të tillë dhe nuk mund të ndodhë që cilido kriminel të mbetet i padënuar”.

“Ai shtoi se edhe politikanët duhet të qetësojnë atmosferën në këtë mënyrë dhe t'u jepin njerëzve siguri shtesë për jetën dhe të ardhmen, e cila, në mënyrë të pashmangshme, duhet të jetë e qëndrueshme dhe paqësore”.⁴⁵ Praktikat e përmendura përkujtimore në territorin e komunës së Prijedorit tregojnë kujtesën shumështresore dhe komplekse të konflikteve të kaluara në BeH, dhe në të njëjtën kohë paralajmërojnë për ndarjen dhe kundërshtimin që ekziston në fushën e kujtesës. Prijedori nuk është një shembull i izoluar i kujtesës së përbashkët dhe një kulture mohimi brenda BeH. Praktika të tillë përkujtimit vetëm të viktimate të veta, mohimit të vuajtjeve të komuniteteve të tjera etnike ose shënimit të kontrolluar të vuajtjeve të tillë janë të pranishme në të tre komunitetet etnike të BeH. Përkujtimi i cili gjithashtu paraqet një pamje komplekse të kujtesës në BeH, është ai i viktimate të vrarë në Kazani, një terren i paarritshëm në shpatet e Trebeviçit, mbi Sarajevë. Gjatë viteve 1992 dhe 1993, anëtarët e Ushtrisë së BeH sollën kryesisht civilë serbë nga Sarajeva, pastaj i vranë dhe i hodhën në një gropë.⁴⁶ Numri i të vrarëve nuk është përcaktuar asnjëherë zyrtarisht dhe deri në vitin 2014 të paktën 23 viktima janë zhvarrosur, nga të cilat vetëm 15 janë identifikuar.⁴⁷ Disa persona janë dënuar për vrasje dhe ndihmë në këtë ngjarje, por deri më tani askush nuk është dënuar për krimë lufte. Deri në vitin 2011, ky lokacion nuk është vizituar dhe nuk janë mbajtur përkujtime, gjë që flet për disa nga përpjekjet për ta shuar këtë ngjarje nga kujtesa publike. Nënkryetari i Federatës së BeH-së dhe një politikan nga SDP-ja, Svetozar Pudariq, ishte i pari që vendosi lule në atë vend më 26 tetor 2011 dhe kështu filloi ceremonia e përkujtimit të të vrarëve në Kazani.⁴⁸ Edhe pse fillimisht ishte i vëtmuar në shënimin e përvjetorit të këtij krimi, në vitet në vijim krimi në Kazani mori më shumë

vëmendje, kështu që në vitin 2016 përfaqësuesi i parë boshnjak i Federatës së BeH-së, Bakir Izetbegoviq, vizitoi Kazanin dhe tha:

“Kam pasur një ndjenjë borxhi ndaj Kazanit. Duhet të kisha ardhur këtu më herët për të shprehur nderimin dhe ngushëllimet e mia për familjet e njerëzve që përfunduan këtu në një mënyrë të tmerrshme. Ky është qëllimi i ardhjes sime. Shpresoj se kjo mund të ketë një ndikim pozitiv politik dhe të inkurajojë të tjerët të ndërmarrin një hap të ngjashëm”.⁴⁹

Kjo datë u zgjodh si ditë përkujtimi për viktimat e Kazanit, sepse në atë ditë të vitit 1993, u krye një aksion kundër pjesëtarëve të Brigadës së Ushtrisë së BeH-së, përgjegjës për këto vrasje, si dhe për vepra të tjera kriminale brenda Sarajevës së rrrethuar.⁵⁰ Me atë rast, u vranë disa anëtarë të MUP-it të BeH-së që udhëhoqën aksionin, si dhe pjesëtarë të Brigadës së Ushtrisë së BeH-së, kundër të cilëve u drejtua aksioni, duke përfshirë komandantin Musan Topaloviq Cace, të cilin shumë në BeH e konsiderojnë hero të Sarajevës sepse mori pjesë në mbrojtjen e qytetit. Kështu, më 26 tetor mbahen tre përkujtime, njëri në Kazan, për civilët e vrarë, tjetri në Parkun e Madh, në vendin ku janë varrosur policët e vrarë që kanë marrë pjesë në aksion dhe e treta është përkujtimi i komandantit të vrarë Cace, që nga shumë konsiderohet edhe kriminel edhe hero, i cili mbahet në Kovaçi, në vendin ku ai u varros në vitin 1996 me të gjitha nderimet shtetërore. Kujtimet e trefishta nuk janë të rralla në BeH dhe tregojnë edhe një herë gjithë kompleksitetin dhe shtresimin e fushës së kujtimeve brenda komuniteteve të ndryshme.

Ajo që gjithashtu vuri në fokus krimin në Kazani është iniciativa për të ngritur një pllakë përkujtimore për viktimat në atë vend, e cila fillimisht u nis nga Pudariq. Megjithë premtimet e shumta nga autoritetet lokale, asnjë pikë referimi nuk është ngritur deri më sot për të shënuar vendin si një vend vuajtjesh. Pasardhësi i tij si nënkyrytar i Federatës së BiH, Milan Dunoviq, vazhdoi këtë iniciativë për ngritjen e një monumenti dhe në përkujtimin e 2019 në Kazani theksoi nevojën për të distancuar qytetin e Sarajevës nga ky krim:

“Krimet nuk duhet të harrohen, pavarësisht se kush i ka kryer dhe ku kanë ndodhur. Këtu kishte një krim për të cilin flitet mjaft. Këtu u vra një pjesëtar i Ushtrisë së BiH-së

me kombësi serbe, madje edhe djali i tij jeton në Sarajevë. Për të tretin vit kam tërhequr vëmendjen se Sarajeva duhet të distancohet dhe se politika e Sarajevës në luftë nuk ishte ajo që ndodhi, por mosndërtimi i monumentit dërgon një mesazh që nuk duhet folur për këtë”, tha Dunoviq.⁵¹

Vitet e fundit, kjo nismë ka mbledhur organizata joqeveritare si dhe përfaqësues të tjerë të partive politike brenda BeH-së, të cilët po theksojnë gjithnjë e më shumë nevojën që ky lokacion dhe kujtimi i viktimave të vrarë atje të bëhet pjesë e kujtesës publike. Përfaqësuesit e disa organizatave joqeveritare mbajtën një përkujtim për viktimat e Kazanit para Memorialit të Flakës së Përjetshme në qendër të Sarajevës në vitin 2020, dhe me atë rast kërkuan që në qendër të Sarajevës të ngrihet një memorial për këto viktima:

“Kërkojmë që monumenti i viktimave të vrarë të Kazanit të jetë në qendër të qytetit të Sarajevës. Monumenti duhet të jetë shembull i përballjes autokritike me krimet e veta, si dhe një shembull i detyrimit moral të qytetarëve të Sarajevës për t'i bërë homazhe bashkëqytetarëve të tyre të vrarë në Kazani. Me këtë rast, u bëjmë thirrje autoriteteve të qytetit të Sarajevës që pa vonesa të mëtejshme të ngrenë një monument për viktimat e vrarë në Kazani në qendër të Sarajevës. Një monument i tillë do të tregonte simbolikisht se Sarajeva, e cila ka vuajtur rrëthimin më të gjatë të qytetit dhe përvojën e vrasjeve më brutale të civilëve gjatë rrëthimit, është e gatshme të dënojë krimin në radhët e veta dhe të fillojë një proces konfrontimi konstruktiv me të shkuarën. Kjo do ta bënte të qartë se nuk ka “por” në Sarajevë”.⁵²

Procesi i përballjes me këtë krim zgjati shumë dhe kaloi nëpër fazë të ndryshme, nga mohimi dhe shtypja e plotë e kujtimit të viktimave të Kazanit, duke i kremtuar si hero përgjegjësit e këtij krimi, deri te iniciativat e individëve që të parët tërhoqën vëmendjen për nevoja për të folur hapur për këtë ngjarje, për të rikthyer dinjitetin e viktimave përmes përkujtimeve të rregullta dhe ngritjes së monumenteve që do të sigurojë që ky krim nuk do të harrohet dhe do të bëhet pjesë e rëndësishme e kujtesës publike të qytetit të Sarajevës. Monumenti përfundimisht u ngrit më 15 nëntor 2021, por nuk përmban emrat e të gjithë viktimave dhe autorëve, gjë që

shoqata UDIK e ka vlerësuar sikur pushteti lokal “e ka ndërtuar vetë monumentin”.⁵³

Ajo që është lënë pothuajse tërësisht jashtë tubimeve përkujtimore në BeH është nderimi i viktimateve nëpërmjet pranisë së të tre komuniteteve në vetë përkujtimet. Shembuj e përkujtimeve të tilla paraqesin përjashtim dhe një prej tyre është kremitimi i Ditës së Përkujtimit të 101 viktimateve në Rudo, e cila mbahet çdo 24 gusht. Përkujtimi mbahet përmes një shëtitjeje nga xhamia lokale deri te ura në lumin Lim, ku simbolikisht hudhen trëndafilat, si dhe vendosen lule para pllakës me emrat e viktimateve që është pjesë e qendrës më të madhe përkujtimore Staro Rudo. Përkujtimi organizohet nga Mexhlisi i Bashkësisë Islame të Rudos së bashku me familjet e viktimateve, ndërsa në vitet e fundit atyre u është bashkuar rregullisht edhe kryetari i komunës së Rudos, Rato Rajak, anëtar i Partisë Radikale të RS. Çdo vit, në ditën e përkujtimit të boshnjakëve të vrarë në Rudo, ai dërgon një mesazh të qartë paqeje që synon pa mëdyshje ruajtjen e kujtimit të viktimateve:

“Do të isha krenar për Rudon dhe Rudanët nëse do të arrinin të ruanin njerëzimin e plotë ndaj bashkëqytetarëve dhe fqinjëve, paqen para zotit, nderin, fytyrën dhe ndërgjegjen e tyre në një kohë lufte fatkeqe dhe tundimesh të vështira. Do të isha jashtëzakonisht i lumtur nëse do të mblidheshim sot këtu pa barrën e keqe të së kaluarës në ndonjë rast të bukur, me gëzim dhe lumturi - tha Rajak. “Sot, e gjithë forca e zemrës dhe e shpirtit, kujtimet dhe lutjet duhet t'u drejtohen atyre që vuajtën vetëm sepse quheshin ndryshe ose ndryshe iu lutën të njëjtit Zot”, theksoi Rajak.⁵⁴ Më vjen mirë që kam mundësinë të shpreh ngushëllimet e mia, të tregoj respekt për viktimat dhe që si kryetar bashkie mund të dërgoj një mesazh për të kuptuar dhimbjen dhe pikëllimin e njerëzve të tjerë dhe një mesazh për një jetë më të mirë të brezave tanë në të ardhmen - na tha Rajak.⁵⁵

“Besoj se është detyrimi im dhe njerëzor, por edhe detyrim sipas funksionit që kryej. Sigurisht që është detyra ime t'u shpreh ngushëllimet e mia të singerta familjeve të viktimateve, t'u bëj homazhe viktimateve dhe të dënoj krimin, pavarësisht se kush e ka berë atë”, tha Rajak.⁵⁶ Shembujt e tillë të përkujtimeve tejkombëtare të ndjekura nga pjesëtarë të komuniteteve të

ndryshme etnike dhe të mbështetura nga autoritetet lokale, fatkeqësisht janë të rrallë në BiH, por ato sigurisht paraqesin një shembull dhe udhëzues të mirë se si të trajtohet kujtesa dhe se si praktikat e mira përkujtimore mund të rivendosin besimin e dëmtuar.

Kosova

Gjatë luftës në Kosovë, nga viti 1998 deri në vitin 1999, si dhe gjatë konflikteve të pasluftës, janë kryer një numër i madh i kimeve kundër civilëve dhe janë vrarë gjithsej 13.535 persona, prej të cilëve 10.812 janë shqiptarë.⁵⁷ Shumica e kimeve u kryen në pranverën e vitit 1999, gjatë bombardimeve të NATO-s ndaj RF të Jugosllavisë, e cila filloj si përgjigje ndaj shkeljeve masive të të drejtave të njeriut në Kosovë. Derisa në Serbi fillimi i bombardimeve të NATO-s shënohet si sulum “agresor”, në Kosovë kjo ngjarje shënon fillimin e luftës për liri dhe shënohet çdo vit. Numri më i madh i përkujtimeve për viktimat e luftës mbahet gjatë pranverës, kur një numër i madh i ceremonive ndryshojnë nga dita në ditë, duke kujtuar vuajtjet dhe viktimat masive, si civile ashtu edhe të pjesëtarëve të shumtë të UÇK-së. Gjatë viteve 2020 dhe 2021, për shkak të situatës epidemiologjike të shkaktuar nga virusi Covid-19, këto përkujtime mblodhën një numër pak më të vogël njerëzish krahasuar me vitet e kaluara. Në shumicën e këtyre përkujtimeve marrin pjesë edhe shoqatat e familjeve të viktimateve, përfaqësues të organizatave joqeveritare, banorë lokalë si dhe zyrtarë qeveritarë dhe politikanë.

Përderisa këto kime nuk diskutohen në Serbi, në Kosovë u kushtohet vëmendje e madhe dhe ato përbëjnë një shtyllë rrëth së cilës ndërtohet memoria kolektive e shoqërisë kosovare. Kjo seri e përkujtimeve fillon me përkujtimin e krimít masiv në Prekaz, kur policia serbe vrau 58 anëtarë të familjes së Adem Jasharit, liderit të UÇK-së në Drenicë, përfshirë edhe vetë atë, mes 5 dhe 7 marsit 1998. Kjo ngjarje shënon edhe fillimin e konfliktit në Kosovë dhe si e tillë përbën një segment të rëndësishëm të kujtesës së luftës në Kosovë. Në vendin e tragjedisë është ndërtuar kompleksi i madh memorial i quajtur “Adem Jashari”, i cili është ndoshta memoriali më i rëndësishëm dhe më i madhi i luftës në territorin e Kosovës. Ky memorial

është gjithashtu një atraksion i rëndësishëm turistik i Kosovës. Për tre ditë, nga data 5 deri më 7 mars, mbahet manifestimi i madh përkujtimor i quajtur “Epopeja e UÇK-së” ose “Nata e Zjarreve” e drejtuar nga delegacionet më të larta shtetërore, ku përvèç vendosjes së luleve, përfshihen edhe parada ushtarake dhe shumë ceremoni të tjera pranë memorialit, por edhe në fshatin Prekaz dhe në vende të tjera anembanë Kosovës. Gjatë atyre ditëve dëgjohen shumë deklarata nga politikanët që në plan të parë kanë vënë luftëtarët e rënë të UÇK-së, të cilët festohen si heronj, ndërsa në plan të dytë janë viktimat civile të këtij krimi, të përmendura më së shumti përmes diskursit të vuajtjeve për atdheun dhe si simbol i rezistencës.

Për shkak të epidemisë, në vitin 2020 dhe 2021 nuk pati tubime masive, ndërsa në ceremoninë e vitit 2021 mori pjesë edhe presidentja e re e Kosovës, Vjosa Osmani, e cila aktin e vuajtjes e barazoi me luftën për liri dhe si formë të rezistencës. “Të gjithë ata që vizituan Kompleksin Memorial në Prekaz e panë se aty kishte 59 varre, sepse kaq shumë njerëz ranë për liri, gjatë luftës treditore, e cila sot me të drejtë mban epitetin e epopesë së UÇK-së.⁵⁸ ... Rruga që kaluam simbolizon rezistencën e komandantit Adem Jashari me familjen e tij, e cila përfundoi në shkurt të vitit 2008, kur kurorëzuam veprën dhe gjakun e atyre që luftuan dhe ranë, duke e bërë Kosovën shtet!

Përkujtimi treditor i Adem Jasharit tregon praktikat aktuale përkujtimore që janë të fokusuara kryesisht në heroizëm dhe luftëtarët e rënë, duke i vënë në plan të dytë viktimat civile të luftës. Nëpërmjet ceremonive të tilla përkujtimi theksohet fitorja e kombit në raport me vuajtjet tragjike të individëve. Ky trend imponohet në vazhdimësi kryesisht nga politikanët kryesorë dhe elita në pushtet, përmes komemorimeve dhe memorializimit të politikës së kujtimit që janë në shërbim të forcimit të kombit. Me rastin e përkujtimit të Adem Jasharit dhe familjes së tij, përfshirë gratë dhe fëmijët, këto viktima janë shënuar si simbol i qëndresës dhe sakrificës për atdheun, dhe vuajtja e tyre shihet si akt heroik. Kjo ngjarje jo vetëm që paraqitet si një krim dhe tragjedi e tmerrshme, por përdoret për forcimin e ndërgjegjes kombëtare, bashkimin e kombit dhe promovimin e sakrificës për atdheun si një akt sublim dhe patriotik. Në këtë mënyrë kujtimi i një ngjarjeje tragjike u

zëvendësua me kujtimin e heroizmit dhe vetë përkujtimi ka një rëndësi kombëtare.

Ky trend i theksimit të kujtimit të luftëtarëve të rënë, betejeve dhe festimeve të luftës pasqyrohet në një numër të madh të monumenteve dhe memorialeve të ngritura kushtuar luftëtarëve të UÇK-së në mbarë Kosovën, të cilët kanë rolin e shndërrimit të rrëfimit të viktimateve në rrëfim të heronjve. Nën hijen e këtyre rrëfimeve dominuese përkujtimore ka edhe shumë agjentë të tjerë kujtimi, kryesisht anëtarë të familjeve të viktimateve, të cilët po përpilen të ruajnë kujtimin e të dashurve të tyre që nuk humbën jetën në beteja apo ngjarje "heroike".⁵⁹ Krahas iniciativave individuale, mbahen përkujtime më të mëdha kushtuar ekskuluzivisht viktimate civile të luftës, siç është përkujtimi i trefishtë për krimet e kryera në Suharekë, Krushë të Madhe dhe Krushë të Vogël, të cilat shënohen më 25 dhe 26 mars para monumenteve të ngritura. Midis 25 dhe 27 marsit 1999, një numër i madh i banorëve vendas u vranë në këto vende nga forcat serbe, duke përfshirë gra, fëmijë dhe pleq. Këtë vit (2021), në përkujtim në të tri lokacionet, përvëç përfaqësuesve të shoqatave dhe familjarëve, morën pjesë edhe liderëshipi më i lartë shtetëror i Kosovës, përfshirë Albin Kurtin, kryeministër i Kosovës dhe Vjosa Osmani, presidentë e Kosovës. Duke pasur parasysh se ende nuk janë gjetur eshtrat e një numri të madh të të vrarëve në këto vende, ata kërkuan zbulimin e të pagjeturve dhe përgjegjësinë e Serbisë për zbulimin e eshtrave por edhe për pranimin e këtyre krimave, të cilat i quajtën gjenocid.

"Mbulimi i një krimi është krim në vetvete. Serbia duke mos lejuar hapjen e varrezave masive, duke mohuar krimet, gjenocidin, duke mos kërkuar falje dhe duke mos i nxjerrë autorët para drejtësisë, po e bën këtë krim të dyfishtë", theksoi Osmani.⁶⁰

Në vitin 2009, disa persona, kryesisht anëtarë të policisë së Suharekës, të cilët ishin drejtpërdrejt përgjegjës për ekzekutim, u dënuan për krimë në Suharekë para Dhomës së Krimave të Luftës të Gjykatës së Qarkut të Beogradit. Disa nga eshtrat e viktimateve nga Suhareka janë zbuluar në vendbanimin e 13 majit në Batajnici, në kuadër të bazës SAJ, ku janë gjetur eshtrat e 744 personave të vrarë në Kosovë. Në këtë lokacion

nuk ka asnë shenjë se aty janë vendosur varreza masive dhe herë pas here mbahen përkujtime për viktimat shqiptare të vrarë në Kosovë nga disa organizata joqeveritare nga Beograd. Me atë rast ata kërkojnë përgjegjësinë e Serbisë për krimet e kryera, si dhe nevojën për të folur hapur për këto krime dhe për të shënuar varrezat masive.⁶¹ Sivjet, me rastin e shënimit të përvjetorit të krimit, në Suharekë u hap muzeu për viktimat e Suharekës, në vendin e picërisë lokale ku u vranë ato, falë një nisme lokale të pronarit të picërisë, i cili arriti të shpëtojë lokalini.

Përkundër përqendrimit te civilët dhe të pafajshmit, këto përkujtime nuk kalojnë pa kujtar se edhe këto viktima të luftës kanë kontribuar në luftën për çlirim dhe pavarësi dhe se sakrifica e tyre është para së gjithash në funksion të luftës për liri. Krahas diskursit për viktimat si viktima të lirisë dhe atdheut, një karakteristikë tjeter e praktikave përkujtimore në Kosovë është edhe vetëviktimizimi, gjegjësisht vënia në pah e viktimate dhe mohimi apo shtypja e viktimate të përkatësive të tjera etnike apo kombëtare. Ndërmjet viteve 1998 dhe 2000, në Kosovë u vranë 2.197 serbë dhe 526 romë, boshnjakë dhe joshqiptarë të tjerë.⁶² Për shumicën e këtyre krimeve, përkujtimet mbahen vetëm nga familjet e viktimate dhe komuniteti lokal, dhe përkujtimi i këtyre viktimate nuk është pjesë e praktikave zyrtare të përkujtimit në Kosovë.

Në periudhën prej 17 deri më 25 korrik 1998, në territorin e komunës së Rahovecit ka pasur përlleshje ndërmjet pjesëtarëve të UÇK-së dhe forcave policore e ushtarake të Serbisë dhe RF të Jugosllavisë. Me atë rast u vranë një numër i madh i civilëve serbë, ndërsa 18 korriku merret si ditë përkujtimi për viktimat e Rahovecit.⁶³ Përkujtime të rregullta mbahen në varrezat e Orlovaçës në Beograd, ku janë varrosur eshtrat e një numri të madh viktimash. Përkujtimi mbahet në të njëjtën kohë edhe në Kosovë, në qytetin e Hoçës së Madhe, ku është ngritur monumenti për viktimat e Rahovecit.⁶⁴ Përkujtimi organizohet nga shoqatat e familjeve të viktimate, ndërsa herë pas here në përkujtimoren në varrezat e Orlovaçës marrin pjesë përfaqësues të disa organizatave joqeveritare nga Beograd.⁶⁵ Në vitin 2020, në tubimin komemorativ në Hoçë të Madhe mori pjesë edhe drejtori i Zyrës për Kosovë dhe Metohi, Petar Petroviq, i

cili theksoi “vuajtjet e banorëve të Rahovecit si paradigmë të vuajtjeve të të gjithë serbëve të krahinës” dhe kërkoi drejtësi për viktimat dhe familjet e tyre.⁶⁶ Askush ende nuk është ndjekur penalisht për këto krime, dhe aktakuza kundër Hashim Thaçit, ish-kryeministrit dhe presidentit të Kosovës, përfshin krimet në komunën e Rahovecit.⁶⁷

Zyrtarët e Kosovës nuk marrin pjesë në përkujtimin e viktimate të Rahovecit, e as në shumë përvjetorë të tjerë që përkujtojnë vuajtjet e popullatës joshqiptare. Një nga rastet e rralla të nderimit të viktimate serbe nga përfaqësuesit e Republikës së Kosovës, ka ndodhur më 23 korrik 2016 në Grackë afér Lipjanit, ku bëhet komemorimi i 14 korrësve të vrarë në ara në vitin 1999. Në qendër të fshatit, përfaqësuesit e të rrëthit të Kosovës ngriten një pllakë përkujtimore me emrat e të vrarëve dhe mbishkrimin: “Përkujtim për viktimat serbe të fshatit Grackë të vitit 1999, viktima të terrorist shqiptar gjatë korrjeve në korrik 1999”, dhe në të njëjtën pllakë ishin shkruar emrat e viktimate të fshatit gjatë bombardimeve të NATO-s. Presidenti i atëhershëm i Kosovës, Hashim Thaçi, ishte zyrtari i parë shqiptar që në vitin 2016 vendosi lule para një pllakë përkujtimore për viktimat,⁶⁸ duke e bërë këtë disa ditë para përkujtimit zyrtar. Me atë rast, ai dërgoi një mesazh solidariteti me të gjitha viktimat dhe nevojën për sjelljen e autoreve të krimit para drejtësisë:

“Sot lutemi me dhimbje dhe shprehim keqardhjen tonë edhe një herë për të gjitha viktimat gjatë dhe pas luftës, nga të gjitha komunitetet. Çdo krim duhet zbuluar dhe dënuar. Krimi është krim ndaj kujdo që është kryer dhe nga kushdo që e ka kryer atë.”⁶⁹

Familjarët e të vrarëve nuk kanë dashur ta presin Presidentin e Kosovës dhe e kanë cilësuar atë veprim si hipokrizi, duke konsideruar se gjykimi për këtë krim është shtyrë dhe të dyshuarit janë liruar nga të gjitha akuzat.⁷⁰ dhe kryetari i bashkësisë lokale të Grackës, Zoran Qirkoviq, ka theksuar:

“Familjet bashkë me mua nuk pranuan ta pranonin Thaçin dhe bashkëpunëtorët e tij. I thamë se nuk ishte koha dhe se derisa nuk gjenden urdhëruesit dhe përgjegjësit për krimin më të madh të kryer ndaj serbëve në Kosovë, Thaçi nuk ishte i

mirëpritur në Grackë".⁷¹

Përveç nderimit për viktimat serbe në Grackë, në vitin 2016, Thaçi vendosi lule në monumentin e djemve të vrarë serbë në Gorazhdevc dhe me atë rast dërgoi një mesazh të ngjashëm:

“Sot në këtë monument kam vendosur kurorë me lule në kujtim të sulmit kriminal ndaj të rinjve nga fshati Gorazhdec, 14 vjet më parë, ku mbeten të vrarë dy të rinj dhe katër u plagosën. E drejta për jetë është një e drejtë themelore për të gjithë. Kjo e drejtë duhet të vlejë edhe për rreth 400 fëmijë shqiptarë nën moshën 15 vjeçare të vrarë nga shteti i Serbisë”. Thaçi theksoi se “këta fëmijë u vranë nga dora kriminale, por jo nga shteti”.⁷²

Prania e përfaqësuesve më të lartë të qeverisë së Kosovës në përkujtimet e viktimate të nacionalitetit serb nuk është e shpeshtë dhe vërehet një mosmiratim i dukshëm i këtij akti nga familjarët e viktimate dhe komuniteti lokal serb, por edhe nga opioni kosovar.⁷³ Kjo tregon mosgatishmérinë e të dy komuniteteve për të pranuar viktima “tjera” dhe kundërshtinë në fushën e përkujtimit, e cila dominohet nga shënim i vuajtjeve të vetëm njërs palë dhe mohimi i krimeve të kryera nga bashkatdhetarët. Deklaratat e politikanëve në pushtet gjatë përkujtimeve, ku pala tjetër “demonizohet” dhe përgjegjësia për krimet e kryera i ngarkohet mbarë kombit, sigurisht që nuk i kontribuojnë pajtimit dhe krijimit të një kujtese të përbashkët të konflikteve. Një rrëfim i tillë i dehumanizimit të “tjetrit” shoqërohet me mbishkrime në monumente dhe pllaka përkujtimore të ngritura për viktimat e luftës si nga pala shqiptare ashtu edhe nga ajo serbe, të cilat shpesh theksojnë “gjenocidin”, “terroristët” dhe antagonizmat e tjera dhe theksojnë përkatesinë etnike si viktimate ashtu edhe të autorëve. Ajo që po ashtu mungon në praktikat përkujtimore në Kosovë është përkujtimi i grave viktima të luftës. Kjo i referohet kryesisht grave viktima të dhunës seksuale.

Në Kosovë, në vitin 2014 është miratuar një ligj që e njeh statusin e viktimës së luftës si viktimë e dhunës seksuale dhe mundëson ushtrimin e të drejtës për dëmshpërblim. Megjithatë, këto viktima janë kryesisht të stigmatizuara në shoqëri dhe për dhunën seksuale gjatë luftës nuk flitet.⁷⁴ Një situatë e tillë reflektohet edhe në fushën e përkujtimit, ndaj nuk

mbahen përkujtime kushtuar këtyre viktimave. Vitet e fundit ka pasur iniciativa për ta ndryshuar këtë, kështu që në vitin 2020, deputetja e atëherershme Saranda Bogujevci, përndryshe viktimë e krimeve në Podujevë,⁷⁵ propozoi që të caktohet Dita e Përkujtimit të Viktimate të Dhunës Seksuale në Kosovë,⁷⁶ por propozimi është ende në nivel iniciative. Në vitin 2015, në qendër të Prishtinës u ngrit monumenti i parë i grave në Kosovë, kushtuar sakrificës dhe kontributit të gruas së Kosovës gjatë luftës së viteve 1998-1999, i quajtur Heroinat. Monumenti përbëhet nga 20.000 gjilpëra që simbolizojnë 20.000 gra të dhunuara në Kosovë. Megjithatë, pavarësisht ekzistencës së monumenteve dhe miratimit të një ligji që përcakton viktimat e dhunës seksuale, këto viktima, si dhe shumë viktima të tjera nga komunitetet pakicë, mbeten nën hijen e modeleve mbizotëruese të kujtesës njëdimensionale. Në një konstrukt të tillë, përkujtimet kanë rolin që nga krijimi i kujtesës së njëanshme dhe etnocentrike, nga e cila përjashtohen të gjitha ato viktima që nuk mund të përdoren për eksplorativ politik, të krijohet kujtesa publike dhe tradita.

Mali i Zi

Mali i Zi ishte pjesë integrale e RSFJ-së dhe më pas e Republikës Federale të Jugosllavisë gjatë konflikteve të armatosura të viteve 90-të dhe mori pjesë aktive në shumë aksione luftarake, si pjesë e forcave policore, ushtrisë dhe përmes shumë individëve që shkuan në fushëbeteja në tërë ish-Jugosllavinë. Janë mbajtur gjithsej 7 gjykime për krime lufte në Mal të Zi para gjykatave malazeze.⁷⁷ Tek publikun malazez mbizotron Injoranca për këto krime dhe krime të tjera dhe moskuptim të rolit të Malit të Zi në luftërat e viteve 1990.⁷⁸ Në përputhje me kujtesën e zhvilluar pamjaftueshëm mbi konfliktet nga e kaluara, nuk ka praktika të zhvilluara sa duhet të përkujtimi të viktimate dhe ngjarjeve të dhunshme nga kjo periudhë në Mal të Zi. Shumica e përkujtimeve ekzistuese që kujtojnë rolin dhe përgjegjësinë e Malit të Zi për krimet e bëra janë joformale dhe të organizuara nga shoqata të ndryshme dhe familje të viktimateve.

Një nga përkujtimet e tilla “jozyrtare” është përkujtimi i përvjetorit të Dëbimit të Refugjatëve, që mbahet më 25 maj. Kjo

ngjarje i referohet dëbimit të të paktën 66 myslimanëve, të cilët, duke ikur nga lufta në BeH në vitin 1992, u përpoqën të gjenin strehim në Mal të Zi. Ata u arrestuan ilegalisht gjatë dy ditëve, midis 25 dhe 27 majit, dhe më pas u deportuan me forcë në BeH, ku ju ekstraduan ushtrisë së serbëve të Bosnjës. Shumica e tyre u vranë më pas, dhe vetëm 10 persona mbijetuan.⁷⁹ Përveç tyre, 33 refugjatë serbë, gjithashtu nga BeH, u arrestuan dhe u deportuan në Republika Srpska për mobilizim të detyruar. Përmes vendimeve në Mal të Zi, si dhe vendimeve para Gjykatës së Haghës, éshtë konfirmuar se refugjatët ishin arrestuar në mënyrë të paligjshme dhe Mali i Zi pagoi dëmshpërbllim për familjet e viktimateve për këtë krim. Megjithatë, nëntë police malazezë të paditur u liruan në vitin 2011 nga akuzat për krime lufte.⁸⁰

Përkujtimi éshtë mbajtur para ndërtesës së Qendrës së Sigurisë në Herceg Novi që nga viti 2010, ku u sollën refugjatët pas arrestimit, organizuar nga organizatat joqeveritare dhe familjet e viktimateve.⁸¹ Përfaqësuesit e disa partive politike - URA-së dhe SDP-së së Herceg Novit, si dhe Demokratët e Kotorrit - kanë marrë pjesë në vendosjen simbolike të luleve vitet e fundit. Ndonëse deri më tani nuk ka pasur përfaqësues të shtetit dhe të partisë në pushtet, për herë të parë në vitin 2020, në përkujtim paraqitet kreu i Qendrës së Sigurisë së Herceg Novit, Goran Baniqeviq.⁸² Kjo mund të shihet si një zhvillim dhe përpjekje e policisë për t'u përballur me të kaluarën e saj. Me atë rast, kryetari i Këshillit për Kontroll Civil të Policisë, Aleksandar Zekoviq, theksoi rëndësinë e kultivimit të kulturës së përkujtimit:

“Kultivizimi i kulturës së përkujtimit éshtë vërtet i rëndësishëm dhe ajo që éshtë shqetësuese éshtë se autoritetet në qytetin e Hecreg Novit janë ndryshuar, por pothuajse të gjitha kanë pasur të njëjtin qëndrim ndaj këtij krimi. Shfrytëzoj rastin t'u bëj thirrje autoriteteve lokale, në emër të kontrollit civil të punës së policisë, të mbështesin nismën tashmë aktive për ndërtimin dhe ngritjen e një monumenti dinjitoz në këtë vend, me qëllim që të kultivohet kultura e kujtesës dhe në mënyrë që brezat e qytetarëve tanë të respektojnë të pafajshmit, të cilët kanë pësuar vetëm pasi kanë patur emër dhe mbiemër të ndryshëm.”⁸³

Një nga iniciativat që ka rezultuar nga këto përkujtime është kërkesa për shpalljen e 27 majit si Ditë e Përkujtimit të viktimate të dëbimit të refugjatëve dhe ngritjen e një memoriali në Herceg Novi që do të shërbente si një paralajmërim se ky krim nuk duhet të ndodhë kurrë më:

“Edhe këtë vit kemi treguar se nuk lejojmë që viktimat e këtij krimi të harrohen, se kérkojmë vendosjen e përgjegjësisë penale individuale dhe një memoriali të denjë për viktimat”.⁸⁴

Edhe pse kishte premtimet nga autoritetet malazeze se memoriali do të ngrihej, kjo nuk ndodhi. Një nga kërkesat e grupit të organizatave joqeveritare është që policia malazeze t'u kérkojë falje familjeve të viktimate për arrestimin e paligjshëm të refugjatëve dhe në këtë mënyrë të marrë përgjegjësinë për aktin e kryer, por as kjo kërkesë nuk u plotësua kurrë.

Dëbimi i refugjatëve është një nga krimet kryesore të autoriteteve malazeze kundër civilëve gjatë konflikteve të armatosura të viteve 1990. Duke shmangur përkujtimet zyrtare për ngjarjen dhe duke mos ngritur një monument për viktimat, Mali i Zi po shmang marrjen e përgjegjësisë për këtë krim dhe pranimin publikisht të viktimate. Kjo sjellje e institucioneve malazeze ndaj kimeve të kryera në territorin e tij është përmendur në raportin e progresit të Bashkimit European si një nga pengesat për anëtarësimin e Malit të Zi në BE.⁸⁵

Ka shumë shembuj të tjerë të mossħenjimit të përvjetorëve të rëndësishëm të vuajtjeve masive të civilëve dhe kimeve të luftës, të cilat në opinionin malazez mbeten në margjinë dhe të harruara. Njëri prej tyre është kampi Morinj (Qendra e grumbullimit të Morinjit) afër Kotorrit, ku nga tetori i vitit 1991 deri në gusht 1992, u mbajtën rreth 270 kroatë, duke përfshirë civilë dhe ushtarë nga fusha e betejës së Dubrovnikut.⁸⁶ Për këtë krim dhe trajtim çnjerëzor të të paraburgosurve, para gjykatave malazeze janë dënuar disa persona, pjesëtarë të ushtrisë.⁸⁷ dhe Mali i Zi deri më tani ka marrë 154 vendime kompensimi për viktimat e kampit. Pavarësisht përfundimit të procesit penal dhe dëmshpërblimeve, disa organizata joqeveritare nga Mali i Zi besojnë se drejtësia nuk është vënë në këtë mënyrë apo se shoqëria malazeze nuk është përballur me këtë krim.⁸⁸ Nuk ka përkujtime zyrtare për këtë krim dhe organizata nga Kotorri, Qendra për Edukimin e Grave dhe Paqes ANIMA, ka nisur një

iniciativë për ngritjen e një memoriali në këtë lokacion.⁸⁹ Kjo organizatë është e vetmja që ka mbajtur rregullisht përkujtime për viktimat në ditën e formimit të kampit, 3 tetor, me aksione të ndryshme rrugore në qendër të Kotorrit.⁹⁰ Me atë rast, përfaqësuesit e kësaj organizate përsërisin kërkesën e tyre për të shënuar këtë vend dhe porosisin:

“Shteti dhe Komuna e Kotorrit duhet të bëjnë më shumë që ta bëjnë të dukshëm kampin e Morinjit, ta shënojnë këtë skenë të krimtit dhe t'u bëjnë homazhe viktimave për të ditur se çfarë ka ndodhur në Kotor gjatë luftës. Nëse heshtim për ekzistencën dhe funksionimin e turpshëm të Kampit të Morinjit, nuk mund të flasim për drejtësi dhe bashkëjetesë paqësore në Mal të Zi. As për paqe në Kotorr dhe Gjirin e Kotorrit”.⁹¹

Të dielën, më 3 tetor 2021, Ministrat e Punëve të Jashtme të Kroacisë dhe Malit të Zi, Gordan Grliq Radman dhe Gjorgje Raduloviq, vizituan së bashku vendin e kampit të Ushtrisë Popullore Jugosllave (JNA) ku 30 vjet më parë mbaheshin rreth 270 të burgosur nga Dubrovniku të cilët janë torturuar nga tetori 1991 deri në gusht 1992. Tani për tani ky është gjesti i parë pozitiv i përfaqësuesve të Qeverisë së Malit të Zi lidhur me kampin e Morinjit, edhe pse krahas këtij akti, organizatat e shoqërisë civile kanë kërkuant përkujtim të përhershëm të vendit të ngjarjes.⁹²

Në vetë përkujtimin deri më tani nuk ka marrë pjesë asnjë përfaqësues i pushtetit të Kotorrit apo institucioneve shtetërore dhe as iniciativës për ngritjen e një memoriali nuk i është përgjigjur.

Përkujtimi, i cili e tregon edhe ndarjen e shoqërisë malazeze dhe përpjekjen për të “harruar”, është përkujtimi për viktimat e bombardimeve të NATO-s në Mal të Zi. Në nivel zyrtar nuk shënohet fillimi i bombardimeve të NATO-s ndaj Malit të Zi, i cili atëherë ishte pjesë e RFJ-së, aq më tepër që Mali i Zi u bë anëtar i përhershëm i NATO-s. Një nga vendet që ka pësuar më shumë gjatë bombardimeve ishte qyteza i Murinos, ku më 30 prill u vranë 6 persona, mes tyre 3 fëmijë. Në fshat u ndërtua një monument për viktimat dhe sheshi kryesor quhet Sheshi i Viktimate të NATO-s. Gjatë vizitës së tij në Mal të Zi në vitin 2015, Sekretari i Përgjithshëm i NATO-s shprehu

keqardhjen për këtë ngjarje.⁹³ Në këtë fshat rregullisht mbahen përkujtime për viktimat e bombardimeve, të organizuara nga Kisha Ortodokse Serbe dhe organizata të ndryshme serbe. Në këtë përkujtim nuk janë të pranishëm përfaqësuesit e pushtetit në Mal të Zi, por lëshohen deklarata të ndryshme që kujtojnë bombardimin. Në këto deklarata vërehet një distancim nga bombardimet e NATO-s, si dhe mungesa e dënimit të drejtpërdrejtë, ndaj në vitin 2019, kryeministri i atëhershëm i Malit të Zi, Dushko Markoviq, tha:

“Mali i Zi nuk deshi ose nuk çoi në ndërhyrjen e Aleancës së Atlantikut të Veriut në vitin 1999. Në atë kohë, Mali i Zi ishte pjesë e një shteti tjetër dhe pjesë e një sistemi në të cilin nuk kishte asnjë kontroll mbi ngjarjet që e rrethonin”.⁹⁴

Nga ana tjetër, përfaqësues të organizatave serbe në Mal të Zi, gjatë festimit të këtij përvjetori, dërgojnë mesazhe të ngjashme që ato ditë dëgjohen në Serbi dhe që kujtojnë heroizmin dhe mbrojtjen e atdheut:

“Me krenari theksojmë se populli dhe ushtria jonë u ngriten me guxim në mbrojtje të atdheut. Në atë luftë është rritur një brez i ri heronjsh, për krenarinë e popullit tonë dhe të historisë së tij të lavdishme”.⁹⁵

Një mesazh pak më ndryshe u dërgua këtë vit (2021) nga liderishtimi shtetëror, ndaj kryeministri i ri Zdravko Krivokapiq vendosi solidaritetin me viktimat në fokus të këtij përvjetori:

“Sot kujtojmë viktimat tona me pikëllim dhe sinqerisht ndajmë dhimbjen me familjet që humbën të dashurit e tyre në bombardimet e NATO-s në shtetin e atëhershëm të RFJ-së. 22 vjet më parë ne si shoqëri dhe shtet mbetëm pa qytetarët që sot do të përfaqësonin fuqinë tonë krijuese, përparimtare dhe ripërtëritëse. Si prind, si burrë, dhe si kryeministër dhe si qytetar i lënduar nga të gjitha plagët e familjes sime, përuam para viktimës së tyre të pafajshme”.⁹⁶

Krahas përkujtimeve jozyrtare për viktimat e bombardimeve të NATO-s në Mal të Zi, si dhe mesazheve të ndryshme dhe kontradiktore të dërguara me atë rast, të cilat më së shumti i vendosin viktimat në plan të dytë, viktimate dhe familjeve të viktimateve të bombardimeve u është hequr e drejta për shkak të pamundësisë për të marrë dëmshpërblime dhe kompensime adekuate për dhimbjen dhe dëmet. Gjyqësori

malazez hodhi poshtë shumicën e padive të ngritura, duke treguar edhe një herë qëndrimin zyrtar të Malit të Zi ndaj kësaj ngjarjeje dhe mosnjohjen e viktimateve.

Një nga monumentet e pakta të ngritura për viktimat nga komunitetet pakicë në Mal të Zi është një monument kushtuar civilëve të rrëmbyer nga treni Beograd-Bar në Shtërpce në vitin 1992. Duke qenë se viktimat e këtij krimi ishin kryesisht boshnjakë nga Serbia dhe Mali i Zi, përkujtimet e rregullta në përvjetorin e krimit, më 27 shkurt, mbahen në të dyja vendet. Monumenti në Bijelo Pole, i quajtur simbolikisht “Ora e Jetës”, është ngritur nga Komuna e Bijelo Pole në vitin 2016, në përvjetorin e krimit dhe në të janë shkruar emrat e të gjitha viktimateve të rrëmbimit. Në përkujtimore para memorialit marrin pjesë rregullisht familjet e viktimateve, drejtuesit e komunave lokale, përfaqësues të partive boshnjake në Mal të Zi, përfaqësues të Bashkësisë Islame të Malit të Zi, si dhe qytetarë të Bijelo Poles.⁹⁷

Përkujtimi për viktimat e rrëmbimit në Shtërpci mbahet rregullisht në Podgoricë, në parkun e Pobrezhjes, para monumentit kushtuar të gjitha viktimateve civile të luftërave në ish-Jugosllavi. Në këtë përkujtim marrin pjesë vetëm familjet e të vrarëve, përfaqësues të organizatave joqeveritare dhe komuniteti lokal boshnjak. Në shënimin e këtij përvjetori nuk kanë marrë pjesë përfaqësues të institucioneve malazeze. Mesazhet e dërguara së bashku nga këto vende i referohen kryesisht nevojës për t'i dhënë fund procedurave gjyqësore në Serbi dhe BeH, si dhe nevojës për të folur hapur për këtë krim në Mal të Zi:

“Dhe ajo që po na ndodh së fundmi me mesazhe të ndryshme, fashioide dhe glorifikuese per kriminelët e luftës, është vetëm një mesazh i ri se po na ndodh e keqja. Familjet e të rrëmbyerve prej vitesh kanë mbetur vetëm. Pas 28 vitesh është e vështirë t'i besosh dikujt dhe diçkaje, por edhe sot apelojmë tek institucionet e shtetit të Malit të Zi, por edhe tek institucionet e bashkësisë ndërkontaktare që në një farë mënyre t'i kushtojnë më shumë vëmendje asaj që na ndodhi, për të nxjerrë mësimet dhe për të ndërtuar një të ardhme më normale”.⁹⁸

Praktikat ekzistuese të përkujtimit në Mal të Zi flasin për mungesën e mbështetjes institucionale për procesin e

ballafaqimit me të kaluarën dhe mungesën e vullnetit politik për të njojur publikisht të gjitha viktimat e luftërave të viteve '90 dhe për të shënuar me dinjitet vendet e vuajtjes. Përkujtimet që mbahen janë pjesë e iniciativave individuale të organizatave joqeveritare, familjeve të viktimate dhe përfaqësuesve të komuniteteve pakicë që përpinqen të ruajnë kujtesën e këtyre konflikteve dhe të viktimate të konflikteve në diskursin publik dhe kështu paraqesin shtyllën e vetme kundër harresës.

Në vend të një përfundimi

Kur flasim për kujtimet e konflikteve të armatosura të viteve '90 në ish-Jugosllavi, para së gjithash nënkuuptojmë krimet, vrasjet masive të civilëve, kampet dhe shkeljet e tjera të rëndë të drejtave të njeriut. Një nga kujtimet e kësaj periudhe, e cila mbetet e lënë pas dore dhe krejtësisht e panjohur për brezat e rinj, është kujtimi i aktivistëve të paqes dhe njerëzve që i rezistuan aktivisht luftës në ato vite. Iniciativat e paqes ishin të pranishme në të gjitha vendet e ish-Jugosllavisë dhe ato vlejnë për grupet e organizuara dhe rrjetet e shoqatave, si dhe për individët që në mënyrë të pavarur u ngritën kundër luftës dhe refuzuan të merrnin pjesë në vrasje dhe krimë.

Fatkeqësisht, sot kujtimet e këtyre njerëzve janë më së shumti të pranishme vetëm në rrethet e ngushta të veprimitarëve, në qytet nuk ka pikë referimi që flasin për këto ngjarje dhe nuk mbahen përkujtime të ngjarjeve të rëndësishme të asaj periudhe që atëherë ishin simbol i rezistencës ndaj luftës. ose një pjesë të kujtesës publike. Ka shumë data të rëndësishme që mund të shënohen në rajon në lidhje me iniciativat e paqes, që nga aksioni "Qirinjtë për të gjithë të vrarët në luftë" para ndërtjes së Presidencës në Beograd, i cili ka filluar më 8 tetor 1991 dhe ka zgjatur 5 muaj, deri më 22 prill, 1992, kur u mbajt koncerti kundër luftës "SOS për Paqe: mos llogaritni në ne" në Sheshin e Republikës në Beograd ku morën pjesë rreth 55.000 veta, apo më 31 maj 1992, kur u krye operacioni "Flora e zezë", i cili mblodhi një numër të madh të organizatave joqeveritare, partive politike dhe individëve dhe ishin organizuar kundër luftës në

BeH.⁹⁹ Aksione të ngjashme kanë ndodhur edhe në Kosovë, që nga aksioni “Stop dhunës” kur mijëra gra, duke qëndruar në heshtje për një orë, morën pjesë në protestën kundër luftës, e deri te shumë aksione të tjera që i distanconin njerëzit nga politika e luftës. Ruajtja e kujtimit të këtyre ngjarjeve përmes aksioneve përkujtimore është e rëndësishme sepse flet për një kundërpeshë të luftës që u zhvillua në ato vite dhe kundërshtoi me zë të lartë shkatërrimin dhe në kuadër të ndërtimit të kulturës së paqes është një segment i rëndësishëm i kujtesës historike.

Një nga shembujt e rrallë të ruajtjes së kujtimit të njerëzve që i rezistuan luftës është përkujtimi i Sërgjan Aleksiqit, një i riu nga Trebinja. Ai u rrah brutalisht kur u përpooq të mbronte një mik boshnjak, i cili u keqtrajtua dhe u rrah nga pjesëtarët e VRS-së në qendër të qytetit, para syve të shumë kalimtarëve. Sërgjan Aleksiq vdiq nga plagët e marra më 27 janar 1993 dhe ajo ditë është marrë si ditë përkujtimore për këtë ngjarje. Përkujtimet mbahen në disa vende në Bosnje dhe Hercegovinë, Serbi dhe Mal të Zi dhe janë gjithashtu një nga ngjarjet e pakta përkujtimore që mbahen në të gjithë rajonin. Shumë rrugë dhe sheshe në qytete anembanë ish-Jugosllavisë mbajnë emrin e tij, nga Sarajevo, Beograd, Novi Sad, Pançeva, Novi Pazari, Podgorica kurse Sërgjani është bërë simbol i rezistencës kundër luftës, guximit dhe humanizmit në rajon. Në vetë qytetin e Trebinjës ende nuk ka asnë memorial që flet për këtë ngjarje dhe përkujtimi mbahet në varrezat ku është varrosur Sërgjan Aleksiq. Prindërit dhe miqtë e tij marrin pjesë rregullisht në përkujtime, si dhe përfaqësuesit e qytetit të Trebinjës. Përkujtime të rregulla për Sërgjan Aleksiqin mbahen edhe në Serbi, përmes vendosjes së luleve para pllakave përkujtimore të grilitura, por edhe përmes njoftimeve mediatike. Në vitin 2012, presidenti i atëhershëm i Serbisë, Boris Tadić, pas vdekjes i ndau Aleksiqit medaljen “Milos Obiliq”, kurse në përvjetorin e vdekjes së tij në vitin 2016, pllakën në rrugën me emrin e tij në Beograd e vendosi me ceremoni përfaqësuesi i qytetit Goran Vesiq.¹⁰⁰ Në Novi Pazar, sheshi i qytetit mban emrin e Sërgjan Aleksiqit, ku është vendosur një pllakë me emrin e tij, para së cilës çdo 27 janar vendosen lule. Këtë vit (2021), kryetari i Novi Pazarit tha:

“Një i ri si Sërgjan Aleksiqit duhet të jetë model për të rinxjtë dhe brezat e ardhshëm. Me gjestin e tij të gati tre dekadave më parë, ai na mëson se edhe në kohë tundimi, vështirësie dhe padrejtësie, njeriu duhet të jetë njeri. Aleksiq do të mbahet mend përgjithmonë si një simbol i heroizmit, vetëmohimit dhe guximit dhe sigurisht do të jetë një mesazh i qëndrueshëm i një shembulli të ndritshëm të ndjeshmërisë me një njeri në nevojë”.¹⁰¹ Në vitin 2010, me iniciativën e organizatës lokale joqeveritare, Aksioni Qytetar Pançevo, u zbulua një pllakë përkujtimore kushtuar Aleksiqit në pasazhin me emrin e tij. Një mesazh është shkruar në tabelë: “Hero është ai që jep jetën për kuptimin më të lartë të jetës”. Aty mbahen edhe përkujtime të rregullta të organizuara nga aktivistët e shoqërisë civile.¹⁰²

Ngjashëm është edhe në Mal të Zi, ku në vitin 2013. Podgorica e fitoj bulevardin e Sërgjan Aleksiqit, i cili u hap me ceremoni nga kryetari i atëhershëm i komunës dhe me vendosjen e luleve në atë vend, përkujtimet e rregullta mbahen kryesisht nga përfaqësues të shoqërisë civile të Malit të Zi.¹⁰³

Ruajtja e kujtimit të Sërgjan Aleksiqit është një shembull i rrallë i përkujtimeve, të cilat mbizotërohen nga rrëfimet e humanizmit dhe solidaritetit me të tjerët. Edhe pse ka shumë raste të tillë në të gjithë rajonin, ato përgjithësisht mbeten në nivelin e kujtimeve individuale. Disa nga këto histori fitojnë vëmendjen dhe njohjen e publikut pér një kohë të shkurtër, por në plan afatgjatë ato mungojnë në praktikat publike të kujtimit. Kështu ndodh edhe me përkujtimin e Tomo Buzovit, ish-oficerit të APJ-së në pension, i cili ishte në mesin e 20 personave të rrëmbyer nga treni Beograd-Bar më 27 shkurt 1992, në stacionin e Shtërpit, prej nga u morën dhe u vranë. Shumica e tyre u vranë sepse ishin boshnjakë dhe Tomo Buzov pasi kundërshtoi hapur keqtrajtimet e pasagjerëve të trenit dhe dha jetën pér të shpëtuar një të ri 17-vjeçar, i cili gjithashtu duhej të nxirrej jashtë sepse ishte boshnjak. Edhe pse përvjetori i rrëmbimit në Shtërpit shënohet rregullisht në Serbi, Mal të Zi dhe Bosnie-Hercegovinë, historia e sakrificës së Tomo Buzovit nuk bie në sy. Në vitin 2016, një pllakë përkujtimore kushtuar këtij njeriu dhe guximit të tij u zbulua në Beograd, në ndërtesën ku ai banonte, në rrugën “Milutin Milankoviq”

nr. 42. Ka një mesazh në tabelë: “Në kujtim të humanizmit dhe guximit të njeriut që jetoi në këtë adresë”. Pllaka përkujtimore është vendosur nga Komuna e Beogradit të Ri, ndërsa kryetari i komunës, Aleksandar Shapiq, ka thënë me atë rast:

“Më e pakta që mund të bënte komuna e Beogradit të Ri, për t’i kthyer borxhin Tomo Buzovit, ishte ngritja e kësaj pllakë përkujtimore. Kapiteni Tomo Buzov meriton shumë më tepër, sepse akti që ai bëri më shumë se njëzet vjet më parë është diçka që nuk ishte e shpeshtë në ato vite fatkeqe. Ai ndoshta do të ishte këtu me ne sot nëse nuk do të ishte përpjekur të parandalonte diçka që nuk mund të parandalohet, dhe u vra me ata njëzet boshnjakë fatkeq. Kemi dorëzuar edhe një iniciativë në Bashki për të emërtuar një rrugë me emrin e tij dhe për të shënuar aktin e tij në mënyra të tjera”.¹⁰⁴

Pas kësaj vendosjeje të pllakës, në përvjetorin e vrasjes së Tomo Buzovit nuk ka pasur nisma të tjera apo përkujtime të rregullta, as në Serbi e as në vendet tjera ku po shënohet përvjetori i rrëmbimit në Shtërpci. Kultura përkujtimore në rajon sigurisht që duhet të përfshijë përkujtime të tillë në diskursin publik dhe që kujtimet e “heronjve të paqes” të bëhen gjithashtu pjesë e kujtesës kolektive dhe kujtesës së bazuar historike.

Paralelisht me përkujtimet zyrtare, shtetërore në rajon, të cilat shpeshherë janë në shërbim të politikave etnonacionaliste të pushtetit dhe tipari kryesor i të cilave është selektiviteti dhe ekskluziviteti në kontekstin e ngjarjeve dhe viktimave të përfshira, ka iniciativa të shumta përkujtimore që plotësojnë “vrimat” e ndryshme në kujtesën e të nëntëdhjetave.

Karakteristika kryesore e këtyre iniciativave është qasja gjithëpërfshirëse ndaj kujtesës, gjegjësisht mbulimi i një fushe më të gjerë të kujtesës së konflikteve të së kaluarës dhe të kuptuarit të kujtesës si një procesi dinamik, i cili përfshin një qëndrim kritik ndaj të kaluarës dhe dialog aktiv për konfliktet. Këto iniciativa kryesisht vijnë nga shoqëria civile, e cila kryesisht përfshin organizata joqeveritare, por edhe shoqata të veteranëve të luftës, shoqatat e viktimave dhe familjet e viktimave.

Këto shoqata janë një segment i rëndësishëm i procesit të DT në rajon përmes kërkimeve dhe dokumentacionit mbi

konfliktet e viteve 1990, por edhe përmes nismave të shumta për të shënuar vendet e kujtimit dhe vuajtjes, dhe mbi të gjitha, përmes aksioneve përkujtimore publike që i kujtojnë publikut ngjarjet e kaluara. Në vitin 2020, organizata holandeze e paqes PAX hartoi organizatat, iniciativat dhe projektet në rajon që kryesisht kanë të bëjnë me trajtimin e së kaluarës, memorializimin dhe aktivizmin përkujtimor. Raporti i Pax citon shoqerinë civile si agjentë të rëndësishëm për ruajtjen e kujtesës së konflikteve të viteve 1990 pikërisht për shkak të qasjes së saj gjithëpërfshirëse ndaj praktikave të kujtesës që fokusohen në ato histori, njerëz dhe ngjarje që mbeten të margjinalizuara dhe të shtypura në fushën zyrtare të kujtesës:

Një nga veçoritë e praktikave përkujtimore të kryera nga grupe joformale dhe shoqata të ndryshme është largimi nga kornizat etnike dhe kombëtare, dhe fokusimi ekskluzivisht te viktimat, pavarësisht përkatesisë së tyre. Organizata e paqësore Qendra për Veprim jo të Dhunshëm ka punuar me shoqatat e veteranëve të luftës nga BeH, Serbia dhe Kroacia për vite me radhë në programe të ndryshme, dhe një nga veprimet e përbashkëta që ata kryejnë është vizita në përkujtime në të gjithë rajonin për të nderuar të gjitha viktimat e luftrave të viteve 1990. Një përkujtim i tillë, të cilin e ndjekin veteranët e luftës nga rajoni, mbahet në Grabovicë, BeH, në shënimin e përvjetorit të krimeve në të cilat u vranë një numër civilësh, kryesisht kroatë të Bosnjës, më 8 dhe 9 shtator 1993.¹⁰⁵ Për këtë krim u dënuan 5 anëtarë të Ushtrisë së BeH. Ish anëtarët e Ushtrisë së BeH-së, si dhe VRS, VJ dhe HVO marrin pjesë gjithashtu në përkujtime. Një nga pjesëmarrësit në luftë, si pjesëtar i Ushtrisë së BeH-së, me atë rast tha:

“Kemi ardhur këtu me qëllimin për t’i bërë homazhe civilëve të vrarë, me mesazhin se na vjen keq për të gjitha viktimat, na vjen keq për çdo jetë. Sot, si ish-pjesëtar i Ushtrisë së RBiH-së, është veçanërisht e vështirë për mua kur e di se këtë krim e kanë kryer njerëzit që mbanin të njëjtat shenja në uniformat e tyre si unë. Vrasja e civilëve të pafajshëm nuk mund të justifikohet, sidomos kur dihet se familjet janë ende në kërkim të trupave të të dashurve të tyre. Nuk mund ta kthejmë kohën pas dhe të korrigojmë disa gjëra, por duam të tregojmë se, pavarësisht të gjitha dallimeve, ne mund t’i kujtojmë të gjitha

viktimat së bashku, t'i nderojmë ato së bashku dhe të ndërtojmë një shoqëri më të drejtë".¹⁰⁶

Në Serbi përkujtim vijnë edhe veteranët e luftës nga rajoni, kështu që më 27 shkurt 2020, ish-luftëtarët e Ushtrisë së BeH-së, VRS-së, HVO-së, HV-së dhe UJ-së morën pjesë në manifestimin e përvjetorit të rrëmbimit në Shtërpci në Prijepole. Ata më pas u bënë thirrje autoritetet që të bëjnë përpjekje shtesë përfundimtare për të gjetur eshrat e viktimave, por gjithashtu dërguan mesazh se ata erdhën atje si ndërtues paqeje dhe se, si njerëz që morën pjesë drejtëpërdrejt në luftë, kanë një vend të veçantë në ndërtimin e besimit dhe kulturës së paqes.¹⁰⁷ Tubimet e tillë përkujtimore kanë potencial dhe rëndësi të madhe në procesin e pajtimit dhe ato dërgojnë një mesazh të qartë - se të gjitha viktimat janë të barabarta dhe se çdo krim duhet dënuar. Ndoshta përfundimtare përkujtimore gjithëpërfshirëse janë shembuj të mirë praktik se si duhet të transformohen praktikat ekzistuese publike të kujtimit.

Rekomandime për përmirësimin e praktikave përkujtimore

Bazuar në përvojën e praktikave përkujtimore ekzistuese në rajon, mund të konkludohet se tiparet kryesore të këtyre përkujtimeve janë:

1. **Selektiviteti** - pra zgjedhja e atyre ngjarjeve për përkujtim që mund të përdoren për qëllime politike dhe nacionaliste të një komuniteti/populli të caktuar, si dhe injorimi i përkujtimeve apo kujtimeve të vuajtjeve të pjesëtarëve të bashkësive të tjera etnike, kombëtare, fetare dhe pakicë.
2. **Etnocentrizmi** - gjegjësisht vendosja në fokus të praktikave përkujtimore të vetëm atyre krimeve dhe vuajtje masive nga periudha e konfliktit të armatosur të viteve 90-të të kryera nga pjesëtarët e bashkësive të tjera etnike, si dhe ndarja e viktimateve sipas përkatësisë etnike.
3. **Politizimi** - pra përdorimi i përkujtimeve për qëllime politike dhe nacionaliste, që pasqyrohet në retorikën shoqëruese në ngjarjet përkujtimore që shpesh thellon konfliktet dhe ndarjet ekzistuese dhe që synon ekskluzivisht “armiqtë”, si dhe përmes përkujtimit shtetëror vetëm të atyre ngjarjeve që kanë fokus betejat, luftëtarët e rënë dhe viktimat e “heronjve”.
4. **Viktimat si “heronj”** - pra dominimi i rrëfimeve për viktimat “heronj” që dhanë jetën për atdheun dhe kombin, ku më së shumti mbizotërojnë ngjarjet përkujtimore që lidhen me kujtimet e luftëtarëve të rënë dhe betejave, dhe që përjashtojnë kujtimet e viktimateve civile të luftës.
5. **Negacioni** - pra mohimi ose harrimi publik i një numri të

madh ngjarjesh nga periudha e konfliktit të armatosur në vitet 1990 që flasin për vuajtjet masive të popullatës civile dhe heqja e qëllimshme e tregimeve të tilla nga praktikat zyrtare përkujtimore. Kjo i referohet më së shumti vuajtjeve të civilëve, si dhe atyre krimeve në të cilat ka marrë pjesë shteti apo përfaqësues të caktuar të qeverisë.

6. **Mungesa e ndjeshmërisë gjinore** - pra, heqja nga praktikat zyrtare të kujtimit të grave viktima të luftës si viktima të dhunës seksuale dhe thellimi i stigmatizimit ekzistues të këtyre viktimave.
7. **Margjinalizimi** - pra, përashtimin nga hapësira publike dhe mediatike e iniciativave të shumta përkujtimore kushtuar ruajtjes së kujtimit të të gjitha viktimave, pa dallim përkatësie etnike, kombëtare apo fetare. Nisma të tilla udhëhiqen kryesisht nga organizata të shoqërisë civile, nuk janë pjesë e praktikës zyrtare të kujtimit dhe mbeten të panjohura për publikun e gjerë.
8. **Mungesa e përkujtimeve për aktivistët e paqes dhe individët që i rezistuan luftës**

Për të përmirësuar procesin e përkujtimit në rajon dhe për të rikthyer qëllimin e praktikave përkujtimore si pjesë e mekanizmave të DT-së, në kuadër të kontributit për pajtimin dhe sigurimin e mospërsëritjes së konfliktit, rekomandohet që kriteret e mëposhtme të bëhen pjesë e praktikave zyrtare:

1. **Gjithëpërfshirje** - Hapja e praktikave përkujtimore ndaj komuniteteve pakicë, grupeve të margjinalizuara dhe bashkësive të tjera etnike, kombëtare dhe fetare.
2. **Mbi kornizën nationale** - Braktisia e narrativave etno-nacionaliste në praktikat përkujtimore dhe solidariteti me të gjitha viktimat, pavarësisht përkatësisë së tyre.
3. **Deviktimizimi** - Ndryshimi i paradigmës sunduese për vuajtjet vetëm të popullit të vet dhe mohimi i vuajtjeve të të tjerëve, gjë që do të pasqyrohet në praktikat përkujtimore përmes përkujtimit të të gjitha viktimave.
4. **Depolitizimi** - Ndalimi i instrumentalizimit politik i përkujtimeve dhe përdorimi i praktikave përkujtimore për realizimin e agjendave nacionaliste të elitave politike dhe forcimi i ndërgjegjes kombëtare.

- 5. Barazia gjinore** - Zhvillimi i një kornize të ndjeshme gjinore përkujtimet, gjegjësish vendosja e një fokusi të veçantë në përkujtimin e viktimave femra të luftës dhe dhënia e dokshmërisë më të madhe përmes përkujtimeve të viktimave të dhunës seksuale.
- 6. Fokusi tek viktimat** - Përqendrimi i praktikave përkujtimore mbi viktimat civile të luftës dhe jo viktimat "heronj", pjesëmarrësit në beteja dhe vetë betejat. Ndërprerja e praktikës së heroizimit të viktimave.
- 7. Dialogu** - Hapja e një dialogu për të kaluarën mes grupeve të ndryshme edhe atyre kundërshtare, si dhe ndërmjet përfaqësuesve të sektorit civil dhe shtetëror përmenyrën dhe përbajtjen e përkujtimeve.
- 8. Solidariteti** - Dhënia e mbështetjes dhe më shumë hapësirë publike dhe mediatike nismave lokale dhe individuale në kryerjen e përkujtimeve.
- 9. Rrjetëzimi** - Krijimi i një rrjeti më të gjerë rajonal të organizatave, individëve, shoqatave dhe nismave të ndryshme formale dhe joformale të dedikuara përuajtjen e praktikës së përkujtimit në rajon.
- 10. Përgjegjësia** - Pranimi i përgjegjësisë për krimet e kryera nga pjesëtarët e popullit të tyre dhe përkujtimi i ngjarjeve të tilla - në lidhje me vuajtjet e pjesëtarëve të bashkësive të tjera etnike, si dhe përfundimi i glorifikimit dhe heroizimit të pjesëtarëve të ushtrisë dhe policisë përgjegjëse për krimet.
- 11. Bashkëpunimi** - Përfshirja e sektorit civil në përkujtimet shtetërore dhe anasjelltas, si dhe bashkëpunimi më i fortë ndërmjet shtetit dhe organizatave joqeveritare në fushën e përkujtimeve.
- 12. Pacifikimi** - Përdorimi i praktikave përkujtimore në ndërtimin e kulturës së paqes dhe parandalimin e përsëritjes së dhunës dhe të mos ruhet konflikti dhe gjendja e konfliktit të "ngrirë" ndërmjet palëve kundërshtare nga më parë. Në këtë kuptim narrativat të cilat përcjellin komemorimin nuk guxojnë të vëjnë ne fokus kryesor armiqt dhe kriminelët dhe retorikën e konfliktit dhe përçarjes, por viktimat.

13. Përkujtimet e paqes - Futja në praktikat e rregullta të përkujtimit dhe komemorimit të ngjarjeve, iniciativave dhe individëve që i rezistuan dhunës dhe konfliktit në vitet 1990.

Fusnotat

- 1 What is Transitional Justice, International Centre for Transitional Justice, 2009: <https://www.ictj.org/sites/default/files/ICTJ-Global-Transitional-Justice-2009-English.pdf>;
- 2 UN Report A/HRC/45/45 “Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transitional justice”, UNCHR, 2020, p. 5: <https://undocs.org/A/HRC/45/45>;
- 3 Ibid, p. 6;
- 4 Marijana Toma, “Suočavanje sa prošlošću u Srbiji”, Remar-ker, 18.12.2019:<https://remarker.media/drustvo/suocavanje-sa-prosloscu-u-srbiji/>;
- 5 Kennell, Šuljigoj, Lesjak, “Dark Events: Commemo-ration and collective memory in the Former Yu-goslavia”, 2018, p.5, p.12: https://gala.gre.ac.uk/id/eprint/21925/7/21925%20KENNELL_Dark_Events_Commemoration_and_Collective_Memory_2018.pdf;
- 6 UN Resolution 2005/35 on Basic Principles and Guideli-nes on the Right to Remedy and Reparation for Victims of Gross Violation of International Human Rights Law and Serious Violations of International Humanitarian Law, <https://www.refworld.org/docid/3deb2ca54.html>;
- 7 Ibid, p. 10.
- 8 UN Report A/HRC/45/45 “Memorialization processes in the context of serious violations of human rights and international humanitarian law: the fifth pillar of transi-

- tional justice", UNCHR, 2020, p.6: <https://undocs.org/A/HRC/45/45>;
- 9 <https://www.minrzs.gov.rs/sr/aktuelnosti/vesti/kalendar-obelezavanja-istorijskih-dogadjaja-oslobodilackih-ratova-srbije>;
- 10 <https://pescanik.net/vila-sa-kosara/>
- 11 <https://www.cpi.rs/projekat/7/BEograd>
- 12 <http://www.kim.gov.rs/lat/v3126.php>
- 13 <https://www.blic.rs/vesti/politika/secanje-akademija-povodom-20-godina-od-bitke-na-kosarama-vucic-vi-ste-najbolji-deo/3htzj8e>
- 14 <https://www.rts.rs/page/stories/sr/story/125/drustvo/4327724/kosare-bitka-godisnjica-srbija-kosovo.html>
- 15 https://niskevesti.rs/otkrivena-spomen-ploca-u-znak-secanja-na-heroje-sa-kosara/?utm_source=rss&utm_medium=rss&utm_campaign=otkrivena-spomen-ploca-u-znak-secanja-na-heroje -sa-kosara
- 16 <https://www.dw.com/bs/srbi-protiv-spomenika-hrvatima/a-4718392>
- 17 <https://www.vecernji.hr/vijesti/vukovarski-logorasi-kod-vucica-1098896>
- 18 <https://www.danas.rs/drustvo/obeleziti-logore-za-hrvate-na-godisnjicu-pada-vukovara/>
- 19 <https://www.propisi.net/zakon-o-pravima-boraca-vojnih-invalida-civilnih-invalida-rata-i-clanova-njihovih-porodica/>
- 20 Neni 22;
- 21 <https://www.listpolimlje.info/index.php/drustvo/4535-28-g-djin-dj-zl-cin-u-rpci-npn-vil-s-ni-dj-ni>
- 22 <https://ppmedia.rs/prijepolje-ne-zaboravlja-zlocin-obelezena-godisnjica-otmice-u-strpcima/>
- 23 <https://ppmedia.rs/prijepolje-ne-zaboravlja-zlocin-obelezena-godisnjica-otmice-u-strpcima/>
- 24 <https://rtvnp.rs/2021/02/27/sdp-zlocin-u-strpcima-i-posle-28-godina-podseca-i-opominje-koliko-su-strana-stradanja-neduznih-i-nevinih-ljudi/99133>
- 25 <https://sanapress.info/2021/02/25/tandir-u-skupstini-o-strpcima-i-sjeverinu-kazniti-zlocince-obestetiti-porodice-zrtava/>

- 26 War of Memories. Research of the Sites of Suffering and Memories of War in BiH, Centre for Nonviolent Action (CNA Beograd-Sarajevo), 2016: https://nenasilje.org/publikacije/pdf/Rat_sjecanja.pdf 32
- 27 War of Memories. Research of the Sites of Suffering and Memories of War in BiH, Centre for Nonviolent Action (CNA Beograd-Sarajevo), 2016: https://nenasilje.org/publikacije/pdf/Rat_sjecanja.pdf33,
- 28 War of Memories. Research of the Sites of Suffering and Memories of War in BiH, Centre for Nonviolent Action (CNA Beograd-Sarajevo), 2016: https://nenasilje.org/publikacije/pdf/Rat_sjecanja.pdfFq30,
- 29 Lufta përkujtimore në BeH, f. 30
- 30 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>,
fq 24
- 31 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>,
rr 15
- 32 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>
- 33 <https://www.dw.com/bs/povratnički-život-u-prijedoru-uz-političke-i-etničke-podjele/a-19130261>
- 34 https://www.novosti.rs/vesti/naslovna/republika_srpska/aktuelno.655.html:668194-Prijedor-Secanje-na-dan-kad-su-ulice-bile-krvave
- 35 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>,
fq 22
- 36 <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-obiljezje-palim-borcima-rs-iz-trnopolja/>
- 37 <https://www.kozarac.eu/index.php/novosti/2397-obiljezena-25-godisnjica-formiranja-logora-trnopolje.html>
- 38 <https://www.dw.com/sr/spomen-ploča-u-omarskoj-pod-video-nadzorom/a-49918855>
- 39 <https://kulturasjecanja.org/prijedor-spomen-ploca-lagor-keraterm/>
- 40 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>,
fq 60
- 41 <https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf>,
fq 64
- 42 <https://remarker.media/suocavanje/pismo-iz-prijedora/>,
<https://balkaninsight.com/2014/05/30/peticija-za-spo>

- menik-ubijenoj-djeci-prijedora/?lang=sr
43 https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12974.pdf,
fq 35
44 https://kozarac.ba/2010/05/31/4619-894-josipovic-i-do-
dik-se-poklonili-ubijenim-bosnjacima/
45 https://kozarac.ba/2010/05/31/4619-894-josipovic-i-do-
dik-se-poklonili-ubijenim-bosnjacima/
46 http://www.udik.org/sarajevo/wp-content/uplo-
ads/2016/10/Ratni-zločin-na-Kazanima.pdf
47 https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf
48 https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf
49 https://www.slobodnaevropa.org/a/izetbegovic-na-kaza-
nima-nosio-sam-osjecaj-duga/27795310.html
50 https://library.fes.de/pdf-files/bueros/sarajevo/12972.pdf
51 https://www.mreza-mira.net/vijesti/razno/cacine-zrtve/
52 https://ba.n1info.com/vijesti/a475986-ni-27-godina-na-
kon-zlocina-na-kazanima-nema-spomenika-ubijenim-sa-
rajlijama/
53 Sjećanje na žrtve ubijene na Kazanima, UDIK, 26.10.2021:
https://www.udik.org/sarajevo/sjecanje-na-zrtve-ubije-
ne-na-kazanima-2/;
54 https://avaz.ba/vijesti/bih/505565/dan-sjecanja-na-ubi-
jene-bosnjake-rudog-kao-i-posljednjih-godina-zrtva-
ma-se-poklonio-i-nacelnik-rajak
55 https://www.macanovici.net/rudo-znak-sjecanja-101-ubi-
jenog-bosnjaka-rijeku-lim-bacene-ruze/
56 https://www.aa.com.tr/ba/balkan/bih-obilježen-dan-sje-
ćanja-na-žrtve-ratnih-zločina-u-rudom/1922152
57 http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29, http://
www.hlc-rdc.org/?cat=218
58 https://kossev.info/na-kosovu-se-obelezava-23-godi-
ne-od-ubistva-porodice-jasari/
59 https://balkaninsight.com/2019/12/03/war-memorials-
in-kosovo-dont-tell-the-hole-story/
60 https://kossev.info/tri-dana-o-zrtvama-male-kruse-kur-
ti-o-institutu-za-ratne-zlocine/
61 https://www.slobodnaevropa.org/a/30880882.html,
https://pescanik.net/batajnica/, http://www.batajnicame-
morialinitiative.org/sr/inicijativa,

- 62 http://www.kosovomemorybook.org/?page_id=29, <http://www.hlc-rdc.org/?cat=218>
- 63 Kronologija e Kosovës, YIHR;
- 64 <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/obelezena-21-godisnjica-napada-ovk-na-opstинu-orahovac/>
- 65 <https://www.yihr.rs/bhs/pamtimo-zlocin-u-orahovcu-21-godina-od-zlocina-nad-srpskim-civilima/>
- 66 <http://www.kim.gov.rs/lat/v2626.php>
- 67 <https://www.dw.com/sr/rat-na-kosovu-nekažnjeni-zločini/a-56063879>
- 68 <https://www.danas.rs/drustvo/suocavanje/nema-pravde-za-14-zetelaca/>
- 69 <https://kossev.info/taci-polozio-cvece-na-spomenik-ubijenim-zeteocima-starog-gracka-porodice-odbole-da-ga-prime/>
- 70 <https://kossev.info/taci-polozio-cvece-na-spomenik-ubijenim-zeteocima-starog-gracka-porodice-odbole-da-ga-prime/>
- 71 <https://kossev.info/taci-polozio-cvece-na-spomenik-ubijenim-zeteocima-starog-gracka-porodice-odbole-da-ga-prime/>
- 72 <https://www.glasamerike.net/a/taci-polozio-venac-u-gorazdevcu-na-spomen-plocu-srpskim-decacima/3465399.html>
- 73 Kosovo PM Sacks Adviser for Criticising Wartime Guerrillas, BIRN, 26.4.2021: <https://balkaninsight.com/2020/04/26/kosovo-pm-sacks-adviser-for-criticising-wartime-guerrillas/>;
- 74 <https://balkaninsight.com/2021/04/08/kosovo-war-rape-survivors-painful-road-to-cognition/>, <https://balkaninsight.com/2017/05/29/agony-of-wartime-rape-victims-endures-in-kosovo-05-28-2017-1/>
- 75
- 76 <https://balkaninsight.com/2020/03/09/kosovo-war-rape-survivor-condemns-stigmatisation-of-victims/>
- 77 <http://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf>
- 78 <https://www.hraction.org/2020/09/05/stavovi-grada-na-crne-gore-o-ratovima-na-prostoru-bivse-jugoslavije/>

- je-i-procesuiranju-ratnih-zlocina-istrazivanje-javnog-m-njenja/
- 79 <https://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf>
- 80 <https://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf>
- 81 <https://www.hraction.org/2020/05/25/nvo-obiljezi-le-28-godina-nekaznjenog-ratnog-zlocina-deportacije-bosansko-hercegovackih-izbjeglica/>
- 82 <https://radiojadran.com/obiljezena-godisnjica-deportovanja-bosnjaka-1992-iz-herceg-novog-u-republiku-srpsku/>
- 83 <https://radiojadran.com/obiljezena-godisnjica-deportovanja-bosnjaka-1992-iz-herceg-novog-u-republiku-srpsku/>
- 84 <https://www.hraction.org/2020/05/25/nvo-obiljezi-le-28-godina-nekaznjenog-ratnog-zlocina-deportacije-bosansko-hercegovackih-izbjeglica/>
- 85 <https://balkaninsight.com/2015/11/12/eu-kritikuje-crnu-goru-zbog-presuda-za-ratne-zločine-11-11-2015/?language=sr>
- 86 [http://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf](https://www.hraction.org/wp-content/uploads/2017/05/Sudjenja-za-ratne-zlocine-u-Crnoj-Gori-2009-2015-1.pdf)
- 87 <http://media.cgo-cce.org/2014/12/cgo-cce-proces-suocavanja-sa-prosloscu-u-cg-slucaj-morinj.pdf>
- 88 <http://www.animakotor.org/index.php/634-inicijativa-za-podizanje-spomen-obiljezja-ratnim-zatvorenicima-iz-hrvatske-u-sabirnom-centru-u-morinju>
- 89 <http://www.animakotor.org/index.php/634-inicijativa-za-podizanje-spomen-obiljezja-ratnim-zatvorenicima-iz-hrvatske-u-sabirnom-centru-u-morinju>
- 90 <https://radiojadran.com/u-kotoru-akcija-za-spomen-zrtvama-logora-morinj/>
- 91 <https://www.bokanews.me/featured/anima-logor-morinj-uciniti-vidljivim-obiljeziti-mjesto-zlocina-odati-podcast-zrtvama/>
- 92 Zahtijevaju trajnu memorijalizaciju mjesta na kom se nalazio logor Morinj, RTCG, 5.10.2021: <http://www rtcg me/vijesti/drustvo/336902/zahtijevaju-trajnu-memorijalizaciju-mjesta-na-kom-se-nalazio-logor-morinj.html>;
- 93 <https://balkaninsight.com/2018/04/30/obeležava->

- nje-godišnjice-nato-bombardovanja-sela-u-crnoj-go-
ri-04-30-2018/?lang=sr
- 94 <https://rs.n1info.com/region/a470635-iu-crnoj-gori-obelezene-dve-decenije-od-nato-bombardovanja/>
- 95 <https://rs.n1info.com/region/a470635-iu-crnoj-gori-obelezene-dve-decenije-od-nato-bombardovanja/>
- 96 <https://www.gov.me/vijesti/241343/Premijer-Krivokapic-povodom-godisnjice-NATO-bombardovanja-Sa-tugom-se-sjecamo-nasih-zrtava.html>
- 97 <https://www.bijelopolje.co.me/index.php/arhiva-glavnih-vijesti/4148-premijer-markovic-odao-postu-stradaliim-u-strpcima?highlight=WyJcdTAXNjFocnBjaSJd>
- 98 <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/crna-gora-u-podgorici-obilježena-godišnjica-otmice-u-štrpcima/2159111>
- 99 <https://ratusrbiji.rs/antiratni-pokret-u-srbiji-1991-1999/>
- 100 <https://rs.n1info.com/vesti/a129732-ulica-srdjana-aleksica-u-beogradu/>
- 101 <https://www.aa.com.tr/ba/balkan/novi-pazar-polaganjem-cveća-na-trgu-srđana-aleksića-obeležena-godišnjica-smrti-heroja/2124948>
- 102 <https://013info.rs/vesti/drustvo/pancevo-obelezeno-25-godina-od-smrti-srdana-aleksica>
- 103 <https://kodex.me/clanak/180931/podgorica-obilježena-26-godisnjica-smrti-srdana-aleksica-foto>
- 104 <https://www.blic.rs/vesti/beograd/omaz-hrabrom-oficiru-jna-na-novom-beogradu-otkrivena-spomen-ploca-tomu-buzovu/x31vbq8>
- 105 <https://nenasilje.org/ratni-veterani-iz-regiona-na-komemoraciji-u-grabovici-ubijanje-civila-se-ne-moze-opravdati/>
- 106 <https://nenasilje.org/ratni-veterani-iz-regiona-na-komemoraciji-u-grabovici-ubijanje-civila-se-ne-moze-opravdati/>
- 107 <https://ppmedia.rs/ratni-veterani-iz-regiona-na-komemoraciji-u-prijepolju-secanje-na-ubijene-otete-iz-viza-u-strpcima/>

